

2° 2017

ФӘННИ ТАТАРСТАН

ISSN 2499-9741

КАЗАН

*Журнал «2014—2020 елларга Татарстан Республикасында
ТР дәүләт телләрен һәм башка телләргә саклау, өйрәнү һәм үстерү»
дәүләт программасы кысаларында нәшер ителә*

*Массакуләм мәгълүмат чарасын регистрацияләү турындагы танымлык
ПИ № ФС77-65242 01.04.2016*

► **ЖУРНАЛНЫ ГАМӘЛГӘ КУЮЧЫ**

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ

► **ИДАРӘ:**

МИҢНУЛЛИН К.М., филология фәннәре докторы, профессор,
идарә жетәкчесе (Казан)
АЛИШИНА Х.Ч., филология фәннәре докторы, профессор (Төмән)
АРСЛАНОВ М.Г., сәнгать фәннәре докторы, профессор (Казан)
БАҖАВЕТДИНОВ Ф.Н., хокук фәннәре докторы, профессор (Казан)
ВӘЛИЕВ Р.И., Татарстан Республикасы Дәүләт Советының мәдәният, фән,
мәгариф һәм милли мәсьәләләр буенча комитеты рәисе (Казан)
ДӘУЛӘТ НАДИР, тарих фәннәре докторы, профессор (Истанбул)
ГЫЙЛӘЖЕВ И.А., тарих фәннәре докторы, профессор (Казан)
ЗАҖИДУЛЛИНА Д.Ф., филология фәннәре докторы, профессор (Казан)
ЗӘКИЕВ М.З., филология фәннәре докторы, профессор (Казан)
ЖАМАЛЕТДИНОВ Р.Р., филология фәннәре докторы, профессор (Казан)
КЕРИМОВ И.А., филология фәннәре докторы, профессор (Симферополь)
МИҢНЕГУЛОВ Х.Й., филология фәннәре докторы, профессор (Казан)
МӨХӘММӘТШИН Р.М., сәясәт фәннәре докторы, профессор (Казан)
НАСИПОВ И.С., филология фәннәре докторы, профессор (Уфа)
ӨНӘР МОСТАФА, фән докторы, профессор (Измир)
СӘЛАХОВ М.Х., физика-математика фәннәре докторы, профессор,
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе президенты (Казан)
САЛИХОВ Р.Р., тарих фәннәре докторы (Казан)
СИБГАТУЛЛИНА Ә.Т., филология фәннәре докторы, профессор (Мәскәү)
СӨЛӘЙМАНОВ Ж.Ш., техник фәннәр докторы, профессор (Казан)
ТӘСИН ЖӘМИЛ, Бабеш-Большая университетының Тюркология
һәм Үзәк Азияне өйрәнү институты директоры (Клуж-Напока, Румыния)
ТИМЕРХАНОВ А.Ә., филология фәннәре докторы (Казан)
ФӨТТАХОВ Э.Н., Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары —
мәгариф һәм фән министры (Казан)
ХИСАМОВ Н.Ш., филология фәннәре докторы (Казан)
ХУҖИН Ф.Ш., тарих фәннәре докторы, профессор (Казан)
ШӘЙДУЛЛИН Р.В., тарих фәннәре докторы, профессор (Казан)
ШАМИЛЬОГЛУ ЮЛАЙ, тарих фәннәре докторы, профессор (Мэдисон)

► **БАШ РЕДАКТОР**

КИМ МӨГАЛЛИМ улы МИҢНУЛЛИН

► **БАШ РЕДАКТОР УРЫНБАСАРЛАРЫ:**

ГОМӘРОВ И.Г., ДӘУЛӘТШИНА Л.Ш. (жаваплы секретарь)

► **РЕДАКТОРЛАР:**

ЗАҖИДУЛЛИН И.К. (тарих), СОЛТАНОВА Р.Р. (сәнгать),
МИРХАЕВ Р.Ф. (тел белеме), ГАРИПОВА Л.Ш. (әдәбият һәм халык ижаты)

► **ГАМӘЛИ ХЕЗМӘТКӘРЛӘР:**

Я.М. АБДУЛКАДЫЙРОВА, Н.Т. АБДУЛЛИНА, Е.Ф. ЛУКЪЯНЧЕНКО

БУ САНДА

ТЕЛ БЕЛЕМЕ

- Сөләйманов Ж.Ш., Хәкимов Б.Э., Гыйльмуллин Р.А.* Татар теле корпусын төзүнең концептуаль һәм лингвистик аспектылары 7
- Әхмәтҗанов И.Г., Гәрәева А.К.* Татар һәм инглиз телләрендә дендротопонимнарны өйрәнү тәҗрибәсеннән 17
- Максимов Н.В.* Сөйләм: абстракт һәм конкрет төшенчәләр 22
- Миңнуллин Б.К.* Гомуммилли телнең яшәеш формасы буларак әдәби тел һәм аның функциональ стильләре 28
- Мирғалимов И.Ф.* Татар дөнья картинасында пространствоны горизонталь яссылыкта күзаллау модельләре 33

ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ

- Газиев И.М.* Граммофон язмаларында Тукай әсәрләре 37
- Рәмиев З.З.* Галимҗан Ибраһимов һәм Фатих Әмирхан (1917 елга кадәр) 44
- Жакупов Ж.А.* Казакъ-татар рухи элементенең бер күренеше хакында (Г. Ибраһимов һәм А. Байтурсынов) 50
- Насибуллова Г.Р.* «Казан утлары» журналы һәм хәзерге татар әдәбияты 56

ХАЛЫК ИЖАТЫ

- Мөхәмәтҗанова Л.Х., Әхмәтҗалиева Г.Р.* «Каһарман Катил» дастанында утка табыну йоласы һәм дини-мифик Иблис образы чагылышы 60

ТАРИХ СӘХИФӘЛӘРЕ

- Заһидуллин И.К.* Мөселман руханиларының 1905 елгы Уфа корылтае . 66
- Миңнемүллина Ч.Д.* Казан әжнәби укытучылар семинариясендә музыка укыту (XIX гасырның икенче яртысы) 86
- Окан Таһир.* Финляндия ислам жәмгыяте 90

ТАБИГАТЬ ФӘННӘРЕ

- Рәхимов И.И., Ибраһимова К.К.* Интенсив хужалык эшчәнлегә шартларында Татарстан экосистемасының табигый биотөрлелеген саклау 96
- Миңнуллина Л.Ф., Шәйдуллина Э.Р.* Уропатогеннарның антибактериаль матдәләргә каршы торучанлыгы 107
- Миңнуллина Л.Ф., Гадиева Г.Ф.* Биопрепаратлар буларак кулланырга яраклы яңа *Bacillus subtilis* штаммнары 115

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

- Шәйдуллин Р.В.* Тарихчы галим, остаз һәм татар халкының милләтпәрвар улы (Вәлиев Рәмзи Кәлим улына 80 яшь тулу уңаеннан) 121

ЭКСПЕДИЦИЯЛӘР ЭЗЕННӘН

- Яхин Ф.З.* Дүрт ягым кыйбла: Арчаның тарихи халкына бер сәяхәт 128

СЭНГАТЬ

- Москвина А.Р.* Мәгариф, фән һәм мәданият өлкәләрендә татар-казакъ мөнәсәбәтләренәң яңа формалары (ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИ тәҗрибәсеннән) 148
- Галимова Э.М.* Татар музыка сэнгатендә Г. Тукай мирасы 152
- Шкляева Л.М.* Урта Идел буе татарлары йортларын бизәүдә төрки орнаментлар 157
- Газизова М.Р.* 1920–1930 елларда «Чаян» журналы битләрендә халыкара сәяси сатира 162

ЯҢА КИТАПЛАР

- Рамазанова Д.Б.* Булатова М.Р. Курмантауский говор среднего диалекта татарского языка в этнолингвистическом аспекте . . . 168
- Солтанова Р.Р.* Сәнәигы нәфисә. Искусствоведение Татарстана: альманах. Выпуск 1. Теория, история, современная художественная практика, арт-рынок 173
- Яруллина А.Г.* Татарлар һәм Татарстан: «Татар энциклопедиясе»нең 5 нче томы дөнья күрдә 176

ФӘННИ-ИЖТИМАГЫЙ ТОРМЫШЫБЫЗДАН

В НОМЕРЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

- Сулейманов Дж.Ш., Хакимов Б.Э., Гильмуллин Р.А.*
Концептуальные и лингвистические аспекты разработки корпуса татарского языка 7
- Ахметзянов И.Г., Гараева А.К.* Из опыта изучения дендротопонимов в татарском и английском языках 17
- Максимов Н.В.* Речь: абстрактные и конкретные понятия 22
- Миннуллин Б.К.* Литературный язык как форма существования общенационального языка и его функциональные стили 28
- Миргалимов И.Ф.* Горизонтальные модели представления пространства в татарской картине мира 33

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

- Газиев И.М.* Произведения Тукая в грамофонных записях 37
- Рамеев З.З.* Галимджан Ибрагимов и Фатих Амирхан (до 1917 года) . 44
- Жакупов Ж.А.* Об одном факте казахско-татарской духовной связи (Г. Ибрагимов и А. Байтурсинов) 50
- Насибуллова Г.Р.* Современная татарская литература и журнал «Казан утлары» 56

НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО

- Мухаметзянова Л.Х., Ахметгалиева Г.Р.* Огнепоклонничество и религиозно-мифический образ Иблиса в дастане «Кахарман Катил» 60

СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ

- Загидуллин И.К.* Курултай мусульманского духовенства 1905 года в Уфе 66
- Миннемуллина Ч.Д.* Преподавание музыки в Казанской инородческой учительской семинарии (вторая половина XIX века) . 86
- Окан Дахер.* Исламское общество в Финляндии 90

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

- Рахимов И.И., Ибрагимова К.К.* Сохранение биоразнообразия природных экосистем Татарстана в условиях интенсивной хозяйственной деятельности 96
- Миннуллина Л.Ф., Шайдуллина Э.Р.* Сопротивляемость уропатогенов антибактериальным веществам 107
- Миннуллина Л.Ф., Хадиева Г.Ф.* Новые штаммы *Bacillus subtilis*, пригодные к использованию как биопрепараты 115

ПЕРСОНАЛИИ

- Шайдуллин Р.В.* Валеев Рамзи Калимович: ученый и наставник молодежи (к 80-летию) 121

ПО СЛЕДАМ ЭКСПЕДИЦИЙ

- Яхин Ф.З.* Путешествие к историческому населению
Арского района 128

ИСКУССТВО

- Москвина А.Р.* Новые формы татаро-казахских отношений
в области образования, науки и культуры
(из опыта ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ) 148
- Галимова Э.М.* Наследие Г. Тукая в татарском музыкальном
искусстве 152
- Шкляева Л.М.* Тюркский орнамент домового резчика у татар
Среднего Поволжья 157
- Газизова М.Р.* Международная политическая сатира
на страницах журнала «Чаян» в 1920–1930-е годы 162

НОВЫЕ КНИГИ

- Рамазанова Д.Б.* Булатова М.Р. Курмантауский говор среднего
диалекта татарского языка в этнолингвистическом аспекте 168
- Султанова Р.Р.* Сәнэигы нәфисә. Искусствоведение Татарстана:
альманах. Выпуск 1. Теория, история, современная
художественная практика, арт-рынок 173
- Яруллина А.Г.* Татары и Татарстан: вышел 5-й том «Татарской
энциклопедии» 176

НАУЧНАЯ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ

*Ж.Ш. Сөләйманов,
Б.Э. Хәкимов,
Р.А. Гыйльмуллин*

ТАТАР ТЕЛЕ КОРПУСЫН ТӨЗҮНЕН КОНЦЕПТУАЛЬ ҺӘМ ЛИНГВИСТИК АСПЕКТЛАРЫ

Статья посвящена вопросам разработки концептуальной основы и уточнения модели корпуса татарского языка. Исследуются особенности представления лингвистической информации и предлагаются принципы корпусной морфологической разметки текстов на татарском языке. Самостоятельную проблему представляет обеспечение репрезентативности текстовой коллекции корпуса, одним из путей решения которой является статистический анализ лингвистических особенностей текстов. На процесс разработки корпуса татарского языка и его лингвистической разметки влияют особенности языковой системы, в частности соотношение регулярных и нерегулярных явлений.

Ключевые слова: татарский язык, корпусная лингвистика, информационные технологии, лингвистические модели, репрезентативность корпуса текстов, лингвистическая корпусная разметка.

Табигый телләре эмпирик төгәл материал нигезендә тел мәгълүматларын автомат рәвештә эшкәртү технологияләрен кулланып тикшерү хәзерге фән өлкәсендә перспектив юнәлешне тәшкил итә. Телләренң электрон корпусларын төзү күп кенә лингвистик мәсьәләләре чишүнең иң нәтижәле чарасы санала. Татар теле өчен шундый системаны булдыру тел төзелеше, аның лексик составы турында яңа мәгълүматлар алу белән бергә башка телләренң, аерым алганда төрки телләренң, лингвистик модельләрен төзү, әлеге телләрдәге текстларны электрон технологияләр ярдәмендә эшкәртү өлкәсендә дә яңа мөмкинлекләр тудыра.

Татар теле корпусын төзү өлкәсендә тикшеренүләр XX гасырның 90 нчы елларыннан башлап Татарстан Республикасы Фәннәр

академиясе һәм Казан (Идел буе) федераль университетындагы фәнни коллективлар тарафыннан алып барыла [Бухараев, Сулейманов, 1995; Бухараев, Сафиуллина, Сулейманов, 1995]. Аның төп юнәлешләрен компьютерлар өчен лингвистик модельләренң формаль алгоритмнарын эшләү һәм машина тәржемәсе, эзләү системалары, компьютер лексикографиясе кебек өлкәләре колачлаган гамәли тикшеренүләр тәшкил итә. Алга таба машина фонды концепциясе билгеле бер үзгәрешләр кичереп һәм тулыланып, татар теле-нең барлык лингвистик ресурсларын колачлаган гомумтел корпусы концепциясенә нигезен тәшкил итте. Хәзерге вакытта шундый гомумтел корпусы концепциясе «Туган тел» корпусы проектында гамәлгә ашырыла [Татарский национальный корпус...].

1. Татар теле корпусының концептуаль моделе. Мәгълүм булганча, һәр табигый тел кешелек жәмгыятендә аралашу һәм дөньяны тасвирлау максатларына хезмәт итә торган катлаулы семантик системаны тәшкил итә. Бүгенге көндә дөньяның үзенчәлекле информатив моделе саналган телнең теге яки бу күренешләре модельләрен төзүнең төрле юллары бар. Телне формаль яктан тулаем тасвирлау мөмкин булмау сәбәпле, безнең тарафтан лингвистик модельләргә төзүдә билгеле бер мәсьәләләрне хәл итү өчен «контекстуаль тулылык» принцибы нигезендә минималь күләмдәге чараларны билгели торган прагматик юнәлеш тәкъдим ителде. Нәтижәдә прагматик юнәлештәге лингвистик модельләргә түбәндәге төрләре аерып чыгарылды:

1) контекстның эченә үтпә керергә, аны трансформацияләргә мөмкинлек биргән, лингвистик модельләрдән башка «контекст моделе» һәм «дөнья сурәте моделе» кебек экстралингвистик модельләргә дә кулланган семантик модельләр;

2) автоматлаштырылган система белән кеше арасында табигый телдә аралашуны тәэмин иткән, үз эченә коммуникатив һәм контекстуаль модельләргә, минималь лингвистик информацияне алган интерактив модельләр;

3) текстларны телнең билгеле бер тармакларына караган формаль кагыйдәләр нигезендә максатчан эшкәртүгә тәэмин иткән концептуаль-формаль модельләр;

4) табигый тел тармакларының мөһим берәмлекләренә уни-

версаль тасвирламасын тәшкил иткән концептуаль-функциональ модельләр [Сулейманов, Гатиятуллин, 2003].

Әлеге классификация ясылыгында татар теле корпусы телнең төрле тармакларының үзара тыгыз бәйләнгән концептуаль-функциональ модельләргә комплексы буларак күзаллана. Ачык система буларак ул башка лингвистик модельләргә һәм алар белән бәйле автоматлаштырылган тамгалау системаларын да өстәргә мөмкинлек бирә. Ягъни корпус үз эчендә морфологик, синтаксик, семантик һ.б. модельләргә берләштерә.

Электрон корпусның информатив моделе үз эченә морфологик, синтаксик, семантик һ.б. лингвистик мәгълүматны ала. Әлеге мәгълүмат типлары үзара тыгыз бәйләнештә тора. Алар мәгълүматны автомат рәвештә эшкәртүгә тәэмин итүгә махсус формаль күрсәткечләр (тамгалау системалары) белән билгеләнә торган лингвистик параметрлар рәвешендә тәртипкә салынган. Лингвистик мәгълүмат параметрлары корпус берәмлекләрендә чагылыш таба.

Шуның белән бергә корпус моделе мәгълүматны эшкәртү системасыннан, үз эченә тамгаланган текстлар коллекциясен алган мәгълүмат базаларыннан һәм алар белән идарә итү системасыннан оешкан технологик схеманы тәшкил итә.

2. Мәсьәләне хәл итү юлы буларак корпусның репрезентативлыгы. Репрезентативлык, ягъни житди лингвистик нигез, барлык корпусларның да мөһим

үзенчәлеге һәм аларны эшләүнең зарури шарты булып тора. Моңа ирешүнең дискурса, телнең яшәешенә яисә тел күренешләре төрлеләген, шул исәптән сирәк һәм пассив тел берәмлекләрен чагылдыруга юнәлтелгән төрле стратегияләре бар [Баранов, 2001; Шимкова, 2005].

Татар теле корпусына килгәндә, текстлар коллекциясе башлангыч этапта ук билгеле бер репрезентативлыкка ия булырга һәм нәтижәле тикшеренүләр үткәрү мөмкинлеге тудырырга тиеш. Бу мәсьәләне хәл итү текстларны аларда төрле тел күренешләренең, шул исәптән еш кулланылмый торган берәмлекләрнең дә урын алуын күз алдында тотып сайлаганда гына мөмкин. Моның өчен текстларны корпуcaкa кертер алдыннан аларга жентекле статистик анализ үткәрү сорала.

Өлеге максатта безнең тарафтан гомуми күләме 600000 нән күбрәк сүз кулланылышы тәшкил иткән татарча текстларның эксперименталь коллекциясенен

төрле квантитатив һәм лексикограмматик параметрларының статистик үзенчәлекләре тикшерелде [Гыйльмуллин, Невзорова, Хәкимов, 2011].

Тикшеренү нәтижәләреннән күренгәнчә, сүз төркемнәре барлык текстларда да нигездә бер үк кулланылыш ешлыгына ия. Жыелма текстта да аерымлык күзәтелми. Өлеге текстлар төрле күләмгә ия, алар XX гасыр дәвамында төрле вакытта язылганнар. Шул рәвешле түбәндәге таблицада чагылыш тапкан статистик параметрлар сәнгатьле проза стиле өчен хас булган «уртача норманы» билгели торган константалар ролен үтиләп. Нәтижәдә конкрет текстларның статистик үзенчәлекләрендә бу константалардан читкә тайпылыш дәрәжәсен билгеләргә мөмкинлек туа.

Мәсәлән, беренче текстта (Т. Галиуллин хикәяләре), бер яктан, исемнәрнең чагыштырмача югары, сыйфатларның түбән ешлыгы, ә икенче яктан, рәвеш, алмашлык һәм ярдәмлек сүз

1 нче таблица

Сүз төркемнәре статистикасы: сәнгатьле проза (%)

	Исемнәр	Фигыль-ләр	Сыйфат-лар	Рәвешләр	Алмаш-лыклар	Ярдәмлек сүз төркемнәре
Т. Галиуллин	39,32	35,68	9,85	1,52	7,4	6,22
Г. Гыйльманов	35,13	36,71	8,02	2,22	9,94	7,99
Ө. Еники	35,05	33,75	9,14	2,59	9,56	9,91
Р. Зәйдулла	35,6	37,08	7,86	2,33	9,27	7,86
Г. Кутуй	35,51	37,03	8,2	2,58	8,03	8,65
Г. Бәширов	34,8	35,76	8,83	2,93	9,58	8,1
Ф. Әмирхан	35,17	35,27	8,52	2,86	9,38	8,8
Жыелма текст	36,09	36,06	8,57	2,29	9	7,99

төркемнәренә аз очравы (2 нче таблица) әлеге текстта аерым тел конструкцияләренә үзенчәлекле кулланылышы турында сөйли. Ул, корпуca кертелгән очракта, төрлелекне арттыра һәм нигездә корпусның репрезентативлыгына да тәәсир итәргә тиеш.

Уку-уқыту өлкәсенә караган текстларда шулай ук төрле мәгънәләргә ия булган аерым тенденцияләр күзәтелә. Биредәге мәгънә төрлелеге, безнең фикеребезчә, беренчедән, коллекциядә бу жанрдагы текстларның чагыштырмача аз санда булуы, икенчедән,

2 нче таблица

	Исемнәр	Фигыльләр	Сыйфатлар	Рәвешләр	Алмашлыклар	Ярдәмлек сүз төркемнәре
Беренче текст	36,67	32,17	12,43	1,37	6,2	8,16
Икенче текст	38,73	34,97	10,99	1,34	5,66	8,31
Өченче текст	41,75	39,4	9,15	0,88	3,17	5,65
Жыелма текст	39,74	34,81	11,17	1,26	5,34	7,69

3 нче таблица

Сүз төркемнәре статистикасы: газета текстлары (%)

	Исемнәр	Фигыльләр	Сыйфатлар	Рәвешләр	Алмашлыклар	Ярдәмлек сүз төркемнәре
Беренче текст	40,48	32,21	10,01	1,68	6,75	8,89
Икенче текст	45,3	30,26	10,36	1,34	5,44	7,3
Жыелма текст	42,47	31,4	10,16	1,54	6,2	8,23

4 нче таблица

Сүз төркемнәре статистикасы: жанрлар буенча жыелма мәгълүматлар (%)

	Исемнәр	Фигыльләр	Сыйфатлар	Рәвешләр	Алмашлыклар	Ярдәмлек сүз төркемнәре
Сәнгатьле проза текстлары	36,09	36,06	8,57	2,29	9	7,99
Уку-уқыту өлкәсенә караган текстлар	39,74	34,81	11,17	1,26	5,34	7,69
Газета текстлары	42,47	31,4	10,16	1,54	6,2	8,23
Жыелма текст	38,51	35	10,02	1,71	6,91	7,86

аларның төрле «фәннилек» дәрәжәсенә ия булуы һәм төрле предмет өлкәләренә каравы белән аңлатыла. Шуңа да карамастан, сәнгатьле проза белән чагыштырганда ачык күренеп торган номинативлык, сыйфатларның активлыгы һәм, киресенчә, алмашлыкларның пассивлыгы жанрның квантитатив маркерлары буларак хезмәт итәргә мөмкин.

3 нче таблицадан күренгәнчә, газета текстлары да аларга хас булган нормадан читкә тайпылышларны һәм тел төрлеләген билгеләргә мөмкинлек бирә торган аерым константаларга һәм жанр-стиль маркерларына ия.

Шул рәвешле, төрле функциональ кулланылышка ия һәм күләме чикләнган текстлар корпусының репрезентативлыгына билгеле бер дәрәжәдә аларның квантитатив һәм статистик үзгәләрән анализлау нигезендә ирешергә мөмкин. Әлеге метод репрезентативлык параметрларының тагын да төгәлрәк классификациясен эшләү хисабына камилләштерелергә мөмкин.

3. Татар теле корпусында морфологик тамгалау системасы. Татар телендә сүзнең морфологик төзелешен аның агглютинатив табигате билгели: сүзформалар сүз ясагыч һәм сүз төрләндергеч аффиксларның нигезгә билгеле бер тәртиптә ялгануы нәтижәсендә ясалалар. Һәр грамматик мәгънә, кагыйдә буларак, аерым аффикс ярдәмендә белдерелә. Аффикслар даими, ягъни аерым сүз төркемнәренә караган барлык сүзләргә дә кушылалар. Шуңа бәйле рәвештә морфологияне формаль яктан күзаллау

өчен аерым очракларда нигезләр сүзлегенә мөрәжәгать итеп, аффикслар чылбырын анализлау сорала.

3.1. Татар текстларын морфологик тамгалау модели. Татар телендә бүгенге көндә эшләнган морфологик модельләре аның агглютинатив табигатен тасвирлаганда билгеле бер стандартларга нигезләнәләр [Suleymanov, Guilmoulline, Guilmoulline, 2000; Сулейманов, Гаптиатуллин, 2003]. Татар теле корпусындагы текстларны морфологик тамгалауны автоматлаштыру лингвопроцессорлар тарафыннан кулланылган махсус программа чараларын булдыру юлы белән тормышка ашырыла. Аерым алганда, автоматлаштырылган морфологик тамгалау системасының үзәк компоненты буларак татар телендә ике катлы морфологик модели нигезендә махсус жайлаштырып эшләнган анализатор кулланыла [Гильмуллин, 2009; Хәкимов, Гильмуллин, 2009].

Татар теле морфологиясендә әлеге модели сүзформаны билгеле бер тәртиптә урнашкан ике катта чагылышлы аффикслар чылбыры буларак күзаллауга нигезләнә. Беренче («тышкы») катта аффикслар фонологик үзгәләрә белән, алломорфлар буларак тасвирланса, икенче, ягъни «эчке», катта шул алломорфларның гомумиләштерелгән берәмлеге, морфема буларак күрсәтелә. Мисал өчен, «эчке» катта морфотактика структурасында аерым билгеле урын алып торган «-га» аффиксы-морфемасы, «тышкы» катта «-га, -гә, -ка, -кә, -а, -ә, -на, -нә» аффикслары-алломорфлары

белән чагыла. Анализаторның эшчәнлеге фигыль һәм номинатив парадигмалар нигезендә корылган һәм сүз нигезе белән телдәге аффикслар арасындагы үзара бәйләнешләрне билгели торган морфотактик кагыйдәләр базасы нигезендә тормышка ашырыла [Гильмуллин, 2009].

Алга таба татарча текстта морфологик тамгалауны автоматлаштыру мөмкинлекләрен карап үтик. Татар телендәге сүз төркемнәренә грамматик үзенчәлекләре тел белеменә караган күпсанлы хезмәтләрдә тулы һәм җентекле рәвештә тасвирланган [Татарская грамматика, Т. II, 1993]. Аларны тану һәм автомат рәвештә тамгалау түбәндәге формаль күрсәткечләр нигезендә башкарылырга мөмкин:

I. Лексик-грамматик (семантик) төркемчәләрнең ачык күренеп торган формаль күрсәткечләре юк, ә кайберләренә хас булган формаль күрсәткечләр тотрыклы түгел. Шуңа өстәп, ирекле сүзформаның мондый структурасы турыдан-туры билгеле бер семантик төркем белән бәйләнмәгән.

II. Морфологик категорияләрсә, гадәттә, билгеле бер сүзформасын чагылдыра торган ачык формаль күрсәткечләргә ия.

Димәк, татар теленә морфологик үзенчәлекләре сүзформаның аффикслар составы автомат рәвештә анализланган вакытта чагыштырмача җиңел танылалар. Төрле сүз төркемнәренә лексик-грамматик (семантик) төркемчәләрен тану һәм автомат рәвештә тамгалау исә морфологик күрсәткечләр нигезендә генә

хәл ителә алмый. Шуңа сәбәпле корпусны төзүнең башлангыч этабында морфологик тамгалау системасында эзлекле рәвештә билгеле бер аффикслар ярдәмендә белдерелгән грамматик категорияләргә турындагы мәгълүмат кына урнаштырылырга мөмкин.

3.2. Татар теле морфологиясендә тотрыксыз күренешләр. Алга таба татар теленә тотрыклы табигатькә ия морфологиясендә урын алган гомум кагыйдәләрдән читкә тайпылыш очракларына һәм аларны текстларны автомат рәвештә тамгалау процессында эшкәртү мөмкинлекләренә тукталу сорала. Тел системасына мөнәсәбәттә бу күренешләрне ике төргә аерырга мөмкин: тышкы (системага карамаган) һәм эчке (системага бәйле) тайпылышлар.

1. Тышкы тайпылышларга ассимиляцияләнмәгән алынмалардагы морфологик үзгәрешләр һәм хәзерге татар орфографиясендәге житешсезлекләр белән бәйле очраклар керә. Әлеге тайпылышларның төрләре Ж.Ш. Сөләймановның «Регулярность морфологии татарского языка и типы нарушений в языке» мәкаләсендә тасвирланган [Сулейманов, 1994]. Бүгенге көндә хәзерге татар орфографиясе һәм алынмаларны үзләштерү принциплары нигезендә бу төр сүзләргә автомат рәвештә эшкәртү мәсьәләсен хәл итү һәм алардагы үзгәрешләр белән бәйле закончылыкларны тасвирлау чараларын табу сорала.

2. Тышкы тайпылышлардан башка татар теленә морфологик системасында автомат рәвештә

танылырга мөмкин булган эчке тайпылышлар да урын ала. Әлеге тайпылышлар тел берәмлекләре өчен хас универсальлек, полифункциональлек, экономиялелек белән бәйле рәвештә барлыкка килеп, аларның системалы билгеләре саналалар һәм аерым эчке закончалыкларга буйсыналар.

Автомат рәвештә тамгалау вакытында аерым кыенлыкларны полифункциональ һәм омонимик аффикслар, «нуль» формалар, тиндәш кисәкләр (аффикс аларның соңгысына гына кушылырга мөмкин), билгеле бер категория сүзләренң, аерым алганда, кайбер алмашлык һәм бәйлек сүзләренң, төрленешендәге үзенчәлекләр тудырырга мөмкин.

3.3. Татар теле корпусында морфологик мәгълүматны стандартлаштыру. Табигый телне автомат рәвештә эшкәртү системасы өчен концептуаль һәм технологик стандартларны булдыру зур эһәмияткә ия. Татар теле корпусының морфологик стандарты мәгълүматны бертөрле итеп тәкъдим итәргә, морфологик аннотациянең теоретик нигезен оештырырга һәм үз эченә татар теленә хас булган теге яки бу морфологик күренешләрне, шул исәптән бәхәсле очракларны да, тасвирлау кагыйдәләрен алырга тиеш.

Морфологик мәгълүматны тәкъдим итү структурасына килгәндә, биредә лексемаларның кайсы сүз төркеменә караганлыгын билгеләү һәм сүзформаларның морфологик үзенчәлекләрен аңлату белән бәйле бәхәсле мәсьәләләрне аерып чыгарырга мөмкин.

Татар грамматикасында сүз төркемнәрен тасвирлау өлкәсенә ике төп бәхәсле мәсьәлә хас. Беренчесе аффикслар алмаган хәлдә атрибутив функциядә килгән сүзләренң кайсы сүз төркеменә караганлыгын билгеләү белән бәйле. Биредә аларны артык омонимия очракларын булдырмас өчен исем сүз төркеменә кертеп карау дөресрәк булып иде.

Икенчесе күпкә катлаулырак һәм ул бер-берсен алыштырып килгән сүз төркемнәрен (сыйфатлар һәм рәвешләрне, исемнәр һәм сыйфатларны) аеру өлкәсенә карый. Мәсьәләне ике төрле юл белән чишәргә мөмкин: әлеге очракларны сүз төркемнәре омонимиясе итеп карап, сүзләренң контекст ярдәмендә аерырга яисә һәр лексеманы аерым тасвирларга. Ике юлның да, үз өстенлекләре булган кебек, кимчелекләре дә бар һәм алар аерым карауны сорый.

Татар теленң килешләр системасы белән бәйле мәсьәлә шулай ук катлаулы очраклардан санала. Соңгы тикшеренүләр аның хәзерге грамматик теория кысаларында тулаем хәл ителә алмавын күрсәтте [Сулейманов, 1996]. Сүзформаларның аффикслар составы белән бәйле рәвештә әлеге мәсьәләнең ике аспекты аерылып чыга: нуль форманың интерпретациясе һәм кайбер аффиксларның килеш категориясенә карата статусын билгеләү. Безнең фикеребезчә, биредә телнең табигате белән грамматик теория өлкәсендәге традицияләр арасындагы балансны саклау зарур. Мәсәлән, аффикслар алмаган формалар

барлык очракларда да «баш килеш» буларак күрсәтелергә, ә статуслары ахырга кадәр ачыкланып бетмәгән аффикслар шартлы рәвештә килеш парадигмасына кертелергә тиеш.

Тагын бер катлаулы очракны татар фигыле өчен хас юнәлеш категориясе, аерым алганда сүз төрләндергеч һәм сүз ясагыч функцияләрне башкара алган юнәлеш кушымчаларына хас үзенчәлекләр тәшкил итә. Нәтижәдә юнәлеш аффиксларын алган фигыльләрне леммалаштыру (нигезен билгеләү) мәсьәләсе туа. Бу очракта альтернатива булдыру сорала һәм нигез сыйфатында бердән артык фигыль формасы күрсәтелә ала. Әлеге алымны инфинитив формаларына карата да кулланырга мөмкин, чөнки биредә дә күп кенә очракларда төрлелек күзәтелә.

3.4. Татар теле корпусында морфологик тамгалауның форматы. Корпуста сүзформасы турындагы морфологик мәгълүмат гомуми планда ике төп «кырдан» оеша: 1) сүз төркеме буларак тасвирламасы; 2) морфологик билгеләр (параметрлар) тупланмасы.

Татар теле өчен хас морфотактика үзенчәлекләрен, бер яктан, катлаулы һәм гади, икенче яктан, мәжбүри һәм факультатив параметрларга бүлеп карарга мөмкин. Катлаулы параметрлар берничә мәгънәгә ия булып, нинди дә булса грамматик категориягә карыйлар (мәсәлән, килеш кушымчалары системасы). Гади параметрлар исә бер генә мәгънәгә ия булырга мөмкиннәр (мәсәлән, *-мы* сорау формасы). Параметрның мәжбүрилегенә һәм

факультативлыгына килгәндә, мәжбүри параметр билгеле бер сүз төркеменен нинди дә булса сүзформасына карарга тиеш (мәсәлән, исемнәр һәрвакыт нинди дә булса килештә торалар, «килешсез» исем формалар юк). Факультатив параметр, аерым бер конкрет мәгънәдән башка, кире мәгънәне дә алырга мөмкин (мәсәлән, билгенең юклығы – татар телендә исемнәр тартым мәгънәсен белдермәскә дә мөмкиннәр).

Йомгак. Татар теле корпусының концептуаль модели һәм татар текстларын морфологик тамгалау системасы алга таба татар телендә теләсә нинди текстның морфологик үзенчәлекләренен формаль тасвирламасын электрон машина укый ала торган форматта төзәргә мөмкинлек бирә. Корпусны эшләүнең башлангыч этабында морфологик тамгалау системасында эзлекле рәвештә билгеле бер аффикслар ярдәмендә белдерелгән грамматик категорияләр турында мәгълүмат бирү белән чикләнү дә житә. Автомат рәвештә тамгалау системасының нәтижелегенә морфологик анализатор өчен өстәмә фонологик һәм морфотактик кагыйдәләр кертү юлы белән арттырылырга мөмкин.

Хәзерге вакытта түбәндәге мәсьәлеләрне хәл итү өлкәсендә эш алып барыла:

1) корпус кысаларында сүзформаларын контекст эчендә анализлау чараларын эшләү;

2) полифункциональ, омонимик аффиксларның, «нуль» формаларның мәгънәләрен билгеләүдә, тиндәш кисәкләренә та-

нуда автоматик чаралар куллану мөмкинлекләрен ачыклау һәм кагыйдәләрен эшләү;

3) гомум кагыйдәләргә буйсынмаган сүзләр, иң беренче чиратта алынмалар өчен фонологик һәм морфотактик кагыйдәләрне булдыру мөмкинлекләрен тикшерү;

4) төрле аффикс чылбырлары ешлыгын, бер төркемдәге

лексемаларга башка парадигма аффиксларының ялгану очракларын корпуслы анализ юлы белән лингвопроцессорларны «өйрәтү» һәм лингвистик модельләргә төзәтмәләр керту алымнарын һәм чараларын эшләү;

5) татар теле корпусының синтаксик һәм семантик модельләрен, алар белән бәйлә тамгалау системаларын эшләү.

Әдәбият

Баранов А.Н. Проблема репрезентативности корпуса данных (на примере политической метафорики) // Труды международного семинара по компьютерной лингвистике и ее приложениям «Диалог-2001». Аксаково, 2001. Т. 2. С. 13–15.

Бухараев Р.Г., Сулейманов Д.Ш. К концепции внедрения татарского языка в компьютерные технологии // Татарский язык и новые информационные технологии. Сер.: Интеллект. Язык. Компьютер. Казань: Казан. гос. ун-т, 1995. Вып. 2. С. 8–19.

Бухараев Р.Г., Сафиуллина Ф.С., Сулейманов Д.Ш. и др. К концепции Машинного Фонда Республики Татарстан // Татарский язык и новые информационные технологии. Сер.: Интеллект. Язык. Компьютер. Казань: Казан. гос. ун-т, 1995. Вып. 2. С.20–35.

Гильмуллин Р.А. Разработка файла морфотактических правил для глагольных групп татарского языка // Проблемы сохранения языка и культуры в условиях глобализации: материалы VII Международного симпозиума «Языковые контакты Поволжья» / науч. ред. И.А. Гилязов. Казань: Казан. гос. ун-т, 2009. С. 222–226.

Гильмуллин Р.А., Невзорова О.А., Хакимов Б.Э. Корпус татарских текстов: проблема репрезентативности // Труды международной конференции «Корпусная лингвистика – 2011». СПб.: С.-Петербург. гос. ун-т, 2011. С. 125–130.

Сулейманов Д.Ш. Регулярность морфологии татарского языка и типы нарушений в языке // Когнитивная и компьютерная лингвистика / науч. ред. Р.Г. Бухараев и др. Казань: Казан. гос. ун-т, 1994. С. 77–106.

Сулейманов Д.Ш. К вопросу о числе татарских падежей // Исследования в лингвистике / науч. ред. Р.Г. Бухараев и др. Казань: Фэн, 1996. С. 70–84.

Сулейманов Д.Ш., Гатиатуллин А.Р. Структурно-функциональная компьютерная модель татарских морфем. Казань: Фэн, 2003. 220 с.

Татарская грамматика / ред. М.З. Закиев, Ф.А. Ганиев, К.З. Зиннатуллина. Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. Т. II. Морфология. 397 с.

Татарский национальный корпус «Туган тел» [Электронный ресурс] <http://tugantel.tatar>, дата обращения: 25.03.2017.

Хакимов Б.Э., Гильмуллин Р.А. К разработке системы параметров морфологической разметки для электронного корпуса татарских текстов // Труды Казанской школы-семинара по компьютерной и когнитивной лингвистике TEL–2008. Казань: Казан. гос. ун-т, 2009. С. 24–29.

Шимкова М. Репрезентативность корпуса как лингвистическая проблема // Труды международной конференции «MegaLing – 2005». СПб.: Изд-во «Осипов», 2005. С. 130–139.

Suleymanov D.Sh., Guilmoulline R.A., Guilmoulline A.A. Tatar phonological rules as a base of two-level morphological analyzer // Proceedings of LP'2000. Prague: The Karolinum Press, 2000. P. 495–504.

Сөләйманов Жәүдәт Шәүкәт улы,
*техник фәннәр докторы, профессор,
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе академигы,
ТР ФА Гамәли семиотика институты директоры*

Хәкимов Булат Эрнст улы,
*филология фәннәре кандидаты,
Казан (Идел буе) федераль университеты Лев Толстой исемендәге
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының
белем бирү технологияләре һәм филологиядә
мәгълүмати системалар кафедрасы доценты*

Гыйльмуллин Ринат Абрек улы,
*физика-математика фәннәре кандидаты,
ТР ФА Гамәли семиотика институтының
когнитив тикшеренүләр бүлеге мөдире*

УДК 811.512.145'373:811.111

*И.Г. Әхмәтҗанов,
А.К. Гәрәева*

ТАТАР ҺӘМ ИНГЛИЗ ТЕЛЛӘРЕНДӘ ДЕНДРОНИМНАР НИГЕЗЕНДӘ ЯСАЛГАН ТОПОНИМНАР

Статья посвящена сравнительно-сопоставительному анализу географических названий, образованных на основе дендронимов в татарском и английском языках. В частности, в ней рассматриваются вопросы классификации топонимов, определения общих принципов их образования и выявления основных лексико-семантических групп данных наименований в указанных языках. Для этого авторами используются сравнительно-сопоставительный, описательный методы исследования.

Ключевые слова: топонимика, топонимия, топонимы, дендронимы, классификация, сравнительно-сопоставительный метод, описательный метод, татарский язык, английский язык.

Мәгълүм булганча, кешелек жәмгыятендә тел, катлаулы һәм шул ук вакытта яхшы оешкан система буларак, төрле вазыйфалар башкара, ләкин иң беренче чиратта ул аралашу һәм мәгълүмат алмашу чарасы санала. Бүгенге көндә Жир шарында кулланыла торган телләрдә, аларның һәрберсе өчен генә хас үзенчәлекләр белән бергә, гомуми сыйфатларның булуы да күзәтелә. Әлеге билгеләрне татар һәм инглиз телләре кебек генетик яктан бер-берсе белән бәйләнмәгән телләрдә дә табарга мөмкин [Хисамова, с. 3].

Аерым телләрдәге уртак күренешләрне өйрәнүне максат итеп куйган типологик тикшеренүләр бүгенге тел белемдә мөһим һәм перспектив юнәлешләрнең берсен тәшкил итә. Алар үзара тугандаш булмаган һәм төрле структурага ия булган, шул исәптән аз өйрәнелгән телләрнең дә материалын

жәлеп итеп, гомумлингвистик мәсьәләләрне хәл итәргә мөмкинлек бирәләр [Сулейбанова, с. 41; Шайхуллин, с. 233].

Фәнни эшнәң актуальлеге нәкъ менә югарыда әйтелгәннәр белән билгеләнә. Аның кыскаларында татар һәм инглиз телләрендә дендронимнар нигезендә барлыкка килгән географик атамаларның лексико-семантик үзенчәлекләрен чагыштырма планда өйрәнү һәм шуның нигезендә аларның ясалыш принципларын, төп лексико-семантик төркемнәрен ачыклау максат итеп куелды. Бу үз чиратында «1) атамалар этимологиясен дөрөс аңлатырга; 2) бүгенге көндә сирәк яисә бөтенләй кулланылмый торган, топонимик лексикада гына сакланып калган борынгы һәм искергән сүзләрне өйрәнәп, аларның мәгънәләрен торгызырга; 3) географик атамаларның барлыкка килү закончалыкларын

аңлатырга; 4) әлеге атамалар барлыкка килгән чорда халыкның мәдәни үсеш дәрәжәсен, тормыш-көнкүреш үзенчәлекләрен ачыкларга мөмкинлек бирәчәк» [Гарипова, с. 22–23].

Дендронимнар, ягъни агач исемнәре, телнең иң борынгы лексик катламнарын тәшкил итәләр. Шуңа бәйле рәвештә бу сүzlәр нигезендә ясалган топонимнарны фәнни яктан өйрәнү зур әһәмияткә ия. Аерым алганда, аларда кешенең табигатьне күзаллавы, аңа мөнәсәбәте һәм шуның белән бергә табигый объектлар, үсемлекләр дөньясы турында бай мәгълүмат чагылыш таба.

Семантик яктан географик атамалар күпкырлы һәм катлаулы күренеш тәшкил итәләр. А.В. Суперанская фикеренчә, топонимның семантикасында атама бирелгән объект, сөйләүченең объектка карата мөнәсәбәте, топонимның нигезен тәшкил иткән апеллативның мәгънәсе һәм сөйләм вакытында әлеге сүзгә мөнәсәбәттә барлыкка килә торган ассоциацияләр турында мәгълүмат чагылыш таба. Шуңа бәйле рәвештә географик атаманың мәгънәсен аңлау өчен ул кулланылган типик ситуацияләрне белү кирәк [Суперанская, с. 322].

Бүгенге көндә дендронимнар нигезендә барлыкка килгән топонимнар чагыштырма планда башкорт һәм немец телләре материалы нигезендә А.Р. Хисмәтова тарафыннан өйрәнелгән. Галим атамаларның бер төркемнән икенчесенә күчешен (дендроним > гидроним / ороним > ойконим) өйрәнәп, әлеге процессның катлаулы һәм берничә баскычтан

торган күренеш тәшкил иткәнлеген ачыклай [Хисмәтова, с. 12].

Тикшеренү кысаларында без бу төр атамаларны түбәндәге төп өч төркемгә аердык:

1. Жир өслегендәге агач-куаклыклар белән капланган майданнарның атамалары нигезендә барлыкка килгән топонимнар.

2. Ылыслы агачларның атамалары нигезендә барлыкка килгән топонимнар.

3. Яфраклы агачларның атамалары нигезендә барлыкка килгән топонимнар.

Тикшеренү нәтижеләреннән күренгәнчә, беренче төркем топонимнар арасында татар телендә *урман*, инглиз телендә *wood* ‘агачлык’, *forest* ‘урман’ һәм *hurst* ‘урман белән капланган калкулык’ апеллативлары нигезендә барлыкка килгән атамалар еш очрый. Мәсәлән:

а) татар топонимиясендә:

Урман – Яшел Үзән районындагы поселок;

Урманасты – Бөгелмә һәм Лениногорск районнарындагы поселоклар;

Урманасты Үтәмеш – Чирмешән районындагы авыл;

Урманасты Йорткүл – Спас районындагы авыл;

Урман Зәе – Көнчыгыш Кама аръягы төбәгендәге елга;

Урман күле – Кама Тамагы районы Олы Кариле авылында;

Урманай – Азнакай районындагы авыл;

Урмандәй – Аксубай районындагы авыл;

Урман күле – Идел алды, Көнбатыш Кама алды, Көнбатыш Кама аръягы төбәкләрендәге күлләр;

Урман Чиммәсе – Көнчыгыш
Кама аръягы төбәгендәге елга;

Урманчы – Мамадыш районындагы авыл һ.б.;

б) инглиз топонимиясендә:

Forest and Frith – Дарем (Durham) шәһәрәндәге аучылык хужалыгы;

Forest Hill with Shotover – Оксфордшир (Oxfordshire) графлыгындагы урман белән капланган калкулык;

Woodthorpe – Дербишир (Derbyshire) графлыгындагы шәһәр;

Hazelwood – Дербишир (Derbyshire) графлыгындагы шәһәр;

Hurst – Дорсет (Dorset) графлыгындагы шәһәр һ.б.

Икенче төркем топонимнар татар телендә генә очрыйлар, инглиз теле өчен алар хас түгел. Алар нигездә *нарат* һәм *чыршы* дендронимнары нигезендә барлыкка килгәннәр. Мәсәлән:

Бикнарат – Биектау районындагы авыл;

Иинарат – Арча районындагы авыл;

Нарат – Яшел Үзән районындагы поселок;

Наратасты – Сарман һәм Мөслим районнарындагы авыллар;

Наратасты урманы – Мөслим районы Наратасты авылы янындагы табигать тыюлыгы;

Наратлы – Идел алды төбәгендәге күл;

Наратлы – Көнчыгыш Кама аръягы төбәгендәге елга;

Наратлы – Әлмәт һәм Бөгелмә районнарындагы авыллар;

Наратлык – Арча һәм Биектау районнарындагы авыллар;

Наратлыкчү – Минзәлә районындагы авыл;

Наратъелга – Чистай районындагы авыл;

Югары Наратбаш – Буа районындагы авыл;

Түбән Чыршылы – Лениногорск һәм Сарман районнарындагы авыллар;

Чыршы – Алабуга һәм Биектау районнарындагы авыллар;

Чыршылы – Тукай районындагы авыл;

Чыршылы Елга – Балык Бистәсе районындагы авыл;

Югары Чыршылы – Лениногорск һәм Сарман районнарындагы авыллар;

Яңа Чыршылы – Лениногорск районындагы поселок һ.б.

Татар һәм инглиз телләрендә яфраклы агачларның атамалары нигезендә барлыкка топонимнар да еш очрый. Татар топонимиясе өчен, нигездә, структураларында *каен*, *тал* һәм *юкә* дендронимнары урын алган атамалар хас. Мәсәлән:

Каенлы – Түбән Кама районындагы авыл;

Каенлык – Актаныш, Буа һәм Кукмара районнарындагы авыллар;

Каенсаз – Мөслим районындагы авыл;

Каенсар – Арча, Әтнә, Балтач һәм Кукмара районнарындагы авыллар;

Кыр Каентүбә – Актаныш районындагы авыл;

Шикәрле Каен – Минзәлә районындагы авыл;

Каратал – Кама Тамагы районындагы авыл;

Таллыбүләк – Азнакай һәм Бөгелмә районнарындагы авыллар;

Таллыкүл – Баулы районындагы авыл;

Юкәле – Әлмәт районындагы авыл;

Юкәче – Мамадыш районындагы авыл һәм Көнбатыш Идел алды төбәгендәге елга һ.б.

Әлеге дендронимнар (*birch tree* ‘каен’, *willow tree* ‘тал’, *lime tree*, *linden* ‘юкә’) нигезендә барлыкка килгән топонимнар инглиз телендә дә теркәлдә. Мәсәлән:

Birchanger – Эссекс (*Essex*) графлыгындагы шәһәр;

Birches – Честер (*Cheshire*) графлыгындагы шәһәр;

Birchdale – Ланкашир (*Lancashire*) графлыгындагы торак пункт;

Willington – Честер (*Cheshire*) графлыгындагы шәһәр;

Willey – Шропшир (*Shropshire*) графлыгындагы шәһәр;

Willenhall – Стаффордшир (*Staffordshire*) графлыгындагы шәһәр;

Willitoft – Йоркшир (*Yorkshire*) графлыгындагы шәһәр;

Lindhurst – Ноттингемшир (*Nottinghamshire*) графлыгындагы шәһәр;

Limehouse – Зур Лондон (*Greater London*) административ берәмлегендәге торак пункт;

Linby – Ноттингемшир (*Nottinghamshire*) графлыгындагы шәһәр;

Lindale – Камбрия (*Cumbria*) графлыгындагы шәһәр һ.б.

Шуның бергә инглиз топонимиясе өчен, татар топонимиясенән аермалы буларак, *beech tree* ‘бүк агачы’, *elm tree* ‘карама’, *maple tree* ‘өрәңге’, *alder* ‘зирек’, *aspen tree* ‘усак’, *ash tree* ‘корыч-агач’ һәм *poplar* ‘тирәк’ дендронимнары нигезендә барлыкка килгән топонимнар да хас:

Beech hill – Беркшир (*Berkshire*) графлыгындагы шәһәр;

Beech – Стаффордшир (*Staffordshire*) графлыгындагы шәһәр;

Elm – Кембриджшир (*Cambridgeshire*) графлыгындагы шәһәр;

Elmton – Дербишир (*Derbyshire*) графлыгындагы шәһәр;

Elmsted – Кент (*Kent*) графлыгындагы торак пункт;

Elmore – Глостершир (*Gloucestershire*) графлыгындагы шәһәр;

Mapleton – Дербишир (*Derbyshire*) графлыгындагы шәһәр;

Mapperley – Дербишир (*Derbyshire*) графлыгындагы шәһәр;

Mappleborough – Уорикшир (*Warwickshire*) графлыгындагы шәһәр;

Mappleton – Йоркшир (*Yorkshire*) графлыгындагы шәһәр;

Alderley – Глостершир (*Gloucestershire*) графлыгындагы шәһәр;

Aldershot – Гэмпишир (*Hampshire*) графлыгындагы шәһәр;

Alderwasley – Дербишир (*Derbyshire*) графлыгындагы торак пункт;

Aspley Heath – Бедфордшир (*Bedfordshire*) графлыгындагы торак пункт;

Aspenden – Хартфордшир (*Hertfordshire*) графлыгындагы торак пункт;

Aspull – Ланкашир (*Lancashire*) графлыгындагы шәһәр;

Ashover – Дербишир (*Derbyshire*) графлыгындагы шәһәр;

Ashton – Честер (*Cheshire*) графлыгындагы шәһәр;

Ashfield – Саффолк (*Suffolk*) графлыгындагы шәһәр;

Ashcott – Сосерсет (Somerset) графлыгындагы торак пункт;

Poplar – Зур Лондон (Greater London) административ берәмлегендәге торак пункт һ.б.

Йомгаклап әйткәндә, татар һәм инглиз топонимик система-

ларында аерым үзенчәлекләр белән бергә уртак күренешләр дә күзәтелә. Шуның белән бергә биредә табигатьнең аерылгысыз өлешен тәшкил иткән агачларның әлеге халыкларның көнкүрешендә нинди урын алып торганлыгы да чагылыш таба.

Әдәбият

Гарипова Ф.Г. Татарская гидронимия (вопросы этногенеза татарского народа по данным гидронимии). Книга первая. Казань: ИЯЛИ АН РТ, 1998. 572 с.

Суләйбанова М.У. Типология словообразовательных систем нахских и индоевропейских языков // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. 2009. №1. С. 41–45.

Суперанская А.В. Что такое топонимика. СПб.: Авалон: Азбука-классика, 2009. 256 с.

Хисамова В.Н. Глагольная система татарского и английского языков: сопоставительный анализ в аспекте изучения английского языка на базе родного (татарского) языка (переработанное). Казань: Зур Казан, 2015. 328 с.

Хисматова А.Р. Дендронимы в башкирском и немецком языках: дис. ... канд. филол. наук. Уфа, 2005. 145 с.

Шайхуллин Т.А. Языковая репрезентация отношений между родственниками в русских и арабских поговорках // Вестник ТГГПУ. 2011. № 4(26). С. 233–38.

Әхмәтҗанов Илдар Габдрәшит улы,

*филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты
Халыкара мөнәсәбәтләр, тарих һәм көнчыгышны өйрәнү институтының
Халыкара мөнәсәбәтләр өлкәсендә чит телләрне
өйрәнү кафедрасы доценты*

Гәрәева Альмира Кадыйр кызы,

*филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты
Халыкара мөнәсәбәтләр, тарих һәм көнчыгышны өйрәнү институтының
Халыкара мөнәсәбәтләр өлкәсендә чит телләрне
өйрәнү кафедрасы доценты*

УДК 811.512.145'271

Н.В. Максимов**СӨЙЛӘМ: АБСТРАКТ ҺӘМ КОНКРЕТ ТӨШЕНЧӘЛӘР**

В статье рассматривается технология обучения татарскому языку как неродному. Обосновывается целесообразность обучения на синтаксической основе.

Выделение синтагматической модели речи в качестве основы обучения неродной речи позволяет акцентировать внимание обучаемого на алгоритме построения словосочетаний и предложений. Опора на алгоритмы помогает обучаемому варьировать стабильными синтаксическими конструкциями в процессе создания текста-основы и выстраивания диалога.

Ключевые слова: татарский язык, технология обучения языку как неродному, синтагматическая модель речи, алгоритм построения словосочетаний и предложений, синтаксические конструкции.

Жирдә яшәүче һәр халыкның мең еллар дәвамында буыннар аша аңына табигый рәвештә салынган, сендерелгән үзенчәлекле яңгырашлы һәм язылышлы, тирә-яктагы әйберләргә, гамәлләргә, күренешләргә һ.б.га үзенчә мәгънә салып аталган үз сүзләреннән, үзенә генә хас аһәңле әйтелешле, үзара ярашлы һәм үзенә генә хас эзлеклелектәге фикерләү рәвешенә корылган үз жөмлә калыпларыннан төзелгән *нигез теле – ана теле – сөйләмә теле* бар. Бу – беренчедән. Икенчедән, дөньядагы күпчелек телләренң гасырлар дәвамында махсус фән белгечләре тарафыннан өйрәнелгән һәм төзелгән, кайтып-кайтып тулыландырылган һәм камилләштерелгән, рәсми кабул ителгән фәнни грамматикалары һәм аларда тупланган кагыйдәләр нигезендә барлыкка килгән *әдәби сөйләм теле* бар.

Математика терминнарын кулланып аңлатсак, *гади сөйләм теле* – бала өчен – *арифметика* дәрәжәсе (*кушу, алу, тапкырлау, бүлү* гамәлләре); *әдәби сөйләм*

теле – *алгебра* (*кушу, алу, тапкырлау, бүлү гамәлләрендә кулланылган саннарның зурлыкларын хәрәфләр һәм саннар ярдәмендә бирелгән күләмдә аңлата белү*) һәм *геометрия* (*пространстводагы жисемнәрнең формасын, күләмен һ.б. формулаларда нигезләп таба һәм исбатлый белү*) дәрәжәсе.

Илдә яки дөньяда яшәгән халыкның күпчелегә өйдә яки көндәлек тормышта, нигездә, *кушу* һәм *алу, тапкырлау* һәм *бүлү* гамәлләрен генә кулланып эш итә. Бик аз өлеше генә – махсус тармак белгечләре генә – көндәлек тормышта яки эш урынында алгебра һәм геометрия өлкәсенә караган терминнары һәм гамәлләрне кулланып аралаша.

Сөйләмдә дә шулай: халыкның сөйләү һәм аралашу теле сорау һәм җавап сүзләргә нигезләнеп формалаша. Сөйләгәндә һәм сөйләшкәндә (аралашканда) берәү дә, шул исәптән тел белгечләре үзләре дә, сөйләменң логик-грамматик (структур-семантик) төзелеше турында уйламый – сорау сүзенң

эчтәлегенә һәм формасына яраклаштырып, җавап сүзен әйтә. Бу очракта җавап сүз урынында, нигездә, кайсыдыр сүз төркеменә караган мөстәкыйль мәгънәле бер генә сүз дә, гади жөмләнән баш яки иярчен кисәгә дә; иярчен жөмләле кушма жөмләләрнен баш жөмләсә дә, иярчен аналитик һәм синтетик формалары да; катлаулы төзелмәләрнен баш һәм иярчен жөмлә булган компонентлары да кулланылырга мөмкин.

Бала, мәктәптә укый башлаганчы, тел белеме фәннә кагылышы булган бер генә кагыйдәне белмәсә дә, өйдә әнисенә һәм әтисенә, әбисенә һәм бабасына – олыларга ияреп, белгән кадәрле сүз байлыгыннан һәм хәтерендә калган сорау һәм җавап белдерүче жөмлә калыпларыннан файдаланып, күргәнә яки кемнәндер ишеткәннәре турында сөйләргә (*монолог-хикәя* төзәргә) һәм шулар хакында, үз фикерен белдереп яки яклап, аралашырга (*диалогта* катнашырга) өйрәнә. Бу – баланың «Тел белеме» дигән фәнненең гади сүзләр һәм жөмләләр белән бәйлә үзенчәлекле төп гамәлләрен белү дәрәжәсә.

Мәктәптә башлангыч сыйныфларда укый башлагач исә, балага «Тел белеме» дигән фәнненең катлаулырак гамәлләрен, «Методика» дигән фән белән шөгылләнүче галимнәр аңлатканча, сыйныфтан сыйныфка «гадидән катлаулырак эзлеклелектә» махсус әзерләнгән тел белгече – укытучы өйрәтә башлый. Нәтижәдә бала, акрынлап, өендә олылар белән аралашып, 4–5 ел дәвамында сорау һәм җавап сүзләр, сорау һәм җавап жөмләләр ярдәмендә

сөйләшәп күнегелгән табигый сөйләм теленнән ераклаштырылып, фәнни терминнар һәм кагыйдәләргә нигезләнәп төзелгән логик-грамматик төшенчәләрне, аларның үзлекләрен өйрәнү теленә – үзе өчен ясалма сөйләшү телен өйрәнүгә күчәселә.

Шулай итеп, бала аңы өчен берсе икенчесә белән бөтенләй бәйләнәше булмаган ике төркем гомумиләштерү барлыкка килә: беренчә төркемдә реаль чынбарлыкта булган предметлар; аларның төренә, эшенә төрле билгеләренә карап, халык тарафыннан мең еллар элек бирелгән атамалары (предмет = сүз, гамәл = сүз, сан = сүз, билге = сүз һ.б.) һәм шул предметларга, атамаларга карата гомумиләштереп кулланылган, сөйләмдә эчтәлекне бирү өчен кирәкле конкрет мәгънә белдерүче *сорау* һәм *җавап сүзләр*; икенчә төркемдә исә бала аңы өчен чынбарлык белән бәйләнәше бөтенләй булмаган, ләкин сөйләмнен логик-грамматик (структур-семантик) төзеләше өчен бик кирәк булган абстракт төшенчәләр: мөстәкыйль һәм ярдәмлек сүз төркемнәре, модаль сүз төркемнәре; сүзтезмәләр, жөмләләр, жөмләнән баш һәм иярчен кисәкләре; тезмә кушма жөмләләр, синтетик һәм аналитик иярчен жөмләле кушма жөмләләр; катлаулы төзелмәләр; тыныш билгеләре, теркәгечләр, бәйләкләр һәм бәйләк сүзләр; төрле сызыклардан, парлы жәяләрдән, турыпочмаклыктардан һәм тыныш билгеләреннән торган схемалар туплана. Таблицада аларның бер өлешен, гомумиләштереп, түбәндәгечә күрсәтеп булыр иде:

Сүз		Логик-грамматик	
<i>сорау</i>	<i>җавап</i>	<i>морфологик</i>	<i>синтаксик</i>
сүзләр		кисәкләр	
кем	мин, син, ул без, сез, алар	<i>мөст. сүз төрк.</i> исем	<i>гади җөмлә</i>
нәрсә	кеше, бала күбәләк, куян алма, кишер китап, дәфтәр	сыйфат сан рәвеш алмашлык	<i>баш кисәкләр</i> ия, хәбәр <i>тыныш билгеләре</i>
кайсы	бу, теге, ул	фигыль	<i>иярчен кисәкләр</i>
нинди	матур, кызыл	аваз ияртемнәре	аергыч
ничә	бер, унбер		тәмамлык
ничек	тиз, салмак утырып, көлеп жәяү	<i>ярдәмлек сүз төрк.</i> бәйләк, бәйләк сүз. теркәгечләр	хәлләр аныклагыч
кайчан	бүген, иртәгә жәен, кышын	<i>модаль сүз төрк.</i>	<i>кушма җөмлә</i>
кая	авылга, шәһәргә мәктәпкә, паркка	кисәкчәләр кереш сүзләр	тезмә кушма җөмлә синтетик, аналитик иярчен җөмлә
нәрсәдә	машинада	эндәш сүзләр	катлаулы төзелмә
нишлә	чык, бар, кер	ымлыклар	текст

Кеше, бала вакытта тәпи киткәч тә, гомере буге йөри: ту-ган яки торган жиреннән башлап хәрәкәт итә, ягъни кая да булса **бара** – кайдан да булса **кай-та**, **килә** – **китә**, **чыга** – **керә**, **менә** – **төшә**. Җөмлә кисәкләре-нең логик-грамматик бүлене-ше ягыннан караганда, без бу сүзләрне җөмләдә, **хәбәр** була-рак, гадәттә түбәндәгечә билге-либез: 1) җөмләдә ия турында хәбәр итә һәм аңа грамматик буйсына торган кисәк; 2) фигыль хәбәр; 3) гади фигыль хәбәр. Ләкин хәрәкәтне белдерүче бу сүзләрнең җөмләдә хәбәр булуы да; хәбәр буларак, санап үтелгән билгеләренә дә татар телендә сөйләүче һәм үзара сөйләшүче кешеләр өчен әллә ни әһәмияте юк, тагын да ачыграк итеп әйт-сәк, сөйләүче һәм аралашучы кеше өчен бу мәгълүматларны белү кирәк тә түгел.

Кемне дә булса (баланымы, мәктәп укучысынмы, олы кеше-неме – яшь үзәнчәлекләренә кара-мастан) татар телендә сөйләшәргә өйрәтүчегә һәм татар телендә сөй-ләшәргә үзлегеннән өйрәнүчегә, беренче чиратта: 1) бу сүзләрнең лексик мәгънәсен – *хәрәкәтне* белдерүен; 2) бу сүзләр ярдәмен-дә сөйләмдә *вакыт* төшенчәсе-нең – хәрәкәтнең сөйләү яки сөйләшү вакытына туры килүен, сөйләү яки сөйләшү вакытыннан соң үтәлүен, сөйләү яки сөйләшү вакытына кадәр булуы турындагы грамматик мәгънәләрнең белде-релүен; 3) бары тик бу сүзләрдә генә сөйләмдә катнашучы затлар-ның – I һәм II затның – махсус кушымчалар ярдәмендә белде-релүен; бу сүзләр нәкъ менә шул кушымчалар ярдәмендә сөйләү-че (мин) һәм тыңлаучы (син) зат белән берлектә һәм күплектә яра-шуын бүлү һәм аңлау кирәк.

Кем? кто?	Нишлим? что делаю?	Нишлибез? что делаем?	Нишләде? что сделал?	Нишләмәде? что сделали?
I				
Мин	барам	бармыйм	бардым	бармадым
Без	барабыз	бармыйбыз	бардык	бармадык
II				
Син	барасың? барасыңмы?	бармыйсың? бармыйсыңмы?	бардың? баргансың бардыңмы?	бармадың? бармагансың бармадыңмы?
Сез	бар барасыз? барасызмы? барыгыз	барма бармыйсыз? бармыйсызмы? бармагыз	бардыгыз? баргансыз бардыгызмы?	бармадыгыз? бармагансыз бармадыгызмы?

Сөйләм конкрет һәм абстракт мәгънә белдерүче лексик материал, башта – жыйнак, соңрак жәенке жөмлә калыплары ярдәмендә генә сөйләм предметы турындагы темага нигезләнеп оеша; һәм, сөйләм оешсын өчен, беренче чиратта, **сөйләүче** – I зат – сөйләмдә конкрет яки абстракт мәгънә белдерүче предмет турында башкаларга яңалык әйтүче, яңа хәбәрне житкерүче кеше кирәк. Сөйләүче генә сөйләмнең логик-грамматик (структур-семантик) нигезен төзи ала. Бары ул гына чынбарлыктагы жанлы һәм жансыз предметларны күрә, алар турында, аларга хас үзенчәлекле билгеләр турында кемгәдер (тыңлаучыларына) нәрсә дә булса хәбәр итә, яңалык әйтә ала. Башкалар да күрергә мөмкин, ләкин әйтә алмый. Алай гына да түгел, ул гына башка кешеләр әйткән фикергә үз мөнәсәбәтен белдерә ала: тыңлаучыларының – II һәм

III затларның – чынбарлыктагы жанлы һәм жансыз предметларны ни рәвештә кабул итеп, күргәннәре турында тагын да башка тыңлаучыларга хәбәр итү, яңалык буларак әйтү рәвешен, эмоциональ халәтен дә ул гына сөйли ала; ул гына, башкаларның фикерен белергә теләсә, аларга сорау бирә ала.

Сөйләүче булмаса, 3 этаптан торган һәм бер-берсенә эзлекле бәйләнгән сөйләм буынары үзара ялгана алмый, ягъни, беренчедән, сөйләмнең темасы билгеләнә алмый; икенчедән, сөйләүченең монолог – хикәясә төзелә алмый; өченчедән, димәк, I һәм II зат; I, II, III затлар арасында кара-каршы сөйләшү булсын өчен – диалог оешсын өчен, нигез (башлангыч) текст төзелә алмый; дүртенчедән, сөйләшүләр булмагач, сөйләшүнең эчтәлегенә турында кемнәңдер (мәсәлән, булган хәл турында ишетеп

кенә белүчеләрнең) кемгәдер нәрсәдер сөйләү мөмкинлеге була алмый.

Мисал өчен, өч дус – Марат (I зат), Саша (II зат), Гүзәл (III зат) арасында 3 этапта барган сөйләшүнең эчтәлегенә һәм оештырылу формасына, ягъни сөйләм синтаксисының оешу үзенчәлегенә игътибар итик.

1 нче этап

I затның (сөйләүченең) монолог-хикәясә:

Мин барам! Мин кая бараммы?! Мин мәктәпкә барам. Мин мәктәпкә кем белән бараммы?! Мин мәктәпкә энием белән барам. Мин мәктәпкә кайчан бараммы?! Мин мәктәпкә бүген иртән барам. Әйе, мин мәктәпкә бүген иртән энием белән барам.

2 нче этап

I (мин) һәм II зат (син) арасында кара-каршы сөйләшү (диалог):

– *Марат, мин мәктәпкә барам. Әйт әле, син кая барасың?*

– *Саша, беләсең килсә – әйтәм: мин дә мәктәпкә барам. Мин мәктәпкә энием белән барам, ә син, дустым, кем белән барасың?*

– *Мин кем белән бараммы?! Марат, беләсең килсә, мин дә энием белән барам. Иртән барам. Әйт әле, Марат, син мәктәпкә кайчан барасың?*

– *Шулаймыни?! Иртән барасыңмыни?! Мин мәктәпкә төштән соң барам, беләсең килсә!*

3 нче этап

I (мин), II зат (син), III зат (ул) арасында кара-каршы сөйләшү (диалог):

– *Саша, мин дә мәктәпкә барам, син дә мәктәпкә барасың. Сора әле, Гүзәл мәктәпкә барамы?*

– *Гүзәл, әйт әле, син бүген мәктәпкә барасыңмы?*

– *Саша, беләсең килсә – әйтәм: мин дә мәктәпкә барам.*

– *Марат, Гүзәл дә бүген мәктәпкә бара икән.*

– *Саша, мин дә мәктәпкә энием белән барам, син дә мәктәпкә эниең белән барасың. Сора әле, Гүзәл бүген мәктәпкә энисе белән барамы?*

– *Гүзәл, әйт әле, син бүген мәктәпкә кем белән барасың?*

– *Саша, мин бүген мәктәпкә кем белән бараммы?! Дустым, беләсең килсә, мин бүген мәктәпкә эбием белән барам.*

– *Марат, Гүзәл бүген мәктәпкә эбисе белән бара икән.*

– *Саша, сора әле, Гүзәл мәктәпкә төшкә кадәр барамы, әллә төштән соң барамы?*

– *Гүзәл, әйт әле, син мәктәпкә төшкә кадәр барасыңмы, әллә төштән соң барасыңмы?*

– *Саша, мин бүген мәктәпкә төштән соң барам, чөнки төшкә кадәр бассейнга барам.*

– *Марат, Гүзәл бүген мәктәпкә төштән соң бара икән, чөнки төшкә кадәр бассейнга бара.*

– *Димәк, мин мәктәпкә бүген иртән барам; син, Саша, төштән соң барасың; Гүзәл дә төштән соң бара. Мин энием белән барам, син дә эниең белән барасың, ә Гүзәл эбисе белән бара.*

Сөйләм калыбында III зат, әгәр аңа I зат турыдан-туры мөрәжәгать итмәсә, сөйләмдә

бөтенләй катнаштырылмый, шул сәбәпле ул I затка – сөйләр, I һәм II затка, үзара сөйләшү өчен, билгеле яки билгеле булмаган кайсыдыр бер яки берничә объект (мәсәлән: I яки II затка караган *кешеләр: энием, әтиең, анаң* һ.б.); жанлы һәм жансыз предметлар: *урман, табигать, кибет, агач, сандугач, аю, су анасы, шүрәле* һ.б.) ролен генә үти, шуңа күрә сөйләмдә ул зат еш кына үзе дә абстракт мәгънә генә белдерә, конкрет мәгънә белдерсен өчен, үзен аныклауны таләп итә. Бу вазыйфаны да сөйләмдә, нигездә, сөйләүче генә башкара ала.

Әдәбият

Закиев М.З. Татарская грамматика. Т. 3. Синтаксис. Казан: Таткнигоиздат, 1995. 576 б.

Максимов Н.В. Словосочетания как основа обучения неродному языку // Вестник КГТУ, Т. 16. № 7. 2013. С. 325–328.

Максимов Н.В. Сөйләм калыбы – гади жөмлә. Казань: Изд-во РИО ГБУ «РЦМКО», 2013. С. 286–294.

Максимов Н.В. Сөйләм калыбы өч этапта формалаша // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы. V Междуна-родная научно-практическая конференция, 19–22 ноября 2014 г. Казань: Отчество, 2014. С. 180–183.

Максимов Н.В. Сөйләм калыбы ул – сөйләмгә өйрәтүнең нигезе // Преподавание на татарском языке в системе среднего и высшего образования: история, современность и перспективы. Материалы региональной научно-практической конференции, посвящённой 190 летию со дня рождения Каюма Насыри. Казань, 2015. С. 139–147.

Максимов Н.В. Сөйләшүгә өйрәтү формуласы. Казан: Мәгариф. Татар теле. 2016. № 1. 42 б.

Максимов Н.В. Телгә өйрәтү технологиясе // Фәнни Татарстан. 2014. № 3. С. 106–112.

Максимов Н.В. Технология обучения татарскому языку на основе моделей речи. (На русском и татарском языках). Казань: Татар. кн. изд-во, 2015. 255 с.

Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре: югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Хәтер, 2001. 432 б.

Максимов Николай Валентинович,
*филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе)
федераль университеты Лев Толстой исемендәге Филология
һәм мәдәниятара багланлылар институтының
татар тел белеме кафедрасы доценты*

УДК 811.512.145

*Б.К. Миңнуллин***ГОМУММИЛЛИ ТЕЛНЕН ЯШӘЕШ ФОРМАСЫ БУЛАРАК
ӘДӘБИ ТЕЛ ҺӘМ АНЫҢ ФУНКЦИОНАЛЬ СТИЛЬЛӘРЕ**

В статье рассматриваются вопросы научного изучения функциональных стилей. По мнению некоторых ученых-языковедов функционально-стилистическая система современных развитых языков состоит в среднем из пяти функциональных стилей. Другие же ситают, что в языке, кроме разговорного, научного, официально-делового, публицистического и художественных стилей, выделяются еще обиходно-деловой, официально-документальный, церковно-религиозный стили. Существует также мнение о том, что выделение художественного и публицистического стилей в качестве самостоятельных является неверным.

Ключевые слова: литературный язык, функциональные стили, разговорный стиль, научный стиль, официально-деловой стиль, публицистический стиль, художественный стиль.

Тел белемендә функциональ стильләрне өйрәнү күптәннән алып барылса да, функциональ стилистика аерым фән тармагы буларак узган гасырның урталарында оеша. Аның фәнни-теоретик нигезләре А.М. Пешковский, Л.В. Щерба, Г.О. Винокур, В.В. Виноградов, Х.Р. Курбатов, В.Х. Хаков, И.Б. Бәширова, Ф.С. Сәфиуллина һ.б. галимнәрнең хезмәтләрендә чагылыш таба.

XX гасыр урталарында телдә алты функциональ стиль – көндәлек-көнкүреш, көндәлек-эш, рәсми-документаль, фәнни, газета-публицистик һәм әдәби стильләр булуын күздә тотаткан торган бүленеш киң тарала [Виноградов, 1963, с. 5–93]. Галимнәрнең бер өлеше әлегә бүленештә әдәби стиль урын алырга тиеш түгел дигән карашта торса, икенче төркем исә публицистик стильгә каршы чыга. Алар фикеренчә, вакытлы матбугатта басыла торган материаллар ара-

сында башка стильләрнең характерлы сыйфатларын үз эченә алган текстлар да очрый, шуңлыктан теге яки бу стилистик сыйфатка ия булган текстларны кайсы стильгә каратып өйрәнергә дигән сорау туа. Аерым галимнәр исә, телдә функциональ стильләр белән бергә алар эчендә под-стильләрне дә аерып чыгарырга тәкъдим итәләр.

1954 елда «Вопросы языкознания» («Тел белеме мәсьәләре») журналында танылган рус галиме Ю.С. Сорокин тарафыннан стилистикага караган мәсьәлэләр турында фикер алышу башлап җибәрелә. 1955 елда «Итоги обсуждения вопросов стилистики» («Стилистика мәсьәлэләре белән бәйлә фикер алышуның нәтиҗәләре») дип аталган мәкаләсендә В.В. Виноградов әлегә фикер алышу барлык мәсьәлэләрне дә чишәргә ярдәм итмәде, ләкин фәнни жәмәгәтчелек алдында күп кенә

файдалы сораулар куйды дигән нәтижә ясый.

Әлеге чарада XX гасырның әйдәп баручы телче галимнәренән барысы да диярлек катнаша. Алар арасында Г.В. Степанов, Р.А. Будагов, И.Р. Гальперин, В.Д. Левин һ.б. галимнәрне атарга була. Бүгенге көн күзлегенән чыгып караганда, ул, һичшиксез, уңай нәтижеләргә китерә. Мәсәлән, аның барышында В.В. Виноградов тарафыннан «стиль» төшенчәсенә билгеләмә бирелә, стильләрнең тарихылыгы, аларның күптөрлелеге һәм үзара мөнәсәбәте белән бәйлә мәсьәләләр куела, стилистикадагы яңа юнәлешләр, аерым алганда функциональ стилистика турындагы фикерләр яңгырый. Шулар рәвешле, журналдагы фикер алышуның нәтижәсе буларак, узган гасырның 60нчы елларында рус тел белемендә функциональ стилистика белән шөгыйльәнүче бер төркем тел галимнәренең фәнни хезмәтләре дөнья күрә. Алар арасында А.Н. Васильева, Т.Г. Винокур, Б.Н. Головин, М.Н. Кожина, В.Г. Костомаров, Э.Г. Ризель һ.б. хезмәтләрен атап китәргә була.

Югарыда әйтәләр киткәнчә, кайбер галимнәр, телнең функциональ-стилистик бүленешен тагы да төгәлрәк формага китереп, стильләр эчендә подстильләренә аерып карарга тәкъдим итәләр. Мәсәлән, И.Р. Гальперин публицистик стильне ике подстильгә – газета һәм публицистика подстильләренә бүлеп карый [Гальперин, 1958, с. 383]. Газета подстиленә ул газета мәкаләсен (баш мәкаләләр, критик мәкаләләр, фельетоннар, күзәтүләр) һәм га-

зета хәбәрән (заметка) кертә. Публицистик стильдә исә журнал мәкаләләрен, эссе һәм оратор сөйләмен аера. Күренгәнчә, И.Р. Гальперин биредә тел стильләрен түгел, ә жанрларны алгы планга чыгара.

В.Д. Бондалетов, С.С. Вартапетова кебек галимнәрнең фикеренчә, функциональ стиль – ике яклы күренеш. Ул ижтимагый тормышның төрле өлкәләренә караган максат һәм бурычлар нигезендә барлыкка килә, ләкин шулар ук вакытта ул лингвистик табигатькә ия [Бондалетов, Вартапетова ..., с. 22]. Шуңа бәйлә рәвештә функциональ стильләрнең бүленеше гадәттә ике – экстралингвистик һәм лингвистик нигездә тормышка ашырыла. Бер төркем галимнәр телнең функциональ стильләрен өйрәнгәндә иң элек аралашу өлкәсенә, аралашу эчтәлегенең типологик үзенчәлекләренә, ижтимагый аң формасына, фикерләү төренә һ.б. игътибар итәләр. Башка галимнәр шулар ук экстралингвистик факторларның мөһимлеген кире какмыйлар, ләкин тикшеренү барышында күбрәк лингвистик күрсәткечләргә – стилистик чараларга, типик стилистик сыйфатларны өйрәнүгә басым ясыйлар.

Башка галимнәр стильне нормалар системасы буларак билгеләләр. Мәсәлән, В.В. Виноградов фикеренчә, әдәби стиль – ул социаль группа яки мөстәкыйль әдәби шәхескә караган сөйләм һәм әдәби зәвык нормаларының системасы [Виноградов, 1982, с. 12–13]. Д.Н. Шмелев фикеренчә исә, без телдә булган стильләренә, аларны кулланырга

өйрәнгәннән соң, баш тартырга мөмкин булган аерым бер нормалар системасы буларак кабул итәбез [Шмелев, с. 46].

Аерым галимнәр стильне форма белән тәңгәл дип табалар. Иң мөһиме – форма турында сүз йөрткәндә тышкы калып турындагына түгел, ә бәлки эчке закончалык һәм бизәлешне дә аңларга кирәк. Телдәге стильләрне өйрәнгәндә эчтәлеккә күбрәк игътибар бирүче галимнәрнең эшчәнлегенә нәтижәсендә исә тарихи, дидактик, рәсми стильләр аерылып чыгарыла [Хуринов, с. 43].

Стиль белән стилистик чараларны тәңгәлләштерү тарафдарлары булган галимнәр фикеренчә, теге яки бу стилистик элемент кайсыдыр бер стильнең характерлы үзенчәлегенә булып саналырга тиеш. Мәсәлән Л.В. Щерба әдәби стильгә каршы рәсми стильне куя (1957), ә А.Н. Гвоздев рәсми һәм фәнни стильләрне бер төркемгә берләштерә (1965).

Гомумән алганда рус телендә өчтән алып жидегә кадәр функциональ стиль булганлыгы билгеләнә [Рахманин, с. 10; Андреев, с. 128]. Төрле галимнәр тарафыннан тәкъдим ителгән функциональ-стилистик бүленешләрдәге стильләрнең исемнәре дә аерылып торырга мөмкин. В.В. Виноградов тәкъдим иткән бүленештә, югарыда әйтәләр киткәнчә, алты стиль аерылып чыгарыла. Шулар ук вакытта, әлеге алты стиль арасындагы көндәлек-эш һәм рәсми-документаль стильләрне берләштереп карау тенденциясе бар [Гальперин, 1981; Кожина, 1977]. Рус тел белемдә тагын бер стиль – дини

стильне аерып чыгаручы галимнәр дә бар [Кожина, 2008, с. 285]. Татар тел белемдә И.Б. Бәширова дини-дидактик стильне шулай ук мөстәкыйль стиль буларак аерып чыгару ягында [Бәширова, с. 20–25].

Сөйләмә стиль көндәлек сөйләмдә кулланыла, ләкин аерым очракларда ул язма формаларда да чагылыш таба, мәсәлән, шәхси хатларда. Сөйләмә стиль аралашу функциясен үти, автор рәсми булмаган сөйләшү вакытында әйләнә-тирәдәгеләргә үзен уй-фикерләрен жикерә, көндәлек мәсьәләләр буенча фикер алыша. Әлеге сөйләшү барышында гадәттә гади сөйләм лексикасы кулланыла. Сөйләмә стиль диалог, шәхси хатлар, телефоннан сөйләшү кебек жанрларда актив кулланыла.

Фәнни стиль – ижтимагый үзәкнең бер формасы булган фән белән тыгыз бәйләнештә тора. Фәнни текстлар берничә төркемгә бүленә. Алар арасында иң киң таралганнары – махсус (профессиональ публикага юнәлдерелгән) һәм фәнни-популяр (төрле катлам укучылар өчен) текстлар. Әлеге стильнең максаты – фән өлкәсенә караган күренешләрне һәм законнарны аңлату, ачышларны тасвирлап бирү, өйрәтү һ.б. Фәнни стиль гадәттә фәнни мәкалә, дәрәслек, монография кебек жанрларда язма монологик формада чагылыш таба.

Рәсми-эш стили сәясәт, дипломатик, коммерция, юридик һ.б. характердагы документларда урын ала. Әлеге документларның текстларына императивлык, төгәллек, стандарт лексик

формалар һәм терминнарның кулланылуы, эмоцияләрнең урын алмавы хас. Рәсми стильнең төп функциясе – хәбәр итү, ә төп яшәеш формасы – язма форма. Бу – мәгълүматны документлаштыру зарурлығы белән бәйле.

Публицистик стиль аралашу һәм тәэсир итү функцияләренә ия булуы белән аерылып тора. Публицистик текстлар халыкка язма яки сөйләмә формадагы мәгълүмат чаралары аша житкерелә, аларның язма формалары гадәттә мәкалә, очерк, репортаж, фельетон, интервью жанрларында чагылыш жаба. Функциональ-стилистик күзлектән чыгып караганда, үзенә күпкырлы максат-бурычларына бәйле рәвештә, публицистик стиль иң катлаулы стильләрдән санала.

Әдәби стиль матур әдәбият жанрларында чагылыш таба. Ул телнең барлык лексик байлыгын, башка стильләрнең мөмкинлекләрен файдаланып, авторның фикер һәм тойгыларын укучыга житкереп, аңа йогынты ясый. Л.Ю. Максимов, Н.М. Шанский, Д.Н. Шмелев кебек галимнәр фикеренчә, әдәби стильдә башка стиль үзенчәлекләре зур урын алып тора, шул сәбәпле әдәби стильне мөстәкыйль стиль буларак аерып чыгару дәрәжә булмый. Алар фикеренчә, әдәби тел

кысаларында, бернинди дә стильгә бәйләп карамыйча, мөстәкыйль бер күренеш – «әдәби әсәр теле»н аерып чыгару дәрәжә була. Башка бер төркем галимнәр (В.В. Виноградов, А.И. Ефимова, Р.А. Будагов) исә әдәби әсәрләр телен аерым стиль буларак кабул итәләр һәм аны «эстетик-коммуникатив стиль» дип атылалар.

Шулай итеп, функциональ стилистика рус тел белеменең мөстәкыйль тармагы буларак XX гасырның 50 нче елларында барлыкка килә. Соңрак рус тел белеме казанлыларына нигезләнә, татар теленең функциональ-стилистик бүленеше дә өйрәнелә башлай. Кайбер галимнәр фикеренчә, бүгенге көндә алга киткән телләрнең функциональ-стилистик системасы, нигездә, биш стильдән оеша. Шулар ук вакытта сөйләмә, фәнни, рәсми-эш, публицистик һәм әдәби стильләр белән бергә көндәлек-эш, рәсми-документаль һәм дини стильләрне аерып чыгаручы галимнәр дә бар. Аерым галимнәр исә телнең функциональ-стилистик системасына әдәби һәм публицистик стильләрне кертеп карамау яклы. Шулар рәвешле, функциональ стилистика өлкәсендә бүгенге көндә дә ачыкланып бетмәгән мәсьәләләр кала бирә.

Әдәбият

Андреев Н.Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языкознании. Л.: Наука, 1967. 404 с.

Бондалетов В.Д., Варпанетова С.С., Кушлина Э.Н., Леонова Н.А. Стилистика русского языка. Л.: Просвещение, 1982. 286 с.

Бәширова И.Б. Татар стилистикасының теоретик нигезләре. Казан, 2005. 30 б.

Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М.: АН СССР, 1963. 256 с.

Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XII–XIX веков. М.: Высшая школа, 1982. 528 с.

Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958. 462 с.

Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981. 140 с.

Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1977. 223с.

Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. М.: Флинта: Наука, 2008. 464 с.

Рахманин Л.В. Стилистика деловой речи и редактирование служебных документов. М.: Высшая школа, 1997. 239 с.

Хуринов В.В. Функционально-стилистическая дифференциация англоязычных научных и газетно-публицистических текстов (на мат. англ. языка): дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2009. 272 с.

Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. М.: Наука, 1977. 168 с.

*Мәкалә «2014–2020 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләргә саклау, өйрәнү һәм үстерү»
Дәүләт программасының 3.5.4. номерлы чарасын тормышка ашыру
кысаларында нәшер ителде*

Миңнуллин Бәхтияр Ким улы,
*филология фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлегенә мөдире*

УДК 811.512.145

И.Ф. Миргалимов

ТАТАР ДӨНЬЯ КАРТИНАСЫНДА ПРОСТРАНСТВОНЫ ГОРИЗОНТАЛЬ ЯССЫЛЫКТА КҮЗАЛЛАУ МОДЕЛЬЛӘРЕ

Каждый народ имеет свой метод познания пространства и комплекса представлений о его устройстве и космогонии. Многие народы приходят к пониманию данной категории в связи с первобытными представлениями о природных явлениях. В статье анализируются представления пространства у татар в горизонтальном устройстве мироздания.

Ключевые слова: горизонтальная плоскость, татарская языковая картина мира, концепт, пространство, модель мира.

Табигый ки, һәр мәдәниятнең үзенә генә хас кыйммәтләр системасы була. Алар арасында горейф-гадәтләр, традицияләр, йолалар, кешенең үз-үзен тоту рәвеше стереотиплары, дөнъяны күзаллау белән бәйләнгән кыйммәтләр аеруча мөһим.

«Дөнъя моделе», «дөнъя картинасы», «дөнъя тел сурәте», «концепт» һ.б. терминнар рус тел белемендә XX гасырның 60 нчы елларында ук, ә татар тел белемендә XX гасырның 80–90 нчы елларында гына яктыртыла башлый. Дөнъя картинасы – кеше һәм тел, кеше һәм әйләнә-тирә мөнәсәбәтенең чагылышы, Г.А. Брутян билгеләвенчә, берничә буын эшчәнлегә нәтижәсе булып тора. Тел ярдәмендә традицияләр, еллар бие тупланган тәҗрибә киләчәк буынга тапшырыла [Брутян, с. 42].

Дөнъя моделе ижат итүнең үзенчәлекле милли ысуллары бар. Халык дөнъяны нинди күз белән күрсә, аның аңында шундый дөнъя төзелеше формалаша.

Бу – әлеге халыкның яшәешне ни рәвешле итеп күрүен аңлатуы һәм ул дөнъяның милли образын тәшкит итүе [Сибгаева, б. 123].

Соңгы вакытта тюркологиядә дөнъяны тел чаралары ярдәмендә сурәтләү мәсьәләләрен өйрәнүгә игътибар арта башлады. 2006 елда Ә.Р. Тенишев редакциясендә төрки халыкларның дөнъя картинасы модельләренә багышланган хезмәт басылып чыкты. Бу хезмәттә авторлар, төрки халыкларның дөнъя моделе вертикаль һәм горизонталь ясылыклар хас, дип язгалар [СИГТЯ, с. 326].

Жиһан без яшәгән Жир өсте дөнъясы белән генә чикләми: анда башка – икенче, хәтта өченче дөнъялар да бар икән. Шулай булгач, аларда гомер итүче затлар да төрле-төрле булырга тиеш. Жирдә булмаган һәм һичтә була алмаган күренешләрен, затларның барысы да Жир асты яки Су асты патшалыкларында була. Тулаем алганда, бу патшалыклар, бу дөнъялар билгеле бер

дәрәжәдә Жир өсте патшалыгының киресен гәүдәләндерәләр [Урманче, б. 20–21].

Төркиләргә хас булган кебек үк, татарлар өчен дә дөнья вертикаль һәм горизонталь яссылыкта күзаллана. Вертикаль моделе өч өлештән торса (күк – жир – жир асты), горизонталь дөнья исә дүртпочмаклы яссылыктан гыйбарәт (дөнья яклары – аның дүрт почмагы, уң – сул, ал – арт).

Татар дөнья картинасында пространствоның *горизонталь яссылыгы* ал – арт (ян – як), киң – тар модельләрендә чагылыш таба.

1) *ал – арт, ян – як* моделе.

Ал – арт, ян – як пространство горизонталь яссылыкта характерлый торган берәмлекләр булып исәпләнәләр. Иң элек бу сүзләргә аңлатма биреп китик.

Аңлатмалы сүзлектә пространство белән бәйле *ал* сүзенә түбәндәге аңлатма бирелә: күз караган як; *киресе* арт [ТТАС, б. 32]; *арт* сүзенә: күз караган якка капма-каршы як [ТТАС, б. 48]; *ян*: нәрсәнең дә булса уң яки сул ягы // *янга* урнашкан, *ян-якка* урнашкан, *яндагы* [ТТАС, б. 732].

Р. Харис икътисад, сәүдә яктарыннан үсеш һәм яңарыш кичергән, алдынгы цивилизациялә дәүләтләргә *алга* киткән дәүләтләр дип атый:

Үз-үземә туа үтенеч:

*алга кара – тормыш алда гына,
ян-як – гыйбрәт, артта –
үкенеч...*

(«Тормыш алда гына»)

Р. Харис бу шигырендә пространство горизонталь яссы-

лыкта характерлы торган сүзләр ярдәмендә тормышка бәя бирергә тырыша. Тормышның үткәне күнелдә үкенеч калдыра, кешегә тәжрибә, гыйбрәт өсти. *Алда* кешене киләчәгә көтә. Үткәнне автор *арт*, киләчәкне *ал* дип атый. Ул *алга кара* гомумтел фразеологик берәмлеге аша киләчәк белән яшәү мәгънәсен житкерә:

*Без дигәнчә бармый тормыш-сыер:
Алга кусаң – артка борыла...*

(«Тормыш-сыер»)

Әлеге шигырендә авторның тормыш турындагы күзаллавы пространство горизонталь яссылыкта характерлы торган *ал – арт* берәмлекләре белән житкерелә.

Алдагы мисалда шагыйрь лирик геройның хис-кичерешләрен табигать күренеше белән параллель тасвирлый. Ул бу очракта да пространство горизонталь яссылыкта характерлы торган *арт* сүзенә мөрәжәгать итә:

*Кояш бата зәңгәр тау артына...
Яшел алан моңга күмелә...
Сагынудан шашам бугай инде –
Син кайларда хәзер?*

(«Кояш бата зәңгәр тау артына...»)

Зөлфәт *алда* лексик берәмлеген лирик геройның киләчәк, алдагы тормышка карата булган якты өметләрен тасвирлаганда куллана:

Ө безнең бит – яшиселәр *алда*
Еллар ямьле, юллар күнелле!
Еласак та, көлсәк-елмайсак та,
Ашыктырмыйк әле күнелне...

(«Таң жилендә кипсен керфекләр...»)

Нәтижә ясап әйтсәк, *ал* – *арт*, *ян* – *як* модельләре пространствоы горизонталь ясылыкта сурәтләгәндә, төп вазифаларыннан тыш, поэзиядә фәлсәфи төшенчәләрне, күзаллауларны житкерү өчен ачкыч сүз буларак та кулланылалар.

2) *киң* – *тар* моделе.

Киң 1) буйга, озынлыкка сузылган ясылыклар, өслекләр, мәйданнар турында. Иңе чагыштырмача зур; 2) зур араларга жәелгән, жәенке; 3) *сөйл.* иркен; күләмле; 4) зур; 5) *күч.* чикләнмәгән, мул; тулы, юмарт [ТТАС, б. 261].

Тар – 1. *сф.* 1) иңе чагыштырмача зур булмаган, киң түгел; 2) сью, сыйдыру, үтәли узу кыен булган (*һәртөрле ачыклыктар, аралыктар тур.*); 3) таманыннан яисә гадәттәгедән ныграк тәнгә ятып тора торган (*кием-салым тур.*); 4) кысан, уңайсыз; 5) *күч.* колачсыз, масштабсыз, кимчелекле; 6) *күч.* эгоистик, көнчелекле; хөсетле, хөсетчән; 2. *рәв. мәгъ.* *күч.* берьяклы рәвештә, бер яктан гына; 3. *хәб.* сүз. аз, кысан (*мөмкинлекләр, сәмән һ. б. тур.*); аз, ашыгыч (*вакыт тур.*) [ТТАС, б. 516].

Г. Зәйнашева «Менәргә иде Урал тауларына» жырында пространствоы киңлектә сурәтли. Лирик герой илен *киң* итеп күрә. Аның Урал тауларына менеп, *киң* илен нурга күмеп таң атканын күрәсе килә:

*Каршыларга иде киң илемне,
Нурга күмеп таңнар атканын*
(«Менәргә иде Урал тауларына»).

Авторның «Сөембикә» исемле шигъри монологы тарихны яктырта. Шагыйрь дошманнарының Казан ханлыгын яулап алып, олуг һәм *киң* булган илне жимереп, яндырып, халкын кол итүләре турында яза. Ул Сөембикә исеменнән сөйли, әсәр структур яктан ханбикә монологына корылган:

*Илем-йортым олуг иде,
Олуг иде, киң иде*
(«Сөембикә»).

Зөлфәт «Язмышлар ярында» шигърендә төп мәгънәне яшереп бирә. Мөмкинчелек, яшәү шартлары туры килмәү, күңел тарлыгы мәгънәләрен *урамым тар булган* индивидуаль автор фразеологизмы белән житкерә:

*Артык зур булгандыр бәхетен,
Я минем урамым тар булган*
(Зөлфәт).

Шул рәвешчә, татар шигъриятендә шагыйрьләр пространствоы киңлектә, киң итеп сурәтлеләр. Шуның белән бергә *киң* – *тар* сүзләре индивидуаль автор фразеологизмнары составында да мул кулланыла.

Нәтижә ясап әйтсәк, пространство яки урын-ара ул, иң беренче чиратта, безне чолгап алган дөнъя, галәм, яшәеш, барлык, тереклек. Ягъни ул – киңлек; жир, урын; аралык, бушлык; мәйдан; материя яшәшенең төп объектив формаларның берсе; ачык урын, ачыклык; фәлсәфи төшенчә; *ал*, *арт*, *өс*, *ян* һ.б.

Әдәбият

Брутян Г.А. Язык и картина мира // *Философские науки.* 1973. № 1. С. 108–119.

Сибгаева Ф.Р. Пространство в картине мира поэтической фразеологии татарского языка // *Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки.* 2008. Т. 150. № 8. С. 123–127.

СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика / под ред. Э.Р. Тенишева. М.: Наука, 2001. 986 с.

ТТАС – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты. 2005. 849 б.

Урманче Ф.И. Татар мифологиясе: энциклопедик сүзлек: өч томда. 2 т. Казан: Мәгариф, 2009. 343 б.

Миргалимов Илдар Флус улы,
Матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр
агентлыгы җитәкчесе урынбасары
E-mail: ildarfm.kazan@gmail.com

И.М. Газиев

ГРАММОФОН ЯЗМАЛАРЫНДА ТУКАЙ ӘСӘРЛӘРЕ

Статья посвящена истории создания граммофонных записей произведений Г. Тукая в начале XX века; поиску и выявлению этих записей, хранению и введению их в научный оборот.

Ключевые слова: Габдулла Тукай, граммофонные записи произведений Г. Тукая, «Пате», «Граммофон», «Русское Акционерное Общество Граммофонов».

Мина «Тукай энциклопедиясе» өчен Тукай һәм татар музыкасы темасына караган мәкаләләрнең бер өлешен язу бәхете насыйп булды. Энциклопедиянең баш мөхәррире хөрмәтле Зөфәр әфәнде Рәмиев мөрәжәгатен кабул итеп, мин бик зур теләк һәм җаваплылык белән бу эшкә керештем. Язылган мәкаләләр Г. Тукайның замандашлары – музыкантлар һәм җырчылар турында. Бу очраклы хәл түгел дип уйлыйм, чөнки минем гыйльми эзләнүләрем XX гасыр башындагы татар музыкасы мәдәниятенә карый. Инде байтак еллар мин шул чорның музыкаль мохитен өйрәнү өстендә эшлим. Бу эзләнүләренең нәтижәсе төрле гыйльми мәкаләләрдә, телевизион музыкаль фильмнарда, концерт программаларында чагылыш тапты. Әйтик, Татарстан – Яңа Гасыр телерадиокомпаниясе «И. Газиев тәкъдим итә...» дип аталган телевизион музыкаль фильмнар циклында Г. Тукайның ижатына багышланган «Ишеттем мин кичә берәү җырлый...» дип аталган фильм төшерде. Мин анда сценарий авторы, алып баручы һәм музыкаль номерларны – Г. Тукай

яраткан халык җырларын, аның шигырьләренә җырланылган халык җырларын башкаручы сыйфатында чыгыш ясадым. Ә инде «Татар җыры – йөз ел элек» дип аталган фильмда мин тамашачыларны Г. Тукай чорындагы җыр сәнгатенен торышы белән таныштырдым. XX гасыр башында үзләренең эшчәнлеген алып барган җырчыларның һәм музыкантларның репертуарын реконструкцияләү өлкәсендә дә шактый гына эш башкарылды һәм әлеге вакытта да бу эш дәвам итә.

Житди музыка өлкәсендә күренекле татар композиторы А. Монасыйпов махсус минем өчен «Тукай аһәңнәре» вокал-симфоник поэмасының икенче редакциясен язды. Бу әсәрне мин төрле оркестрларга кушылып берничә тапкыр Казанда башкардым, шулай ук аны Мәскәү, Санкт-Петербург, Екатеринбург, Уфа шәһәрләренең музыка сөючеләренә дә тәкъдим иттем. Шунисын әйтә алам: озак еллар буена Г. Тукайның шигърияте минем ижатымның төп юнәлешен билгеләп килде.

Гыйльми өлкәдә дә Г. Тукайның тормышын һәм ижатын

өйрәнү алгы планда тора. Тәкъдим ителәчәк эшемдә Г. Тукай мирасының үзенчәлекле бер өлешенә – шагыйрь эсәрләренә аның замандашлары – жырчылар, артистлар тарафыннан граммафон тәлинкәләренә теркәлгән язмаларга тукталып китәм. «Тукай энциклопедиясе»ндәге «Граммафон язмаларында Тукай эсәрләре» дип исемләнгән мәкаләдә дә сүз шул мирас турында бара.

XX гасыр башында үзенчәлекле киңкүләм мәгълүмат чарасы ролен үтәгән граммафон Россиянең күп төбәкләрендә яшәгән татарларга, башка язмалар белән беррәттән, шагыйрьнең эсәрләре язылган тәлинкәләрне житкерде, Г. Тукайның дөнья күргән китап һәм жыентыклары белән бергә аның ижатын тирәнрәк өйрәнү мөмкинлеген бирде.

Төрле чыганаclar өстендә эшләү вакытында шунысы ачыкланды: Г. Тукайның эсәрләре Россия территориясендә үзенә эшчәнлекләрен алып барган «Пате», «Граммафон», «Зонофон», «Лирофон», «Метрополь-рекорд», «Русское Акционерное Общество Граммофонов» (РАОГ) ширкәтләре тарафыннан чыгарыла.

Эзләнүләр барышында миндә бер сорау туды: Г. Тукайның эсәрләрен граммафон тәлинкәләренә беренчеләрдән булып кемнәр яздырган соң? Кайсы ширкәттә, кайсы шәһәрдә, ничәнче елны яздырганнар? Шуны ачыклау юлында төрле чыганаclarга мөрәжәгать итәргә туры килде. Алар – традицион басма чыганаclar (газета-журналлар, жыр жыентыклары, каталоглар),

традицион булмаган чыганаclar (граммафон тәлинкәләрендәге, «Пате» дискларындагы язмалар, тәлинкәләрнең этикеткалары). Күренекле инглиз дискографы, үзенә 60 елга якын гомерен «Граммафон» ширкәтенең архивларын өйрәнүгә багышлаган Алан Келли (1928–2015) әфәндең миңа тапшырган «Көнчыгыш каталогы» кулъязмасы эзләнүләрдә аеруча ярдәм итте [The Gramophone Company...]. Бу каталогта татар жырчылары, музыкантлары һәм артистлары башкаруында 500 гә якын язма булуы ачыкланды. Өлбәттә, төп чыганаcl – ул сакланып калган граммафон язмалары. Кайчакта, ярылган, сынган-чатнаган, гасыр тузаны кунган тәлинкәләрне уйнаткычта әйләнер хәлгә китергәннән соң, андагы кыштырдау аша 10–15 секунд кына булса да яңгыраган жырны, көй һәм тавышны эләктереп алу безнең өчен бигрәк тә әһәмиятле. Чөнки бу авазлар, бу фон – XX гасыр башы, Г. Тукай чоры аһәңнәре.

Кайбер басма чыганаclarда шагыйрьнең эсәрләре теркәлгән граммафон язмаларының дөньяга чыгуы Г. Тукайның вафатыннан файдаланган коммерсантларның эшчәнлегенә белән бәйлә булуына ишарәләү күренсә дә [Фридерик, с. 85], язмаларның хронологиясен билгеләү барышында шунысы ачыкланды: Тукай үзе исән чакта ук аның эсәрләре граммафон тәлинкәләренә яздырылган була. 1913 елда шагыйрьнең үлеменнән соң бер ай үтмәс борын тәлинкәләр сатылуга куелган икән, бу – граммафон ширкәтләре тарафыннан инде элегрәк

язылган фонограммаларга даими рәвештә кайтып, аларның тиражларын кабатлауны аңлата. Улгына да түгел, граммофондагы язмалар Г. Тукайның 1906–1909 еллар арасында ижат иткән әсәрләрен үз эченә ала.

А. Келлиның «Көнчыгыш каталогы»ндагы мәгълүмат буенча Г. Тукай әсәрләрененң иң беренче граммофон язмасы 1908 елның февраль аенда дөнья күрә. «Зонофон» ширкәте Мәскәүдә узган тавыш язу сессиясендә Г. Тукайның 1906 елда ижат иткән «Татар кызларына. Сөям дә, сөймим дә...» дигән шигырен музыкант, актёр, режиссёр Ильяс бәк Кудашев-Ашказарский башкаруында яздыра. Күптән түгел бу язма теркәлгән тәлинкане мин Татарстанның Милли музей фондында табып алдым.

Г. Тукайның укытучысы һәм остазы, татар халкының беренче профессиональ жырчыларынан булган Камил Мотыйгыйның (Камил Мотыйгый-Төхфәтуллин, 1883–1941) граммофон өлкәсендәге эшләре бик нәтижәле була. Танылган жырчы Г. Тукай сүзләренә ижат ителгән жырларны әдәби-музыкаль кичәләрдә, үзенә аерым концертларындагына башкарып калмый, ул аларны граммофон тәлинкаләренә дә яздыра. Г. Тукайның шигырьләре аша К. Мотыйгый үзенә жырларында мэхәббәт темасын яңгырата, кыюлык белән үз чорына хас булган социаль темаларны күтәрә, жырлары аша байлыкка, ялганлыкка каршы чыга, татар милләтенә киләчәге турындагы борчуларын алгы планга куя. К. Мотыйгыйның Г. Тукай

шигырьләренә башкарган жырларының беренче язмалары «Зонофон» ширкәтенә Мәскәүдә студиясендә 1910 елның 7 сентябрендә тормышка аша. Фортепианога кушылып жырчы граммофон тәлинкаләренә «Тотса мәскәүләр якан», «Кемне сөяргә кирәк», «Зиләйлүк» («Эштән чыгарылган татар кызына»), «Ләззәт вә тәм нәрсәдә?», «Мәгъшукамә» жырларын яздыра.

Франция Милли китапханәсенә аудиовизуаль документлар департаменты коллекциясендә К. Мотыйгый башкарган «Пар ат», «Мәгъшукамә», «Тулган шәһәр чәйханәсе», «Тотса мәскәүләр якан» һәм «Кичке азан» жырларының язмалары булуы ачыкланды [ВнФ]. Алар «Пате» ширкәтенә 1911 елда Мәскәүдә узган татар сессиясе барышында фортепиано аккомпанементы белән язылган. Беренче тапкыр бу язмалар белән мин 2011 елда таныштым. Шулу елны «Пате» дискларындагы татар язмаларына кагылышы эзләнүләрем «Казан утлары» журналындагы күләмле мәкаләдә чагылыш тапты [Граммoфон тәлинкаләре ни сөйли?]. Соңрак, 2012 елның февраль аенда, Тукай музейендә узган «Граммoфон тәлинкаләре нәрсә сөйли?» дип исемләнгән лекция-концертта тәфсилләп сөйләп, энә шулу язмаларны ишеттердем.

Мәскәүдә урнашкан «Метрополь-рекорд» ширкәтенә 1911 елда чыгарылган татар тәлинкаләре арасында К. Мотыйгыйның фортепианога кушылып Г. Тукай шигырьләренә жырланган 9 язмасы барлыгы беленде.

Бу язмаларның оригинал матрицалары Россиянең дәүләт фондо-документлар архивы фондында сакланалар. Ә менә жырчының 1913 елдагы язмалары арасында Г. Тукай шигырьләренә жырланган әлегә ике генә язмасы табылды. «Кичке азан» һәм «Тотса мәскәүләр якаң» әсәрләренең язмаларын Санкт-Петербург шәһәрндә урнашкан «Русское Акционерное Общество Граммофонов» (РАОГ) ширкәте үзенең граммофон тәлинкәләренә бастырып чыгара. Күптән түгел Казандагы бер шәхси архивта «Кичке азан» язмасы теркәлгән тәлинкә табылды. Моны мин бик зур уңыш дип саныйм.

Эзләнүләр барышында К. Мотыйгыйның «Граммофон» ширкәтенең «Пишущий Амур» тәлинкәләре өчен Түбән Новгород шәһәрндә 1912 елның 26 августында, Мәкәржә ярминкәсе вакытында эшләнгән сессиядәге язмасы теркәлгән тагын да бер тәлинкә табылды. Татарстан милли музей фондында табылган тәлинкәнең бер ягындагы этикеткасына «Гыйбрәтле сүзләр» дип язылган. Аны тыңлаганда әлеге язма эчендә өч әсәр булуы ачыкланды. Һәрбер язма башында К. Мотыйгый нәрсә башкарасын үзе игълан итә. Иң башта «Байлар хакында» дип исемләнгән шигырь укый:

Гыйбрәт аласыңыз килсә,
барыгыз гастинсага,
Анда байлар кесәсендән су
аккандай акча ага;
Милләт файдасына килгәндә –
акча һич бердә булмый,
Тәтәйләргә килгән чакта
портмонентлар ябылмый...

Шунысына игътибар итәргә кирәк – К. Мотыйгый бу са-тирик әсәрнең нечкәлекләрен аңлап, бик эмоциональ, бирелеп башкара. Бу шигырьдән соң икенче шигырь игълан ителә: «Егет берлән бер кыз арасында булган сөйләшү». Анысын укыгач К. Мотыйгый «Төрлечә жырлар» дия дә, «Баламишкин» көенә музыкасыз гына шаян такмакларын жырлап жибәрә. «Егет берлән бер кыз арасында булган сөйләшү» шигыре – ул Г. Тукайның 1908 елда ижат иткән «Егет илә кыз» исемле шигыре булып чыкты. Бу шигырьне укыганда К. Мотыйгый, егет белән кызның диалогын аерып өчен, Г. Тукайның шигъри юллары алдыннан «Егет әйтә», «Кыз әйтә», – дип, өстәп укый.

Шулай итеп, бүгенге көндә Г. Тукай шигырьләренә К. Мотыйгый тарафыннан башкарылган 22 жырның һәм укылган бер шигырьнең язмалары булуы ачыкланды – барысы 23 язма. Кайбер язмаларның исемнәре кабатланса да, сакланып калган тәлинкәләрне өйрәнү барышында без бер үк исем астында башкарылган жырларның бер-берсеннән аерылып торуларын күрәбез. Кайбер очракта монда жырчының шигырь строфаларының урыннарын алыштыруы күренә, башкарылган жырның тональлеге һәм аккомпанемент характерының үзгәрүе, жырның йомгаклау өлешенең (коденция-сенең) төрлечә башкарылуы ишетелә. Бу – бер үк жырның төрле вакытта, төрле музыкантлар белән төрле ширкәтләрдә язылуы нәтижәсе булса кирәк. Мәсәлән,

К. Мотыйгый башкарган «Тотса мәскәүләр якан», «Кичке азан» жырларының язмаларында югарыда әйтеп узган үзенчәлекләр бик ачык күренә.

Г. Тукайның остазларыннан булган К. Мотыйгыйның язмышы һәм ижаты мине күптәннән кызыксындыра. Шуның өчен дә аның репертуарын ачыклау, язмаларын өйрәнү барышында миндә бер уй туды: табылган граммофон язмаларына нигезләнеп жырчы репертуарын реконструкцияләү. Бүгенге көнгә К. Мотыйгыйның 11 жырын өйрәнеп, Татарстанның халык артисткасы М. Хәбибуллина житәкчелегендәге инструменталь трио белән бергә «Татарстан – Яңа гасыр» радиосы фонды өчен яздырдык. Бу язмалар арасында Г. Тукай шигырьләренә «Тулган шәһәр чәйханәсе», «Пар ат», «Мәгъшукамә», «Тотса мәскәүләр якан» һәм «Кичке азан» жырлары да бар.

«Пате» ширкәте дисклары арасында Казан татар хоры башкаруындагы «Ай, Дунай» дип аталган бер жыр минем игътибарны жәлеп итте. Анда солист башлап жырлаган беренче строфаны тыңлаганда, Г. Тукайның ике юллык «Бәет» исемле эсәре искә килеп төште:

Бәгъзеләрмез бик суфи, көн дә
биш намаз укый;
Бурычка йөз мең алгач, аны
кесәгә салгач...

[Тукай, б. 102].

«Пате» ширкәте дискындагы язмада текст болай яңгырый:

Солист: «Безнең байлар бик суфи,
көн дә биш намаз укый»,

Хор: «Ай, Дунай, вай, Дунай,
Ай весёлый, шулай!».

Солист: «Унике сәгать йок(л)ый,
ашый да тагын йок(л)ый»

Хор: «Ай, Дунай, вай, Дунай,
Ай весёлый, шулай!».

Солист: «Мәскәүдән йөз мең
алгач, аны кесәгә салгач»,

Хор: «Ай, Дунай, вай, Дунай,
Ай весёлый, шулай!».

Солист: «Кулда ун тәңкә калгач,
кыладыр ул барып хаж»,

Хор: «Ай, Дунай, вай, Дунай,
Ай весёлый, шулай!».

Солист: «Мәккәмезни ярату кыла,
яман эштән тыела» һ.б.

Язмада бу бәет 4 строфаны тәшкил итә. Шулай итеп, 1911 елда язылган «Ай, Дунай!» жырларының төп тексти Г. Тукайныкы булырга мөмкин бит дигән фараз туа.

Г. Тукай эсәрләрен граммофон тәлинкаләренә яздыручылар арасында Троицк шәһәрәндә яшәгән жырчы-гармунчы Мөхәммәтжан Гобәйдуллинны искә алып китәргә кирәк. Бу жырчы турында Мәжит Гафури «Татар жырчысы» исемле мәкаләсендә язып чыккан. Автор анда М. Гобәйдуллинның житди карашлы, көчле, чиста, матур тавышлы, тирән хисле, моңлы жырчы-гармунчы булуы турында яза. М. Гафури М. Гобәйдуллинны чын мәгънәсендәгә «милли жырчы» дип атый: «...якын арада Мөхәммәтжан эфәнде, “Общество Граммофон”га барып жырлап кайтып килгәндә, Уфага дәхи төште. <...> Мөхәммәтжан эфәнде үзенең матур тавышы белән мөхтәрәм шагыйремез Габдулла Тукаевның “Теләнче”, “Алтынга каршы”, “Тотса мәскәүләр якан!” вә

гайре шигырьләрене <...> тәэсир иттерерлек дәрәжәдә килештереп жырлый, гармуныны уйный иде. Мин, борыннан Габдулла Тукаев шигырьләренең мөфтүне булуы өстенә, аның матур шигырьләрене матур тавышлы бер агыздан ишеткәч, бигрәк тә сокландым <...> Югарыда исемнәре аталган шигырьләренә Мөхәммәтжан әфәнде граммофонга жырлаган. Тиз көннән матур тавыш белән жырланган матур шигырьләренә, яңа көйләренә һәркем ишетә алачактыр...» [Гафури, б. 348].

«Граммoфон» ширкәте М. Гобәйдуллин башкарган 23 жырны 1910 елның 14 сентябрендә Санкт-Петербургта яздыра. Бу язмалар арасында Г. Тукай шигырьләренә яңа көйләр белән жырланган «Тотса мәскәүләр якан», «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр», «Теләнче», «Ләззәт вә тәм нәрсәдә?», «Алтынга каршы», «Дөньяда торыйммы? – дип киңәшләшкән дустаныма», «Дөнья» («Дөнья» көенә) жырлары да бар.

Г. Тукайның замандашы, шәкерттәше, дустаны, актер Габдулла Кариев (1886–1920) үзенә репертуарындагы әсәрләренә кайберләрен шулай ук граммофонга яздыра. «Пате» дисклары арасында Г. Кариев башкаруында Г. Тукайның ике әсәренә язмалары бар. Беренчесе – «Ысулы кадимче» – көлке, ә менә икенчесе – язман тыңлаганда гына, очраклы рәвештә, һич тә көтелмәгәндә пәйда булды. Г. Кариев яздырган дискның чокырлатып бастырылган этикеткасында «Зилзилә» (көлке) дип аталган хикәя күрсәтелгән. Г. Кариев

менә шул «Зилзилә»сен 1 минут эчендә сөйләп бетерә дә, ике-өч секундлык паузадан соң, үзе үк «Теләнче» дип башкарылачак шигырьнең исемен игълан итә һәм укый. 2 минут 30 секунд барган әлеге язманьң яңгыравын ишетү минем өчен, чынлап әйтәм, зур бер ачыш булды һәм бик тә шатландырды.

«Граммoфон» ширкәте тарафыннан 1909 елның июль аенда Казанда эшләнгән язмалар арасында XX гасыр башында татарлар жәмәгәтчелегендә популярлык казанган, танылган куплетчы, хикәяче Г. Камаев Г. Тукайның «Тотса мәскәүләр якан» шигырен куплет итеп жырлый һәм «Ысулы кадимче» исемле әсәрен укып яздыра. Тагын да бер куплетчы, комик актёр Г. Мамай укуында Г. Тукайның өч әсәре граммофон тәлинкаләренә языла. Германиянең Лейпциг шәһәрендә төпләнгән «Лирофон» ширкәтенә 1910 елгы язмалары арасында Г. Мамай башкаруында «Тотса мәскәүләр якан», «Ысулы кадимче» һәм «Хатынлар хөррияте» (хәжәр) исемле әсәрләр дөнья күрә.

Шулай итеп, эзләнүләр барышында шунысы ачыкланды: Г. Тукайның замандашлары тарафыннан граммофон тәлинкаләренә һәм Пате дискларына жырлап һәм укып яздырылган әсәрләренә саны бүгенгә көндә 40 ка житә. Киләчәктә бу юлда безне яңа ачышлар көтүенә, әлбәттә, ышаныч бар, шагыйрь әсәрләренә язлыуы турындагы яңа мәгълүматлар һәм, иң мөһиме, яңа язмалар табылуына зур өмет баглана.

Әдәбият

- Граммофон тәлинкаләре ни сөйли? // Казан утлары. 2011. № 10. Б. 134–145.
- Гафури М.* Әсәрләр: 4 томда. III т. Проза һәм публицистика (1902–1917). Казан: Татар. кит. нәшр., 1983.
- Тукай Г.* Әсәрләр. Академик басма: алты томда. I т. Шигъри эсәрләр (1904–1908). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 407 б.
- Фридерик Михайль.* Габдулла Тукай как объект идеологической борьбы / пер. с нем. И.А. Гилязов. Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. 343 с.
- The Gramophone Company Limited ZONOPHONE RECORDS THE ORIENT CATALOGUE. Compiled and Edited by Alan Kelly. March, 2000 (каталог CD форматында китерелә)
- BnF (Bibliothèque nationale de France, département Audiovisuel) // URL: <http://gallica.bnf.fr>. (мөрәжәгать итү датасы: 20.04.2011)

***Газиев Идрис Мөдәрис улы,**
сәнгать фәннәре кандидаты, Россиянең атказанган,
Башкортостанның һәм Татарстанның халык артисты,
Башкортостанның С. Юлаев исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты,
Уфа дәүләт сәнгать институты профессоры
gazievidris60@gmail.com*

УДК 821.512.145

3.3. Рәмиев**ГАЛИМЖАН ИБРАҢИМОВ ҺӘМ ФАТИХ ӘМИРХАН
(1917 елга кадәр)**

В статье сделана попытка раскрыть суть творческих взаимоотношений и взаимовлияния двух классиков татарской литературы – Фатиха Амирхана и Галимджана Ибрагимова. Показана реакция Г. Ибрагимова на опубликованные произведения Ф. Амирхана, эволюция его взглядов на творчество писателя.

Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, Фатих Амирхан, татарская литература начала XX века, татарская литературная среда начала XX века.

Теге яки бу әдип-язучының ижат дөнъясы, сәнгатьчә фикерләве турында сүз барганда, һәрвакыт диярлек аның чордаш каләмдәшләре белән бәйләнешләрен ачыклау зарурияте дә туа. Бу аңлашыла да, чөнки бер генә ижатчы да япа-ялгыз мохиттә яшәми. Әлеге бәйләнеш, билгеле ки, төрле характерда була: кайсы – якыннан, кайсы – читтән торып, кайсы – бер яклы гына, кайсы – кара-каршы...

Күптән түгел басылып чыккан һәм татар филологиясе өчен уникаль фәнни хезмәттә – Габдулла Тукайның персональ әдәби энциклопедиясендә дә бу нәрсә күз алдында тотылган иде. Китап белән танышып өлгергән кешеләр күргәндер, анда Тукайның замандаш әдипләре белән галәкасе турында да тыгыз фикерле мәкаләләр урын алган, мәсәлән, «Әмирхан Фатих», «Ибраһимов Галимжан», «Исхакый Гаяз», «Камал Галиәсгар» кебек мәкаләләр – шундыйлардан. Аларның авторлары чордаш әдипләренң Тукайга шәхсән һәм басылып чыгып торган эсәрләренә, китапларына үзенчәлекле мөнә-

сәбәтләрен һәм, билгеле инде, шагыйребезнең дә каләмдәшләре ижатына, үз-үзләрен тотышларына уңай яки тискәре карашын ышанычлы фактларга нигезләнәп тасвирларга омтылдылар.

Киләчәктә дә, мондый персонал (шәхси) энциклопедияләр төзелә калса, әдипләр арасындагы мөнәсәбәтләренә шәрехләү һәм укучыга житкерү мәсьәләсе дә алга килеп басачак. Шуны истә тотып, мин андый хезмәтләренң Фатих Әмирхан һәм Галимжан Ибраһимовларга да багышланганнарын тудыру эшенә керештем, хәтта ки икесендә дә урын алырдай бер мәкалә язып карарга ниятләдем. Ул «Ибраһимов Галимжан» дип тә, «Әмирхан Фатих» дип тә исемләнә ала, әмма эчтәлекләре исә тулысынча диярлек тәңгәлләшәчәк («Библиографик күрсәткеч»ләрендә композиция үзгәрә).

Бер үк чорларда яшәп ижат иткән бу ике әдипнең реаль тормышта беренче мәртәбә очрашу-аралашуларына кагылышлы мэгълүматлар истәлекләрдә дә, матбугат битләрендә дә, хатларында да бик аз очрый. Ибраһи-

мовның 1936 елгы «Автобиография»сеннән күренгәнчә, ул Казанга 1909 елда (көзгә таба) университетка укырга керү нияте белән килеп чыга [Ибраһимов, т. 9, б. 54] (1912 елга кадәр яши, димәк ки, очрашу шул вакытларда гына була ала). Әмма аңа кадәр инде алар бер-берсен белгәннәр. 1907 елда Кавказда мөгаллим булып торган чагында Ибраһимов «Зәки шәкертнең мэдрәсэдән куылуы» исемле беренче хикәясен яза һәм кулъязма тиздән Ф. Әмирхан кулына килеп керә (әсәр авторы «Мөхәрриренән» дигән аңлатмасында: «Фатих Әмирханов жәнәпләренең кулына төшеп...» – ди [Ибраһимов, т. 1, б. 504]). И. Нуруллин, әсәренң кулъязмасын Г. Ибраһимов үзе Казанга килеп чыгып, «Әлислах»ка тәкъдим итә, дип яза [Нуруллин, б. 115] (Ф. Ибраһимова исә хикәягә язган комментарийда: «Әлислах» редакциясенә кулъязма сентябрь ахырында алына», – ди [Ибраһимов, т. 1, б. 504–505]). И. Нуруллин сүзе дөрөслеккә туры килсә, очрашу 1907 елның сентябрь – октябрь башларында ук булыр иде. Чөнки газета редакциясендәге даими хезмәткәрләр, шул исәптән Г. Тукай да, хикәяне бастырырга теләмәсәләр дә, Ф. Әмирхан аны дөньяга чыгару фикерен яклай [Нуруллин, б. 115]. Әсәр газетаның 1907 елның 10 октябрь (2 нче) саныннан укучылар игътибарына тәкъдим ителә башлай (унжиде санда чыга). «Хикәяне алып укыгач, Ф. Әмирхан, тәүге уңышы белән тәбрикләп, яшь авторга хат яза; аңа әдәби иҗат эшендә зур уңышлар тели, дус-

ларча киңәшләр бирә; шунда ук яшь әдипкә газетаның Уфа губернасындагы хәбәрчесе булырга тәкъдим итә» (Ф. Ибраһимова сүзе [Ибраһимов, т. 1, б. 505]). Г. Ибраһимов бу тәкъдимне кабул итә. Газетаның 1908–1909 еллары саннарында аның сигез язмасы басылган. Язучының хатыны Г. Мөхәммәдова «Эзләнүләр» исемле китабында Ибраһимовның, кулъязманы «Әлислах» редакциясенә тапшыру өчен, 1907 елда «көзнәң соңгы бер көнендә» Казанга махсус килеп чыгуын, ләкин анда Ф. Әмирханны очратмавын, ике сәгәтьтән пристаньнан кузгала торган пароход белән кире Уфага китеп баруын яза [Мөхәммәдова, б. 190].

1908–1915 еллар – Г. Ибраһимовның прозада, ә Ф. Әмирханның исә прозада һәм драмада актив иҗат иткән вакытлары. Билгеле ки, алар бер-берсенен язганнары белән әледән-әле «очрашып» торганнар (китаплары басылган, вакытлы матбугат битләрендә еш чыгыш ясаганнар). 1910 ел башында Г. Ибраһимов, татар шагыйре дигәч тә, укучы зигенендә Тукаев пәйда була, дип яза [Ибраһимов, т. 5, б. 7], ә «Татар кызы»н асаре шигъриягә (чәчмә белән язылган шигъри әсәрләр рәтенә) кертеп, «Татар матбугаты» исемле мәкаләсендә бу вакытларда хикәячелек мәйданында алгы урынны биләүче итеп нәкъ менә Ф. Әмирханны күрсәтә. Шул ук вакытта «үзенң бөтен тәнкийтләрен реальный ноктадан йөрткән бу эфәнде» хыялга корылган (яисә хыял һәм хакыйкәт катыш) әсәрләр язуга авыша дип санып, монның

сәбәпләре итеп «иске татар тормышын белмәүне, шәхси «тормыш рәвеше тәэсире»н күрсәтә, каләменең шигърияте исә Г. Исхакыйныкыннан яктырак дип тә куя [Татар матбугаты]. 1901 елның 22 январенда Ф. Әмирханга Томскидан жибәргән хатында И. Бикколов та: «Габдинең сезнең тугрыдагы заметкасы бик тугры. Сез үзегез реализмнан ераграк йөрисез», – ди, Ф. Әмирханның «Танымаганнан таныштык» хикәясендәге Разия, студент Мортазин образларын «реальный түгел» дип, ә Гайсаны исә нәкъ татар байбәтчәсе итеп саны [Ибраһим Бикколов хатлары, б. 164]. Ике кешенең шактый охшаш бәя бирүләрен Ф. Әмирхан игътибарсыз калдырмаган шикелле, чөнки И. Бикколов 18 көн соңра язган хатында бу мәсьәләгә кабат кагыла, аныңча, Гайса образы шактый дәрәжәдә тормыштан алынган (әсәрне «бөтенләй алай бушка чыгарып булмый» [Ибраһим Бикколов хатлары, б. 167]; Ф. Әмирхан хаты сакланмаган). Г. Ибраһимов, шул ук елгы «Әдәбият мәсьәләләре» исемле шактый күләмле язмышында төрек әдәбиятын күзаллаганда хәтергә Әхмәд Мидхәд, Мәхмүд Әсгадъ, Тәүфикъ Фикрәтләренә килүен искәртеп, татар әдәбияты әһелләре арасында беренчеләр итеп нәкъ менә Тукай һәм Әмирхан исемнәрен атый [Ибраһимов, т. 5, б. 21].

Г. Ибраһимов – каләмдәшенең «Хәят» һәм «Урталыкта» әсәрләренә башлап сүз әйтүчеләрдән дә. Шул заман проза әсәрләрендәге житди кимчелекләренә (һаман саен муллаларга тию,

шәкерт тормышын, хәлфәләренә, мәдрәсәләренә яманлау, татар хатынының зарлы язмышын тасвирлау) күрсәтеп, ул «Хәят» повестеның басылып чыгуын бик урынлы күрә, анда «жиңеллек, каләм осталыгы, бәйрәм, яшьлек вә шатлык хис кыйлыны»уын әйтә, гомумән, әдәбият майданындагы вакыйгага тиңли. Әмма, аның фикеренчә, әсәрдә «сай чыккан жирләр дә күп»: яшьләренә беренче мөхәббәткә дә сыек чыккан, Хәят тибеның табигыйлыгы шөбһәле (И. Нуруллин фикеренчә, Ибраһимов Хәятне типик образ итеп карый алмый); «милли хикәя» диелсә дә, анда «миллилек» житми: теманың үзәгендә «татарлык аңкып торырга, каһарманнар татар рухы илә мөкәммәл рәвештә сугарылган булырга кирәк» [Ибраһимов, т. 5, б. 57–59] (хәзергә заманда да бик актуаль таләп!). Шул ук вакытта Ибраһимов әсәрнең беренче кисәге генә нәшер ителгәнлеген дә онытмый, әдәби кыйммәткә турындагы фикерен икенче кисәгә чыккач әйткәнчә искәртә. «Урталыкта» романына бәя бирүне дә Ибраһимов соңгарак калдыра, чөнки «урта кулда мең битләр чамасы булуы ... гөман ителгән» [Ибраһимов, б. 57–58]; әле беренче кисәге генә басылып чыккан (икенче кисәгә берәз соңрак – шул ук 1912 елның ахырында чыга). Аныңча, әсәрнең теле ачык, «ләкин берәз ясалма-рак татарчага якын», эчтәлегендә төп урынны укучы яшьләр һәм туташлар тормышы били. Авторның бу чорда, гомумән, роман жанрына биргән бәяләмәсә дә дикъкаткә лаек: ул үзенә бөтен

тәмамы вә бөтен торышы белән аерым, билгеле һәм бөтен бер мәгънәне күрсәтергә тиеш.

Г. Ибраһимовның каләмдәше әсәрләренә тәнкыйди фикерләрдә әйтүе ике әдип арасындагы мөнәсәбәтләргә сизелерлек тәэсир-йогынты ясамаган булса кирәк. Мәсәлән, бу Ф. Әмирханның Ибраһимовка 1912 елның көзендә Киевкә китәр алдыннан тиздән чыга башлаячак «Аң» журналында язышырга рәсми рәвештә мөрәҗғәгать итүендә күренә. Ләкин журналның 1912 елның 15 декабрәндә басылган беренче номеры, 1913 елның 3 январенда Х. Кайбышевка юллаган хатыннан аңлашылганча [Ибраһимов, т. 9, б. 69–70], ни сәбәпләдер, бу вакытка кадәр Ибраһимов кулына килеп керми. Әлеге фактны Әмирханның (һәм нашир Ә. Хәсәнинен дә) мәгънәсезлегенә итеп бәяләсә дә, ул, Киев вакыйгаларыннан исәнинимин котылгач, аларның чакыруын истә тотып, Казанга килеп чыга (1913 ел, 16 сентябрь) һәм «Аң» журналының сәркатибе вазифасын ала; журнал 21 нче саныннан аның карамагында чыга башлый (бу санда Ф. Әмирханның «Корбан» хикәясе дә бар). Әлеге хатта Ибраһимов Әмирханның «Халык кызлары» исемле әсәрен ошатмавын да белдерә: аның Айга менгән Зөһрә турында язарга алынганлыгына баштарак ачуы килгән булса, әсәрне күргәч, ачуы инде таралуы, хәтта авторны кызгануын хәбәр итә («бик озаклап көлә»). Ул «халык кызлары» Айсылу (Зөһрә) турында Х. Кайбышев һәм Зөлхәбирә турында «бичара» З. Бәшири яз-

ган хикәяләренә Ф. Әмирханның «Халык кызлары» китабындагы текстларыннан югарырак куя, үзенә Сөембикә турында башкачарак язарга уйлавын да әйтәргә уза. 1913 елда гына басылып чыккан китапның ахыргы битендә текстның 1912 елның сентябрәндә үк язып тәмамлануы әйтәргә, димәк, Әмирханның яисә нәшрияттә эшләүчеләренә рөхсәтә беләндер, Г. Ибраһимов Казанда чакта ук әсәр текстын белән танышкан була. Хат ахырында «бер минутлык тәэсир астында, гайре табигый халәттә языла. Эчәндә жүләрлекләре булса, шул халәттән күрерсез» диюеннән, Ибраһимовның андагы үз фикерләре гаять субъектив икәнлеген тануы сизелә. Әдип, аңга килеп дияргәме, соңрак, 1914 елда, «Яңа әдәбият» исемле хрестоматиясен төзөгәндә, Ф. Әмирханның «Искергән баһадир» исемле парчасы белән бергә, әлеге «Халык кызлары» эчәндәге «Ай өстендәге Зөһрә кыз»ны – «әкият вә тарихлардан алынып язылган хикәя»сен дә урнаштырган, аны «әдәби мәжмуганың кадерле урынын зиннәтләрлек парчалар»ның берсе итеп бәяләгән [Ибраһимов, т. 5, б. 171]. Шул ук елгы «Матбугат вә әдәбиятымызның барышы» исемле еллык хисабында, Ф. Әмирханны да телгә алып, ул әдипнең 1913 елда аз язуын, «әдәбияттан бигрәк журналистикага бирелеп» баруын әйтә. Аның фикеренчә, әлеге «Халык кызлары» «матур вә милли мәзугъны жиңел вә мәгънәле бер эслүб илә ифадәдән гыйбарәт» [Әмирхан, т. 3, б. 16]. М. Хәсәнов «Галимжан

Ибраһимов» исемле монографиясендә 1914 елның февралендә Казанда уздырыласы яшьләр жыелышында әдип «Татар яшьләренең бурычлары» дигән доклад ясарга алынганын яза. Жыелышка Ф. Әмирхан да чакырылган була [Хәсәнов, б. 83].

Г. Ибраһимов Ф. Әмирханның XX гасыр башы татар прозасы казанышы булырдай эсәрләр ижат итүен таныган, үзе романтик хис-кичерешләргә, тасвирларга зур урын биргән булса да, каләмдәше эсәрләренең реалистик эчтәлекле булуын теләгән. Ә менә ул заман матбугаты битләрендә, хатларында, истәлекләрдә ике әдипнең якыннан аралашып яшәүләре хакында мәгълүматлар бик аз. Монда икесенең дә холык-фигыльләрендәге үзенчәлекләр роль уйнаган шикелле. Фактлар Яңа Бистәдә туып үскән Ф. Әмирханның, аяксыз хәлдә дә, шәһәр атмосферасында үзен иркен тотуы, төрле мәдәни чараларда бик теләп катнашуы, зыялы кешеләр, яшьләр белән очрашырга, уен-көлкә сөйләшәргә дә яратканлыгы турында сөйлә. Г. Ибраһимов исә Казанда вакыт-вакыт кына яшәп ала, ул – чит жирдән – башкорт тарафыннан килгән чит кеше; матди тормышын да тәэмин итү өчен ижат эше белән аеруча актив шөгылләнәргә кирәк булгандыр. Икенче бер нәрсә дә мәгълүм: 1910 ел башында «Хәзер шигыр майданында иң шәүкәтле һәм иң галәбәле рольне мөхтәрәм Тукаев уйный» дип язып чыккан Г. Ибраһимовның шагыйрь ижатын бәяләве берәздән башка төс ала. Тукай вафаты көннәрендә

басылган «Татар шагыйрьләре» исемле житди хезмәтәндә ул хәтта аның шагыйрьлеген шөбһә астына ала. Ә 1908 елдан Тукай белән «мәхрәм» (сер яшерми торган) дуслар булып [Әмирхан, т. 4, б. 119] киткән, аны татарларның «иң мәшһүр, иң сөекле шагыйре» итеп күргән Әмирхан Г. Ибраһимов белән шагыйрь арасындагы мөнәсәбәтләрдә матурлык булмаганын күреп, сизеп торган һәм мондый бәя белән килешмәгән булырга тиешле...

Ике әдип тә 1917 елгы Февраль революциясен рухланып каршы ала: Г. Ибраһимов беренче публицистик мәкаләсен («Куәт – халыкта») «Тәхет жимерелде. Богаулар өзелде...» дип башлап жибәрсә [Ибраһимов, т. 6, б. 115], Ф. Әмирханның исә «Богаулар өзелделәр» дип исемләнгән дә [Әмирхан, т. 3, б. 324]. Икесе дә Октябрьне кабул итә, 1917 елдан сул эсерлар партиясендә булган Г. Ибраһимов берәздән большевиклар партиясенә дә керә. Гражданнар сугышы елларында икесе дә вакытлы матбугатта большевиклар хакимиятен хуплап чыгыш ясылар. Илдә тынычлык урнашты дип торгандагына Идел буенда килеп чыккан фәжигәле ачык күренешләре дә аларны бик нык борчый. Бу Г. Ибраһимовның совет чорындагы басмаларыннан читләштерелгән «Адәмнәр» повестенда, Ф. Әмирханның көндәлекләрендә (дүрттомлы «Әсәрләр»ендә кыскартылып кына урнаштырылды) чагылыш тапкан. Яңа чынбарлыкта алар арасындагы мөнәсәбәтләренә кайбер мөһим яклары соңгы елларда Н. Вәлиев,

М. Әхмәтҗанов кебек галим-силләп өйрәнү, хакыйкәтьтә нәрнең китап һәм мәкаләләрен-барынча ачыклау киләчәк эше дә күрсәтелде. Аларны тәф-булып кала.

Әдәбият

- Аң. 1912. № 1.
Аң. 1914. № 1.
Әмирхан Ф. Әсәрләр: 4 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 3 т. 512 б.
Әмирхан Ф. Әсәрләр: 4 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 4 т. 390 б.
Ибраһим Бикколов хатлары // Духовное наследие: поиски и открытия. Казань: ИЯЛИ, 2016. Вып. 2. С. 164–169.
Ибраһимов Г. Әсәрлә: 9 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. 1 т. 510 б.
Ибраһимов Г. Әсәрләр: 9 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 5 т. 616 б.
Ибраһимов Г. Әсәрләр: 9 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 6 т. 606 б.
Ибраһимов Г. Әсәрләр: 9 томда. Казан: Фикер, 2000. 9 т. 464 б.
Мөхәммәдева Г. Эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 376 б.
Нуруллин И. Фатих Әмирхан. Атаклы кешеләр тормышыннан. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 279 б.
Татар матбугаты // Йолдыз. 1910. 12 январь.
Хәсәнов М. Галимҗан Ибраһимов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. 332 б.

*Рәмиев Зөфәр Зәйни улы,
филология фәннәре докторы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Язма һәм музыкаль мирас үзәге баш фәнни хезмәткәре*

УДК 821.512.145

Ж.А. Жакунов

КАЗАКЪ-ТАТАР РУХИ ЭЛЕМТӘСЕНЕҢ БЕР КҮРЕНЕШЕ ХАКЫНДА (Г. Ибраһимов һәм А. Байтурсинов)

В статье в сопоставительном плане показаны некоторые моменты биографии и творчества классика татарской литературы, общественного и государственного деятеля Г. Ибрагимов и казахского ученого-лингвиста, тюрколога и общественного деятеля А. Байтурсинова. Основной акцент делается на схожести взглядов и общественной позиции обозначенных личностей.

Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, Ахмет Байтурсинов, татарская литература начала XX века, проблема перевода письменности татар на латиницу.

2016 елда Казан китапханәсендә А. Байтурсиновның ижаты хакында библиографик исемлекләргә әлегә кадәр кертелмәгән бер мәкалә табылды. Ул мәкалә Татарстанда гарәп графикасы белән татар телендә нәшер ителә торган «Безнең юл» журналында (1928 ел, 2 нче сан) дөнья күргән. Автор «Галимжан Ибраһимов төрек-татар уйчысы (*фикер иясе*), төрек-татар белгече, төрек-татар язучысы» дип исемләнгән бу язмасын 1928 елның 24 гыйнварында Кызылордадан жибәргән була [Байтурсинов].

Мәкаләнең герое – галим, әйтеп үтелгән журналның редакторы, төрки халыклар бердәмлегенә өчен көрәшүче эдип, безнең Алаш Орда татарларының фикердәше, төрки халыклар язмасын латин алфавитына күчерүгә каршы чыккан Әхмәт Байтурсиновны хуплаучы Галимжан Ибраһимов. Әлегә хезмәттә казакъларның һәм башка төрки халыкларның рухи язмышы чагыштырып ачтырыла.

Кардәш халыкларның бу ике олуг вәкиле бер дөвөрдә яши. Шунлысы мөһлүм, казакълар белән татарлар арасындагы бәйләнешнең башы борынгы төрки заманнарда ук барып тоташа. Ә менә бу ике халыкның да рухи яңарышы 1905 елдан – Россиядәге буржуаз-демократик инкыйлаблар чорынан башлана. Мөһлүм булганча, бу вакытта төркічелек идеологиясе көчәя. Нәкъ менә шул тарихи вакыйгалар белән бәйле елларда Әхмәт Байтурсинов белән Галимжан Ибраһимов шәхесләре фикри яктан башка замандашларынан аерылып торалар. Аларның тарихи аренага чыгарган юллары да бер-берсенә охшаш. Инде шул юлларны чагыштырып карыйк.

А. Байтурсинов (1873) та, Г. Ибраһимов (1887) та авыл жирендә туганнар.

Икесе дә дини мәктәпләрдә башлангыч белем алганнар.

Аннан соң икесе дә рус мәктәбендә укыйлар: А. Байтурсинов 2 сыйныфлы рус-казакъ мәктәбен 1891 елда тәмамлап,

Оренбургтагы 4 еллык мәктәпкә укырга керә; Г. Ибраһимов исә рус мәктәбеннән соң «Галия» мәдрәсәсендә белем ала.

Хезмәт юлларын икесе дә укытучы булып башлыйлар: Г. Ибраһимов «Галия» мәдрәсәсендә мөгаллимлек итә, 1920–1924 елларда мәгариф система-сында эшли; А. Байтурсынов исә башта авыл мәктәбендә укыта, 1921–1925 елларда Оренбургта, 1926–1928 елларда Ташкентта казакъ әдәбияты һәм теле, шулай ук мәдәният тарихы буенча белем бирә. 1928 елдан Алматыдагы Казакъ дәүләт пединституты ректоры тәкъдиме белән профессор дәрәжәсендә хезмәт куя.

Әдипләрнең икесе дә журналистлар һәм мөхәррирләр буларак та танылалар: Россиядәге Февраль инкыйлабыннан соң Г. Ибраһимов, Сәйфи Фәйзи белән бергә, «Ирек» газетасы чыгара, сентябрьдән «Безнең юл», «Мәгариф» журналларын һәм «Чулпан» газетасын редакцияли; А. Байтурсынов 1913–1918 елларда үзенең иң ышанычлы дуслары А. Бакыйхан һәм М. Дулатов белән «Казакъ» дип исемләнгән беренче гомуммилли газетаны чыгара.

Галимнәр икесе дә фәнни процесслар белән идарә итәләр: Г. Ибраһимов 1919–1920 елларда Үзәк мөселман хәрби коллегиясе эгъзасы, 1925–1927 елларда ТАССР Мәгариф халык комиссариаты каршындагы Гыйльми үзәкне житәкли, В.И. Ленин хезмәтләрен татарчага тәржемә итү комиссиясе рәисе урынбасары һ.б. [Большая советская энциклопедия, т. 9, с. 621]; А. Бай-

турсынов 1919–1921 елларда Казакъстанда Халык мәгарифе комиссары, 1922 елда Край мәгариф комиссариаты каршындагы Академүзәк рәисе, 1922–1925 елларда Казакъстан краен өйрәнү жәмгыяте рәисе була.

Бу жәмәгать эшлеклеләренен икесе дә 1926 елда Бакуда уздырылган тюркололар съездында язмачылыкны латин графикасына күчерүгә каршы чыгалар.

Аларның фәнни хезмәтләре юнәлешләрендә дә охшашлыклар күп:

– Г. Ибраһимов 1911 елда «Татар сарыфы»н әзерләп бастыра һәм шуның белән татар грамматикасы теориясенә юл сала. А. Байтурсынов 1912 елда «Оку кұралы» хезмәте белән казакъ алфавитын нигезли (бу дәреслек 1925 елга кадәр берничә мәртәбә басылып чыга), 1914–1916 елларда казакъларның нигез теленең беренче фонетикасын, морфологиясен һәм синтаксисын эшли [Байтурсынұлы, 2013];

– милли әдәбият өлкәсенә килгәндә, Г. Ибраһимов 1914 елда «Әдәбият дәресләре»н, А. Байтурсынов 1926 елда «Әдәбиет танытқыш»ны яза [Байтурсынұлы, 1989];

– ике галим дә туган телне укытуның яңа методикасына нигез салалар. А. Байтурсынов 1912 елда «Оку кұралы» һәм шушы өлкәгә караган берничә мәкалә яза; Г. Ибраһимов 1916 елда «Татар телен ничек укытырга?» китабын бастырып чыгара.

Сәяси карашлары буенча да бу шәхесләрдә уртақ юнәлешләр аз булмый (монда максат аларның

нинди сәяси юл сайлавын күрсәтү түгел. – *Авт.*). Ижтимагый-сәяси эшлеклеләр буларак алар икесе дә милли юнәлешкә өстенлек бирәләр. Аларның бу юлдагы каршылыклары да бер үк төрле [<https://ru.wikipedia.org/wiki/>; <https://kk.wikipedia.org/wiki/>].

Бу язучылар икесе дә халык арасынан күтәрелеп чыкканнар. Эсәрләрендә тасвирланган мотивларның да охшашлыгы бәхәссез. Эдипләренң ижат хәзинәләрен махсус рәвештә янәшә куеп өйрәнү күп төрле яңа нәтижеләр ясарга мөмкинлек бирәчәк.

Казакъ язучысы, әдәбият галиме М. Ауэзовның А. Байтурсинов турындагы түбәндәге фикерләрен һич икеләнми Г. Ибраһимовка карата да әйтергә була: «Казакская школа, открытая Ахметом, родной язык, возрожденный Ахметом, гимн национализма в литературе – «Қырық мысал», «Маса», «Казак», огромный труд на благо казахского народа – все это даже если мы забудем, история не забудет. Это знает весь народ. Никто и не сомневается в истинности этого».

Г. Ибраһимов белән А. Байтурсинов язмышларын янәшә баручы күренешләр дип бәяләү һич кенә дә дәрәс булмас иде. Чөнки аларның максатлары уртак. Аларны без уртак язмышлы шәхесләр дип ныклы ышаныч белән әйтә алабыз.

Г. Ибраһимовның казакълар белән рухи бәйләнешләре хакында башка мәгълүматлар да бар. Казакъларның танылган шагыйре Магжан Жумабаев Кызылжар (Петропавловск) мэдрәсәсен тә-

мамлаганнан соң, Уфага китеп, «Галия» мэдрәсәсендә укый. Мэдрәсә мөгаллиме Галимжан Ибраһимов талантлы яшь казакъ шагыйренә игътибар итә һәм Магжанга башка уку йортына китеп белем алырга, сүз сәнгате серләренә тирәнрәк үтеп керергә киңәш бирә. Г. Ибраһимов үзенң «Казак кызы» романына эпиграф итеп Магжан Жумабаевның түбәндәге юлларын сайлый:

*Кең дала, көресің зой, ана жатқан,
Жібектей жасыл шөптер бетін
жапқан.*

*Асқар тау, балдан тәтті сулары
бар –*

Әне, сол анам еді мені тапқан.

Казакълар илендә А. Байтурсинов эше, аның идеяләре дәвам итә, казакъ-татар әдәби һәм мәдәни багланышларга игътибар кимеми [Ысқақов; Сәтбаева].

Хәзер сезнең игътибарыгызга А. Байтурсиновның 1928 елда «Безнең юл» журналында басылып чыккан Г. Ибраһимов турындагы мәкаләсен тәкъдим итәбез.

Галимжан Ибраһимов төрк-татар уйчысы, төрк-татар белгече, төрк-татар язучысы

Мәдәният юлында артда калган илнең алга чыгып, күзгә күренерлек адәмләре бармак белән генә санарлык була. Бу – бер. Икенчедән, андый адәмләренң үз халкындан артдырып, эшенең сәмәрәсен читкә чыгарырыклары да аз була. Шул азларның берсе – Галимжан Ибраһимов.

Еракда – далада яткан без – Казак туганларның күзенә Галимжан юлдаш күгдән төшкән

бер азамат, аның эшлэгән эшләрә, уйлаган фикерләрә татар мохитендән читкә чыгып, безгә дә арткан бер кеше. Шунлыктан аның 20 еллык фикер, тел хезмәтен искә алыб, аңа хөрмәт күрсәтеб, үз халкы туй кылыб ятканда, без дә бер-ике авыз сүз әйтүне тиешле табдык.

Иң элек шуны әйтергә кирәк: бер халык икенче халыкка төрле ягы белән якынлаша, төрле яктан бәйләнешә, ялгана, нинди генә халык булса да беренең мәданиятендән бере файдаланыб, берендән бере үрнәк күреб, өлге алыб алга басканы мәданият тарихындан билгеле. Шул берендән бере өлге алыб файдалану ике халык арасында тормыш ягындан, горейф-гадәт ягындан, тел ягындан якынлык булу белән дә бик нык бәйләнгән. Шундый якынлык булганда гына берендән бере файдалану жиңел була; андый якынлык булмаса, файдалану аз була.

Шул канундан төрк халыклары да котыла алмаган һәм котыла алмый да. Ләкин боларның арасы якынлыктан «уң кул биргәнне суңысы белми» калыб, үз араларындагы йогынты сизелми кала. Мисалга безнең Казак халкын алсак – ул тирә-ягындагы халыктан һәркайсының якынлыгына караб файдаланганы күренеб тора. Казакның тирә-ягындагы халыкның иң мәданиятлесе нимес, андан соңгысы урыс, аның артында татар белән үзбәк тора. Казак халкы шуларның мәданиятендән файдаланганда азындан аз алыб, күбендән күб алыб файдаланганы юк, бәлки якынлыгына караб файдаланды. Нимес

мәданиятендән Казак төрк дә алганы юк. Урыс мәданиятендән үз ирке белән алганы – иген чәчү. Татар белән үзбәктән алганы: үзбәк Казакка ишан бирде, татар – мөгаллим бирде.

Патша заманында Казакка мөгаллим әзерләп биргән, Казакка төрки танытыб, укырга-язарга өйрәткән татар булды. Патша хөкүмәте татар мөгаллимен Казак арасына жибәрмәскә төрле чаралар эшләсә дә, аңа карамады, татар мөгаллиме Казак эченә тулып китде.

Урыс татардан күб, аның мәданияте дә татардан көчле иде, учительләрә нигә Казак арасына чыкмады, нигә Казакка уку-язу өйрәтмәде? Аларның Казак эченә баруына патша хөкүмәте каршы булмак түгел, баруына ярдәмләшә иде. Татар мөгаллимен Казак эчендән куыб бетерә алмыйча патша хөкүмәтенә азаблануының сәбәбе ни иде? Аның сәбәбе югарыда әйтелгән якынлык иде. Урыс белән Казакның арасында күршеләктә якынлык бар, кәсебенә төрәндә якынлык бар: икесе дә иген игә. Кәсебенә төрә якын булганлыктан Казак урысдан өлге алыб иген игәргә өйрәнде. Андан башка, ни телендә, ни тормышында, ни горейф-гадәтендә якынлык булмагач, урыс учителе Казак тормышына көйләнә алмады, Казак тормышы урыс учителен күбләб үз эченә тартыб ала алмады.

Мондан ни күрәбез? Мондан шуны күрәбез: арасында якынлык бар халык берәве алга басса, башкалары да шундан өлге алыб алга омтыла икән, берсенә берсе йогынты ясый икән.

Соң энә шул йогынты һәм якынлыкны өзмәскә нинди чаралар бар? Мәсьәлә шунда. Юлның төрле якка караб таралуы шул жирдә. Берәүләр: төрк халыкларының арасы ераклашмасын өчен теле бер булу кирәк, диләр. Теле бер булу өчен мәдәниятдән түбәнләре үз телләрен ташлаб, мәдәнияте югары булганларының телен кулланыб, шул тел белән укытыб, шул тел белән әдәбият тудырсын диләр (*Атаклы Гаспринский 30 ел буена шул фикерне чәчде. Жәмал Валидидә дә шундый уй бар иде («Татар әдәбиятының барышы» дигән китабын карагыз). Ләкин боларның чәчкән фикере һич бер жимеш бирмәде. Казак үз алдына әдәбият тудырды. Башкорт, кыргыз кебек саны аз халык та совет хөкүмәте аркасында үз телен тергезеп, үз әдәбиятын аякка бастырды*). Берәүләре төрк халыкларының телләрен берләштерү, әүвәле мөмкин була торган эш түгел; икенчедән, мөмкин булганда да аңа күб көч белән, күб эш кирәк, ул эш төрк халкының кулындан килми; максат төрк халыкларының барын да бер телдә сөйләштерү түгел, берендән бере өлге алыб, мәдәният юлында берендән бере файдаланырлык итү, аның өчен телен берләштермичә генә, беренең әдәбиятын икенчесе аңларлык булса житә, диделәр.

Менә шул мәсьәләдә Галимжан юлдаш төрк уйчыларының кай тарафында торып Казак күзенә күренгәннен әйтеп үтмәкче буламын.

1. Без – Казак халкы саф Казак телендә матбугат тудырыб, әдәбиятыбызны тергезгәндә, ба-

лаларыбызны үз телебездә укыта башлаганда татар туганнарыбызның ул вакытта алдагы сафдагыларының күбесе бу эшкә каршы булды. Ул вакытта татарча гәзит-журналларда безгә каршы язылган фикерләргә урын бирелде. Шул вакытта безнең юлыбызның турылыгын әйтеб, безнең эшебезне кулалаган татар азаматларындан Галимжан Ибраһимов белән Хәсән Гали булды.

2. Беренче тюркология корылтаенда ясаган доклады буенча Галимжан юлдашны Казакларның тануы тагы башкарак булды. Мәсьәлә – төрк халыкларының хәзерге кулланмакда булган язуы белән хәреф мәсьәләсе иде. Галимжан: «Телне беректерү кыен эш, ул кулыбыздан килми; мәдәният казнасы булган әдәбияттан төрк халыклары уртақ файдалану өчен тел бер булу кирәк иде, ләкин алай түгел, тел башка-башка. Аны беректерү мөмкин дә түгел. Шулай булгач, төрки әдәбиятны төрк халыклары бары да файдаланырлык мөлек, уртақ казна итү өчен башка чара эзләргә, башка эмәл табарга кирәк», – дип чыкды.

Ул эмәл, Галимжанның фикеренчә, 1) төрк телләрендәге барына уртақ нәрсәләрне дөрөсләп, уртақ файдалана белүдә, 2) төрк халыклары үзара аңлашыб күзгүдә (?) булгач.

Төрк телләрендә, бер ягындан, берендән берен аера торган хосусиятләр булса, икенче ягындан, беректерә торган хосусиятләр дә бар, ди Галимжан. Мәсәлән, фонетика законы барына да бер; морфология ягындан сүзләренң тамырындагы

авазларда уртаклык бар. Шуларны тәртибкә салып, уртақ файдаланырлык итәргә кирәк. Алай итәр өчен Галимжан шундый нигезләрне тәкъдим итә:

А) имляда тик фонетика нигезенә таянмыйча, сүзләрнең тууышы нигезенә дә карарга кирәк;

Б) имляны шивәләргә бәйләүдән качу, бәйләүчеләр белән көрәшү;

П) аваз тамгалары (хәрефләр) бер булу, яна тамга алганда бергә аңлашып алу;

Т) яңа фән атамаларын алганда уртақ куллануга ярарлыklarын алу;

Ж) шуларның барын тел корамалары аркылы үткәзү.

Төрк әдәбияты төрк халыкларының уртасындагы уртақ казна булуы турысында Галимжанның ничек уйланып, нинди чаралар эзләгәнә мондан ачык күренеб тора.

Менә шул әйткән нәрсәләр бары да Галимжан юлдашны татар чигендән чыгарып, киңерәк мәйданда йөзә торган гомумән төрк-татар уйчысы, төрк-татар белгече, төрк-татар язучысы итеб таныта торган эшләр. Галимжан юлдашны без шулай танийбыз. «Юлдаш» дигән сүзне мин бу жирдә гадәтдә нәзакәтән әйтәләр торган юлдаш мәгънәсендә алмыйм, чын мәгънәсә белән юлдаш диб алам. Чөнки йөрешебез башка булса да, юлыбыз бер. Юлыбызда төрле сикәлтәләр булыр, кай урында төшеб дә калырбыз, эш анда түгел, эш ниятдә. Ниятебез дәрәс булса, юлның сикәлтәсендән күб зарар булмас.

Сүзнең азагында Галимжан юлдашка теләгебез озын гомер белән саулык. Гомере булса, ниятенә житүенә иманыбыз камил.

Әхмәт Байтурсын улы.

24/28 – Кызыл Урда.

Әдәбият

Байтурсынов А. Галимжан Ибраһимов төрк-татар уйчысы, төрк-татар белгече, төрк-татар язучысы // Безнең юл: Татарстан жәмһүрияте Мәгариф халык комиссариаты органы. 1928. № 2. Б. 17–18.

Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Абзал-Ай, 2013. 640 б.

Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш // Байтұрсынұлы А. Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1989. Б. 137–298.

Большая советская энциклопедия: в 30 т. 3-е изд. М., 1969–1978. Т. 9. С. 621.

Сәтбаева Ш. Әдеби байланыстар. Алматы: Жазушы, 1974. 215 б.

Ысқақов Б.Ы. Қазақ-татар әдеби байланысы. Алматы: Ғылым, 1976. 175 б.

<https://ru.wikipedia.org/wiki>

<https://kk.wikipedia.org/wiki>

Жакупов Жантас Алтай улы,
филология фәннәре докторы,

Л.Н. Гумилев исемендәге Евразия милли университеты
профессоры (Астана, Казакъстан)

УДК 821.512.145

*Г.Р. Насибуллова***«КАЗАН УТЛАРЫ» ЖУРНАЛЫ
ҺӘМ ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ**

В данной статье рассматривается отражение современной татарской литературы на страницах журнала «Казан утлары». Изучаются пути и способы влияния журнала на развитие и определения основных тенденций литературы.

Ключевые слова: современная татарская литература, литературный журнал, «Казан утлары».

Әдәби әсәрләрне халыкка беренчеләрдән булып житкерүдә, төрле ижат көчләрен туплауда һәм үстерүдә, әдәбият үсешенә этәргеч бирүдә һәм аны халыкка танытуда, кешелекне тәрбияләүдә журналлар-басмалар эһәмиятле роль башкара. Дөрәс, соңгы елларда яшәешезнең зур тизләнеш алуы, төрле электрон мәгълүмат чаралары, Интернет челтәренә үсеш алуы язма әдәби басмаларның мөһимлегенә йогынты ясамыйча калмый. Әмма республикабызның төп әдәби басмасы булган, гасырга якин тарихи дәвердә үз юнәлешен, үз урынын булдырган «Казан утлары» журналының дәрәжәсе әлеге бу үзгәреш жилләре тәэсирендә жуелмый.

«Казан утлары» журналы үзенә яшәешендә татар әдәбиятының жәүһәргә тиң әсәрләрен халыкка житкерүче майдан булып кына калмыйча, тагын да камилрәк әсәрләр ижат итүгә этәргеч вазифасын да башкара. Басмалар аша татар әдәбиятының үсеш тарихын, үзенчәлекләрен күрергә мөмкин. Журнал һәрвакыт заман белән бергә атлый. Әгәр «Казан утлары»ның барлык саннарын бергә тупласаң, татар

әдәбияты тарихын тулаем күрергә мөмкин, бу үзенә күрә бер антологиягә тиң жыентыкка әверелер иде.

«Казан утлары» укучысын яңа әсәрләр белән алар китап булып басылып чыкканчы ук, беренчеләрдән булып таныштыра. Бер яктан, башлап язучы өчен журналда әсәре басылу язучы яисә шагыйрь статусы алу белән тәңгәлләштерелсә, икенче яктан, укучыга барып житү, танылу өчен киң майдан ача. Журнал күпсанлы яңа әсәрләрдән иң-иңнәрен сайлап алырга тырыша. Мәсәлән, 2016 елда журналда 36 шагыйрь ижатына урын бирелә, 4 яңа роман, 13 хикәя, 8 баян, 1 драма, 2 поэма жанрындагы әсәрләр басыла. Бу соңгы елларда ижат ителгән әсәрләр күләменә азлыгын билгеләми (алар бу саннардан шактыйга күбрәк), ә редакция хезмәткәрләре хезмәтенә катлаулылыгын күрсәтә.

Соңгы биш-алты елда «Казан утлары» журналында басылып чыккан әсәрләргә игътибар итсәк, проза әсәрләренә саны да, сыйфаты да үсү-үзгәрештә булуы күзгә ташлана. Басма аша хәзерге татар әдәбиятының темати-

касын билгеләргә мөмкин. Язучыларыбыз күбрәк игътибарны үткәнне тасвирлауга юнәлтә. Нигездә авылда туып-үсеп шәһәргә чыгып киткән кешенең язмышы яисә үткәнне сагынуы сурәтләнә. Мәсәлән, Ахирнең «Таш калада баш кала» (2014) романында әлеге проблема үзәктә тасвирлана. Шулай ук журналның соңгы елларында күп саннарда урын алган хикәя-бәяннар да күбесенчә үткәнне тасвирлау, үткәнне сагынуга багышланган. К. Кәримовның «Тургайлы болытлар» (2015) роман-элегиясендә дә бүгенге тормыш үткәннәр белән бәйләп тасвирлана. Бүгенге вазгыятьне, бүгенге проблемаларны чагылдыручы әсәрләр юк дәрәжәсендә. Әдәбият галиме Т. Галиуллин да бер әңгәмәдә әлеге күренешкә борчылуын белдерә: «Язучылар арасында шундый күренеш сизелә – күбесе тарихка кереп киттеләр. Тарих – ул бер яклы трамвай. Артка чигенеп, аны тикшереп булмый. Теләсә нинди фантазия, хыял уены тарихи әсәрләргә бата. Әдәбиятны тарихи әсәрләр басты. Шунуң аркасында диимме инде, хәзерге тормышыбызны чагылдырган әсәрләргә кытлык. Тарихны тикшереп булмый, анда ничек язсаң да ярый. Ә хәзерге тормышны чагылдырсаң, ул бөтен кешенең күз алдында. Алдалап язып булмый. Язучыга шуңа күрә дә хәзерге тормышыбызны чагылдыру күп тапкырлар кыенрак. Ләкин бүгенге хәлләрне без язып калдырмасак, киләчәктә хәзерге вазгыятьебезне аңламайчаклар» [<http://tatar-inform.tatar/news/2017/02/28/135910/>]. Галим фикере әлеге күренешнең «Казан

утлары» журналы кимчелеге генә түгеллеген, ә хәзерге татар әдәбиятының бүгенге халәте икәннен раслый.

Әлбәттә, «Казан утлары» журналы, республикабызның төп әдәби басмасы буларак, татар әдәбияты белән бергә атларга бурычлы. Журнал бүгенге үзгәреш-үсешләрне чагылдырып кына калмыйча, язучыларыбызга юл күрсәтергә, житешсез якларны сиземләргә, аларны төзәтү яисә юкка чыгару өстендә эшләргә, үзгәрешләр кертергә дә сәләтле. Бу максаттан чыгып, «Казан утлары» журналы татар әдәбиятының «авырткан» урынын сизеп алырга һәм аңа ярдәм итәргә омтыла. Әдәбиятны төрле жанрлар ягыннан баету өлкәсендәге эшчәнлегә моңа дәлил. Әдәбиятны жанландыру, төрлеләндерү максатыннан журнал төрле конкурслар оештыра. Мәсәлән, «Иң яхшы хикәя», «Хикәя яза аласызмы?», «Иң яхшы чәчмә әсәр», «Яңа дәвер кешесе» кебек конкурслар хикәя жанры үсешенә йогынты ясамый калмады, хәтта әлеге өлкәдә эшләүчеләрнең күплеген һәм төрлеләген ачыкларга да ярдәм итте. Моннан берничә ел элек журнал иң яхшы повесть жанрындагы әсәрләргә конкурс игълан иткән иде, ул татар әдәбиятында сүлпәнләнеп баручы әлеге төр әсәргә уңай тәэсир ясады, язучыларыбызны дэртләндереп жиберде. Әлеге конкурс аша авторларны эзләнүләргә этәргән яңа әсәрләр, яңа алымнар, яңа сюжетлар белән таныштык. Мәсәлән, бәйгегә килгән повестьлар арасында З. Хәкимнең бүгенге дөньяның саркастик

моделен чагылдырган «Сәер никрут», Р. Зариповның тормыш дөреслеген тасвирлаган «Милициянең йөз аклыгы» бәяннары игътибарга лаек. Әлеге конкурс-бәйгеләрнең әдәбият үсеше өчен тагын бер әһәмияте – яңа исемнәрне әдәби майданга чыгару.

«Казан утлары» журналы яңа исемнәрне, башлап язучыларны конкурс-бәйгеләр аша гына түгел, ә аларга аерым рубрикалар багышлап та эзләп табарга, әдәби майданга күтәрергә омтыла. Журнал басылып чыга башлаган көнненән үк әдәбият өлкәсенә аяк басучылар өчен үзенә күрә «әдәби капка» ролен башкарган. Татар әдәбияты тарихында урын алган олпат язучыларыбыз да заманында аның аша әдәби майданга үткән, танылу алган. Дөрес, бүгенге көндә әдәби басмалар шактый, вакытлы матбугат та әдәби эсәрләргә киң урын бирә, Интернет челтәре аша да укучы аларны табып укый ала. Әмма «Казан утлары» журналының рәсми булмаган «әдәби илэк» вазифасын үтәүче дәрәжәле исеме актуальлеген югалтмый. Мәсәлән, соңгы елларда барлыкка килгән «Яңа исемнәр» рубрикасы әдәбият дөньясында билгеле булмаган яңа ижатчыларны майданга чыгарды. Журналның 2016 елгы саннары аша без Эльвира Сафина, Лилия Фәттахова, Айсылу Хафизова кебек каләм тибрәтүчеләр белән танышабыз.

Соңгы елларда яңа бәйгеләр, рубрикалар белән беррәттән юкка чыккан, журнал битләреннән төшеп калган сәхифәләр дә бар. Мәсәлән, «Китапка күзәтү» рубрикасы соңгы еллар саннарын-

да пассивлашты. Әлеге сәхифә яңа басылып чыккан китапларга күзәтү ясап, язучының хезмәтенә беренче бәясен биреп, укучыны яңалык белән таныштырып, аны укырга этәрүдә әһәмиятле роль башкара иде. Әлеге традиция дәвам иттерелсә яисә журнал битендә аерым эсәр хакында сөйләшүләр оештырылса, аңа анализ бирелсә, бу юнәлеш башлап язучылар өчен үзенә күрә бер дәрәс, заманчалаштырып әйтсәк, мастер-класс булып, татар әдәбиятын пропагандалауда, укучыны әдәби эсәрләр укырга этәрүдә мөһим роль уйнар иде.

«Казан утлары» журналы хәзерге әдәбият белән таныштырып кына калмыйча, бүгенге үзгәрешләргә укучысының бәясен, фикерен дә белергә омтыла, шулай ук әдәбият галимнәренә уйланылары, бәяләмәләре белән таныштырып бара. Мәсәлән, 2004–2005 елларда «Безнең заман герое кем ул?» дигән сорау куеп, әдәбият галимнәрен, тәнкыйтьчеләрне, язучы-шагыйрьләрне, укучыларын уйланырга, бәхәсләшергә этәрде. Соңгы елларда элеге фикер алышулар төрле темаларга багышланган түгәрәк өстәл формасын да алды. Шулай ук журнал 2001 елда «XXI гасыр бусагасында. Әдәбиятыбыз кая бара?» дигән сорау куеп, галимнәрне, әдәбият белгечләрен уйланырга мәжбүр иткән иде. Журналның берьяллык басмаларына бәя бирүгә багышланган, традициягә әверелеп бара торган «түгәрәк өстәлләр» укучыларга әдәбият галимнәре, тәнкыйтьчеләр фикерләрен жиккерү белән беррәттән язучыларга үз эсәрләренә

бәя ишетү, юнәлеш-алым сайлауда да зур роль башкара.

Соңгы елларда басылган саннарны күзәтсәк, мөхәррирләрнең язучы-авторларны төрлеләндергә тырышуын күрербез. Дөрөс, араларында бик еш яңгыраучы исемнәр дә бар. Мәсәлән, Айгөл Әхмәтгалиева, Әмиржан Моталлапов. Әлеге күренеш бу язучыларның актив ижат итүе белән беррәттән югары әдәби кимәлдә эсәрләр ижат итүгә сәләтле икәнлеген дә аңлатадыр. Әмиржан Моталлаповны мин, гомумән, «Казан утлары» журналының табышы дип атар идем. Бу язучы соңгы елларда укучыларны матур тел белән, кеше психологиясен һәм тормышны, милли үзенчәлекләренә тоеп язган эсәрләр белән сөендерде. Аның «Гамь», «Йөзә торган арба» эсәрләре әдәбият тарихында үз урынын алырга лаеклы.

Бүгенге көндә татар әдәбиятын башка халыкларга житкерү шулай ук иң авыр мәсьәләләребезнең берсе булып кала бирә. Дөрөс, рус теленә, соңгы елларда төрек теленә тәржемәләр башкарылуы сөендерә, ләкин Европа телләренә тәржемә бөтенләй юк дәрәжәсендә. Әйттик, классик әдәбиятыбызны инглиз теленә тәржемә итә алсак, ул мирас чит ил вәкилләре арасында үз укучысын тапмый калмас иде. Ә бит «Казан утлары» журналы башка халыкларның әдәби мирасын,

тәҗрибәсен татар укучысына житкерүдә зур роль башкарып килә. Соңгы елларда А. Егинның «Үзбәк хан» эсәре тәржемә ителеп, басма битләрендә урын алуы, казакъ язучылары эсәрләре белән танышу энә шундый матур мисаллардан.

«Казан утлары» журналы бүгенге әдәбиятта барган үзгәрешләр хакында галим-әдәбиятчыларның фикерләре белән таныштыруга гына урын биреп калмый, ә басма саннарында урын алган эсәрләргә карата укучысының фикеренә дә зур игътибар бирә. Журналның «Кайтаваз» сәхифәсе энә шул мөһим функцияне башкара. Биредә укучыларның уйланулары, төрле теләк-тәкъдимнәре, журнал эшчәнлегенә бәясә урын ала. Үзенә күрә журнал белән укучы арасында күпер формалаштырган әлеге сәхифә әдәбиятыбызның яшәеше-үсешенә үз өлешен кертә. Мәсәлән, соңгы саннарда без журналда күтәрелгән мәсьәләләргә карата Руфина Фаттахованың «кайтавазын» ишеттек. Әгәр язма укучыны битараф калдырмыйча, аны үз фикерен житкерергә этәрә икән, бу инде журналның эшчәнлегенә дәрәжәсен дә билгели.

«Казан утлары» журналы бөтен тарихы буена тел, милләт, аның яшәеше һәм үсеше сагында торды. Әдәби басма бүген дә әлеге әһәмиятле һәм катлаулы миссиясен дәвам итә.

Чыганаклар

1. <http://tatar-inform.tatar/news/2017/02/28/135910/>
2. <http://kazanutlary.ru/>

*Насибуллова Гүзәл Ришат кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль
университеты доценты*

*Л.Х. Мөхәммәтҗанова,
Г.Р. Әхмәтҗалиева*

«КАҺАРМАН КАТИЛ» ДАСТАНЫНДА УТКА ТАБЫНУ ЙОЛАСЫ ҺӘМ ДИНИ-МИФИК ИБЛИС ОБРАЗЫ ЧАГЫЛЫШЫ

В настоящей статье рассматривается отражение обряда поклонения огню, характеризуется религиозно-мифический образ Иблиса в дастане «Кахарман Катил», широко распространенном с XVIII в. у поволжских татар. Раскрывая глубину и оригинальность отражения огнепоклонничества и образа Иблиса в татароязычном письменном эпическом памятнике, авторы подчеркивают, что сюжет и мифические образы данного произведения поддерживают древние тюрко-иранские литературно-фольклорные взаимовлияния, а также пронизаны мусульманской идеологией.

Ключевые слова: дастан, текст, сюжет, Кахарман Катил, исламское войско, Иблис, религиозно-мифологический.

Татар дастаннары арасында «Кахарман Катил» яисә «Кахарман» дастаны исеме белән мәгълүм бик күркәм әсәр бар. Идел – Урал буе татарларында язма формада таралган әлеге эпосның XVIII йөздә Казан татарлары тарафыннан күчерелгән кулъязмалары төрле фәнни үзәкләрдә саклана, ә XX йөз башыннан ул Казан типографияләрендә берничә кат басылып та чыккан.

Әлеге әсәрнең исеме татар әдәбияты тарихында күптәннән – XX гасырның егерменче елларыннан ук – билгеле булса да [Ибраһимов, б. 339], халыкта сакланган вариантларын табып алып, кабат басылып чыгуы XX йөз ахырында гына башкарылды. Гарәп язулы, татар телле «Кахарман Катил»не текстологик эшкәртеп, фәнни әйләнешкә кертүче – әдәбиятчы-текстолог, филология фәннәре докторы М.И. Әхмәтҗанов. Галим дас-

танның борынгы кулъязмаларын эзләп тапкан, текстларны укып-өйрәнеп, телен бүгенгә сөйләмгә якынайтып, әтрафлы кереш сүз белән әсәрне аерым китап рәвешендә бастырып чыгарган [Кахарман Катил, 221 б.]. XXI гасыр башында филология фәннәре докторы Л.Х. Мөхәммәтҗанова тарафыннан бу әсәр беренче тапкыр, китаби дастан буларак, фәнни яктан шактый жентекле өйрәнелде [Мухаметзянова, с. 129–179].

Моннан тыш дастанның иң беренче табылган һәм иң тулы, камил саналган күләмле (270 кәгазьдән гыйбарәт) нөсхәләреннән бер өзек Төркиядә төрекчә дөнья күргән «Төркиядән читтәге төрки әдәбиятлар антологиясе»нең «Татар әдәбияты» дигән томына кертелгән [Кахарман китабы, б. 183–197].

Мәкаләбез «Кахарман Катил» дастанында әһәмиятле урыннары алып торган сюжет-

ларның берсенә – утка табыну йоласы һәм уттан яратылган Иблис образының чагылышын күзәтүгә багышлана. Ул, төп чыганақ буларак, дастанның бүгенге көндә иң тулы рәвешендә бастырылган вариантына – 1918 елгы гарәп язулы басмасы нигезендә М. Әхмәтҗанов тарафыннан китап итеп чыгарылган текстка [Каһарман Катил] нигезләнеп язылды.

Дастан гаять бай эчтәлекле. Биредә зур гына ике сюжет сызыгы аерылып чыга: аның берсе – дини-героик, ә икенчесе – әкияти-мифологик өлеш [Мухаметзянова, с. 148]. Дастан вакыйгалары аша алар бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә торалар. Әсәрдәге иң төп фикер – ислам диненең куәтен арттыру, иң төп вакыйга – ислам гаскәренең утка табынучы һиндләрне хак дингә бастыру өчен көрәшүе. Аллаһыга буйсыну, һәр эшнә аңа тапшырып үтәү, Аллаһ кодрәтенә баш ию һәрвакыт әсәр вакыйгаларының төп таяну ноктасы булып кала.

Татар «Каһарман Катил»е үз эчтәлегенә борынгы Иран пластын да, фарсы мәдәниятенә мөселманлык дәверенә нисбәт итәрлек традицияләргә дә иркен сыйдыра. Биредә мөселман Ираны мәдәниятеннән күп иртә булган күренешләргә юлыгырга мөмкин. «Каһарман Катил»дә дошман патшасының һәм гаскәренең утка табынулары, утка сәждә кылулары турында берничә урында телгә алына. Сугыштынып торган арада һәр ике як үзләренең мәтләрән урнаштыралар. Ислам гаскәренең вафат сугышчыларын жирләү оешты-

рылса, һиндләр үз мәтләрән утта яндыралар.

Утка табынуның һәм мәетне утта яндыруның нигезләре бик борынгы чорлардан, хәтта утка табынучыларның шактый куәтле системаны тәшкил иткән китабы – Авестадан да күп иртә барлыкка килгән булуы мәгълүм. Үлгән кешене яндыру аның жаны югарыдагы зат – Аллага тизрәк күтәрелсен дигән максаттан башкарылган.

Тарихка мөрәҗәгать итсәк, борынгы Иран территориясендә, гарәп яулап алуларына кадәр, төгәлрәк әйткәндә VII–VIII гасырларгача, утка табынучылар динә – зәрдөштлек хөкөм сөргән. Борынгы Иран диненең изге китаплар жыйнагы Авеста исем белән мәгълүм, ә зәрдөштлек төшенчәсе шушы дингә нигез салган легендар пәйгамбәр Зороастр (Заратуштра) исемненнән килеп чыккан [Урманче, б. 37–39]. Диннең нигезендә Коръән белән бергә иңгән ислам динә тәҗлиматына капма-каршы булган утка табыну ята. Шунның нәтижәсе буларак, мәңгелек ут гыйбадәтханәләргә зәрдөштлек йолаларында хәлиткеч роль уйный. Үз чорында Иран территориясе тулысынча зәрдөштлек тәәсирендә булган. Авестаның аерым идеяләргә Азия һәм Урта диңгез халыкларының дини карашларына, сәнгәтенә, әдәбиятына көчле йогынты ясаган.

«Каһарман Катил» дастанында утка табынучыларның мәтләрне яндыру гадәте зәрдөштлек традициясе чагылышы булуы ихтимал. Әмма «зәрдөштлектә торучылар мәетне жирләмиләр

дә, яндырмыйлар да, кыргый хайваннар һәм кошлар ашап бетерсен дип, ачык килеш ташлап калдыра торган булганнар» [Урманче, б. 39] дигән мәгълүматка нигезләнсәк, мәетне яндыру гадәтен Авеста дине белән генә бәйләүнең хакыйкәткә туры килеп бетмәве ачыла. Дастанга һинд-иран дин тарихына бәйле реаль вакыйгалар да йогынты ясаган булырга мөмкин. Биредә бер нәрсә төгәл билгеле: мәетне борынгы зәрдөштлектәге кебек жир өстендә калдыру яисә яндыру бик борынгы гадәتلәрдән булган, ислам исә моңа чик куйган. «Мәетне яндыру гадәтенен тамырлары Авестадан да күп иртә яшәгән традицияләргә үк барып тоташа. Эмма «Каһарман Катил» дастанында бу традицияләргә бәйлелек бик күренми, биредә әлеге йола исламда тыелган гамәл буларак кына килеп кәргән булырга тиеш» [Мухаметзянова, с. 153]. Дастанда дошман ягының ислам гаскәре тарафынан үтерелгән сугышчыларын яндырулары турында сүз алып баруны, чыннан да, исламның өстенлеген ассызыклау, ислам тәртипләренә каршы килә торган күренешне тәнкыйтьләү өчен кулланылган чара дип уйларга нигез бар. Үлгән кешене мөселманча күмү-жирләү тәртипләре дастанда утка табынучы дошманның үз мәетләрен яндыру ритуалына каршы куела. Биредә ислам гаскәренен төп дошманы – утка табынучы һиндләр гаскәре. Утка табынуның да, мәетне яндыруның да тарихи тамырлары б.э.к. чорларга ук барып тоташса да, дастанда бу традицияләрен

фәкать риваять характерында һәм фольклор контаминациясе кичергән булуы хак.

«Каһарман Катил»дәге утка табынучыларның Авеста нигезенә иярүчеләрдән шактый ерагайган булуын, шул сәбәпле күп кенә яклары белән зәрдөштлек традицияләрен ислам күзлегеннән яктыртып, бозып сурәтләвен дастандагы дини-мифик зат Иблис ачык чагылдыра. Авестада Иблис юк. Иблис (яисә аның Шайтан, Сатана һ.б. исемнәре) турында Зәрдөштлек китабында гомумән мәгълүматлар бирелми. Авеста китапларында утка табыну төп урыннарның берсен алып торса да, биредә ут Иблис белән бәйләнештә каралмый. Иблис – тамыры күп төрле чыганаclarга барып тоташа торган гаять борынгы чыгышлы үтә катлаулы образ. Кайбер дини тәгълиматларда ул күренекле урын алып тора, ә кайберләрендә (мәсәлән, яһүдләр динендә) аның роле бик томанлы [Большая энциклопедия, с. 265].

Иблис – «дьявол»ның исламдагы исеме. Ә «дьявол» сүзенә «Зур энциклопедик сүзлек»тә түбәндәге билгеләмә бирелгән: «грек сүзеннән – *diabolos* – сатана, жен, Иблис, кайбер диннәрдә (христиан, ислам һ.б.) явыз рух яки явыз рухларның башлыгы, Алла белән каршылыклы мөнәсәбәттә тора, жәһәннәм хакиме. Кайбер диннәрдә (христианлык, ислам һ.б.) Аллага каршы торучы явыз рух һәм явыз рухларның башлыгы; тәмуг хужасы» [Большой энциклопедический..., с. 419]. Иблис образы татар халык ижатына һәм язма

әдәбиятка шактый тирән үтеп кәргән. Әйткә, татар халкының «Күрәзәче карчык» әкиятендә ул – шайтаннар патшасы буларак тасвирланган мөстәкыйль персонаж. Фольклор жанрларынан мөнәҗәтләрдә дә Иблис образы еш очрый.

Корьәндә Иблис (Шайтан, Сатана) – Аллаһы Тәгалә фәрештәләрне, женнәрне һәм беренче пәйгамбәр Адәм галәйһиссәләмне бар иткән вакытта ук яралтылган зат. Аллаһы әмере буенча нурдан яралтылган фәрештәләрдә, уттан яралтылган женнәрдә Адәм галәйһиссәләмгә баш ияргә тиеш булалар. Әмма женнәрдән берсе – Газзил исемләсе Аллаһ әмереннән баш тарта:

– Мин аннан өстенрәк, чөнки мине уттан яралтың, аны балчыктан гына, – ди («Әгъраф» («Пәрдә») сүрәсе, 7: 12). «Иблис» сүзе гарәп телендәге «ул өметсез» дигән мәгънәне белдерә торган тамырга барып тоташа, ягъни Аллаһ рәхмәтеннән чыккан, төзәләргә өмете бөтенләй юк зат дигәнне аңлата. Димәк, Иблис зәрәштәктән дә күп алда барлыкка килгән булып чыга. Иблискә Корьәндә шактый ачык характеристика бирелгән булуга карамастан, Иблисне Корьән персонажы дип тәкърарлау дөрөслеккә туры килми, чөнки ул Корьәнгә кадәр Тәүратта (Торада) да, аңа кадәр дә шактый телгә алына. Әмма алай да Корьәнгә кадәр үк күп иртә барлыкка килгән бу зат турында мәгълүматның татарларга нәкъ менә Корьән аша кәргән булуы бәхәссез, чөнки Корьәндә Иблис турында шактый тулы аңлатылган

(«Кәһаф» («Мәгарә») сүрәсе, 18: 48, 18:50; «Хижр» («Хижр иле») сүрәсе, 15:27; «Рахман» («Рахман») сүрәсе, 55: 15).

Татарларда дини эчтәлекле мажаралы хикәят жанры гаять популяр булып, оригиналь сюжетлы, әмма аноним характердагы мондый әсәрләрдә дә Иблиснең бик еш тасвирлануы шулай ук әһәмиятле [Исмәгыйлев, б. 17–22; Гыйбрәтле хикәятләр]. «Кызыклы һәм гыйбрәтле мондый хикәятләрдә Иблис Корьәндә бирелгән характеристикасына тугрылыкны тулысынча саклый» [Мухаметзянова, с. 157].

«Каһарман Катил»дә дошман патшасы һәм гаскәре утка табына. Әмма каршы як, ягъни һушән шаһның ислам гаскәре күзаллавы буенча, дошманнарның уты артында Иблис утыра, бу зат – аларның аллалары да. Һиндлар, имеш, «олуглап утка сәждә итәләр», аларның падишаһлары Раи Һинд утка: «Әй, минем мәгъбүдем, нур вә нур – ут!» дип мөрәҗәгать итә, уттан киңәш сорый. Һинд патшасы Раи Һинд уттан, Иран падишаһы белән сугышыргамы, әллә килешергәме, дип сорап торган бер вакытта «адәмнәрнең һәм диннең дошманы, Жәнабе Хактан сөрелгән Иблис ләгыйһь, утның артынан ачулы тавыш белән» жавап бирә һәм жавабында, әлбәттә, сугышырга өнди, ягъни адәм балаларын котырта. Иблис образында сурәтләнгән Ут-аллаларынан жиңү вәгъдә ителгәч, һиндләр сугышка күтәреләләр һәм шактый тәфсилле сурәтләнгән сугыш-орышлардан соң, ахырда, жиңеләләр.

«Каһарман Катил»дә утка табынучылар тоткан кыйбланың, Корьэндә тасвирланганча, уттан яралтылган, Аллаһ кушканны үтәмәве аркасында «өметсез» мөһере сугылган Иблис образына ни өчен килеп бәйләнгәнлеге аңлашыла. Утка табынучы кавемгә бәйле вакыйгаларны Иблис арадашлыгында сурәтләү татарларның уттан яралтылган бу зат белән Корьән аша таныш булуларынан килә. Шуңа күрә архаик Иран катламына хас Авеста өйрәтүләре дастанда соңгырак чор күзаллаулар белән керешеп киткән дип нәтижә ясарга мөмкин. Бу – утка табынучыларны тәнкыйтьләгән дастанның нигезен Корьән тәфсирләре белән бәйли торган игътибарга лаек элемент. Тамырлары Корьәннән дә алдарак торган чыганаclarга барып тоташуына карамастан, бу эпизод «Каһарман Катил» дастанына Корьән сюжетлары аша кергән дигән нәтижәгә киләбез. Биредә Иблиснен дастандагы дини-мифологик өлештә түгел, ә дөнъяви өлештә, ягъни эсәрнен дини-героика белән сугарылган өлешендә тасвирлануы да бу образның борыңгы Иран яисә мәжүси төрки мифологик эпосы белән бернинди уртаклыгы булмавын һәм аның эсәргә бөтенләй башка максатларда килеп кергәнлеген дәлилли.

Шулай итеп, татар дастаны үзенең сюжетында, образ-персонажларның исемнәрендә, эсәрнен типологик үзенчәлекләрендә фарсы-иран һәм төрки-иран эпик традицияләренә шактый зур тугрылык саклаган. Эмма биредә дини һәм мифологик мотивлар дастанның үзезбезнен жирлектә дини-идеологик үзгәрешләргә дучар ителгәнлеген дә раслый. Утка табыну йоласын һәм Иблис образын бирүдә шулай ук татар-мөселман карашлары өстенлек алган. Ислам гаскәре дошманы булган һинд гаскәре сугышчыларының утка табынулары «Каһарман Катил» дастанында Идел буе татарларына хас дини фәлсәфәгә яраклаштырылган. Бу – дастанның шушында яшәүче халык ихтияжларын үтәүгә хезмәт итә торган эсәр булып формалашкан булуыннан килә. Димәк, «Каһарман Катил»дәге дини-мифик образлар, ислам динен тарату яисә ныгыту максаты белән бергә, халык яшәеше кануннарына, жирле үзенчәлекләргә буйсынганнар. Утка табыну йоласына бәйле һәм Иблис образына мөнәсәбәттә дастанда очрый торган күп кенә тарихи төгәлсезлекләр, фольклор контаминациясе – болар, һичшиксез, дастанның Идел буе мөселман татарлары карашларына ярашлы үзгәреш кичерүе нәтижәсе.

Әдәбият

Большая энциклопедия: в шестидесяти двух томах. М.: Терра, 2006. Т. 16. 592 с.

Большой энциклопедический словарь: в 2-х т. М: Советская энциклопедия, 1991. Т. 1. 863 с.

Гыйбрәтле хикәятләр / кулъязмаларны басмага әзерләүче, хәзерге әдәби телгә күчерүче һәм рәссам-бизәүче – Нәжип Нәккаш-Исмәгыйль. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. 175 б.

Ибраһимов Г. Иҗтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы // Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. Т. 5. Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1933). 615 б.

Исмәгыйлев Н. Татар хикәятләрендә Иблис образы // Әдәби мирас һәм текстология. Икенче чыгарылыш. Казан, 2011. 148 б.

Каһарман Катил (дастан). Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. 221 б.

Каһарман китабы. (XVIII Yüzyil) // Baslangicindan Gunumuze Kadar Turkiye disindaki Turk Edebiyatları antolojisi. Т. 18. Tatar Edebiyatı. II. Ankara: Kultur Bakanligi, 2001. 480 s.

Мухаметзянова Л.Х. Татарский эпос: книжные дастаны. Казань: ИЯЛИ, 2014, 380 с.

Урманче Ф. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда. Казан: Мәгариф, 2008. Т. I (А–Г). 303 б.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, доцент,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты әйдәп баручы фәнни хезмәткәре
e-mail: lilmuhat@mail.ru

Әхмәтҗалиева Гөлһаз Рәфик кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге аспиранты
e-mail: gulnazero@mail.ru

*И.К. Заһидуллин***МӨСЕЛМАН РУХАНИЛАРЫНЫҢ
1905 ЕЛГЫ УФА КОРЫЛТАЕ**

В статье вкратце рассматриваются причины и проведение известной в исторической литературе как «Собрание улемов», или «курултай», совещания мусульманского духовенства, состоявшего 10–15 апреля 1905 г. в г. Уфе в здании Оренбургского магометанского духовного собрания. Также перечисляются основные проекты по реформированию управления духовными делами мусульман округа. Констатируется, что уфимское совещание улемов стало важным событием на начальном этапе становления национального движения мусульман в 1905 г. Статья написана в качестве предисловия к проектам, публикуемым из книги Муса Бигиева «Ислахат эсаслары».

Ключевые слова: Первая русская революция 1905–1907 гг., уфимский курултай мусульманских духовных лиц (10–15 апреля 1905 г.), проекты реформирования управления духовными делами в округе Оренбургского магометанского духовного собрания, Муса Бигиев, оренбургский муфтий М. Султанов, Р. Фахретдин.

Атеистик Россиянең дөнъяви жәмгыяткә йөз белән борьлуы, совет һәм марксистик-ленинчыл идеологиягә нигезлэнгән фәнни эзләнүлэргә тэнкыйди караш көчәю тарих фәнэндә моңарчы өйрәнелмәгән яки махсус рәвештә тыелып килгән темаларга һәм фәнни юнәлешлэргә юл ачты. Бу яңа күренешләр Татарстан гуманитар фәннен дә читләтеп узмады.

Диннең халкыбызның горөфгадәтлэрен, көнкүрешен, әхлак нормаларын, мәдәниятен формалаштыруга зур йогынты ясавы мөселманнар арасында ислам институтларының төрле тарихи чорларда тоткан урынын ачыклау мәсьәләсен махсус өйрәнү бурычы куйды. Соңгы елларда бу юнәлештә башкарыла торган фәнни эзләнүлэрнең һәм теоретик, һәм сәяси, һәм гамәли әһәмияте

артты. Мондый ихтыяжның ике зур сәбәбен атап үтү зарур. Беренчесе – соңгы дистә елда дөнъяда һәм илебездә мөселманнарга террористлар, экстремистлар һәм кешелек жәмгыятенә, гомумән гуманизмга каршы кара көч итеп карауның жәелүе һәм кайбер очракларда мондый карашларның хәтта өстенлек ала башлавы. Әлбәттә, исламофобия күренешлэренә һәм нахакка гаеплэүгә каршы төрле юллар белән каршы тору, көрәшү сорала. Икенчесе – диннең дәүләттән аерылган булуы шартларында жәмгыятебездә шәригать нормаларының яшәеше, төрле-төрле исемдәге мөфтиятлэрнең, ислам институтларының үсеше, аларның эшчәнлеген заман ижтыяжларына яраклаштыру мәсьәләсе.

Россия составында яшәгән дөвердә дәүләт – ислам мөнәсә-

бәтләренәң эчтәлегә сугышчанлыктан килешүчәнлек ягына үзгәреш кичерә. Екатерина II заманында ислам диненә карата урнашкан түземле мөнәсәбәт Кавказ сугышы һәм 1863 елгы Польша восстаниеһе йогынтысында кабат начар якка үзгәрә башлай. XIX гасырның икенче яртысында империя хакимиятенәң мөселман булган кешегә шикчел мөнәсәбәте гадәти күренешкә әверелә. XX гасыр башында татарларны рәсми рәвештә панисламизмда, пантюркизмда, пантатаризмда гаепләгәннәр. Шулай ук вакытта татарлар үзләренәң дини һәм гражданлык хокуклары өчен мөмкин булганча көрәшкәннәр дә, яңа ижтимагый шартларга яраклашырга да мәжбүр булганнар. Гомумиләштереп әйткәндә, татар җәмгыятендәге моннан 100 элек булган халәт белән бүгенге ижтимагый тормыш арасында күп кенә уртаклыклар табып була.

Югарыда аталган сәбәпләр йогынтысында Татарстанда соңгы ун-унбиш елда гуманитар өлкәдә мөселманнарның фикер сөрешенә һәм социаль тәртипләренә бәйле тема-сюжетларны өйрәнүгә игътибар арту күзәтелә.

Бүгенге тормышыбызга турыдан-туры кагылган шундый вакыйгаларның берсе – тарихи әдәбиятта «Гөләмә җәмгыяте», яки «Корылтай», исеме белән мәгълүм булган 1905 елның 10–15 апрель көннәрендә Уфа шәһәрендә Мәхкамәи шәрғия Ырынбургия бинасында узган руханилар корылтае. Бу вакыйга хакында фәнни даирәләрдә мәгълүмат аз булуның берничә сәбәбе бар. Беренче сәбәп – Корылтайда кабул

ителгән документның матбугат битләрендә күренмәве, ягъни кинҗәмәгәтьчелеккә барып җитмәве, һәм Эчке эшләр министрлығының архивында югалуы. Чыннан да, беренче карашка, төрле купшы сүзләр сөйләп һәм азактан берни эшләнмәгән, кем әйтмешли, бәләш ашау мәжлесләре тарихыбызда аз түгел бит! Икенчесе – Мәхкамәи шәрғия Ырынбургия казыйлары һәм зыялылар тырышлыгы белән корылтай әзерләгән документ-проект мөселманнарның дини идарәләрен үзгәртеп коруга һич кенә дә йогынты ясамый. Корылтай карарларының исәпкә алынмавына һәм тормышка ашырылмавына империя хакимияте гаепле иде.

Безнең игътибарны Корылтайда яңгыраган яңа фикерләр җәлеп итте. Анда тикшерелгән мәсьәләләрдә, бирелгән тәкъдимнәрдә, проектларда Идел – Урал төбәгендә көн итүче төрле социаль катламга караган һөнәр ияләренәң һәм җәмәгәть эшлеклеләренәң, гомумән, милләт язмышына битараф булмаган шәхесләренәң киләчәкне фаразлау планнары чагылыш тапкан. Аларда сүз дини идарәгә реформа ясау, ислам институтларының хокукларың кинҗәйтү, башка конфессияләр белән тигез хокукларга ирешү кирәклегә, шуның юллары турында бара. 1905–1907 еллардагы Беренче рус революцияһе алып килгән демократия һәм сүз иреге шартларында якты киләчәк турындагы хыял һәм илдә тигез хокуклы гражданнар булу планнары белән сугарылган мөселман кардәшләребезнең моннан 112 ел элек

яңгыраган сүзләре тирән мәгънәгә ия булуы, ә кайвакыт самими-легә белән дә игътибарга лаек.

«Иттифак әл-мөслимин» партиясенәң өч съездының дә сәркибе сыйфатында утырышларның протоколларын алып барган, күренекле жәмәгать эшлеклеләре белән аралашкан Муса Бигиев, Россиядә һәм мөселманнар арасында жәелгән ижтимагый хәрәкәтнең милли тарих өчен олы әһәмиятен аңлап, XX гасыр башы ислахат хәрәкәтенәң барышын, аның күренекле сәхифәләрен киләчәк буыннарга житкерү бурычын куя. Муса Бигиевнәң 1904–1915 еллардагы Идел–Урал төбәгендә янарыш хәрәкәтенә багышлаган «Ислахат әсаслары» исемле хезмәте 1917 елда Петроградта М.-А. Максүтов типографиясендә басыла.

Китапның әчтәлеген күз алдына китерү өчен, аның бүлекләрен, аларда кузгатылган темаларны искә төшерү мәслихәт булыр. Алар түбәндәгеләр: Габдерәшит Ибраһимовның, 1904 елның көзендә һәм кышында Идел–Урал төбәге мөселман лидерлары белән аралашып, хөкүмәт исеменә гаризалар бирү кампаниясен һәм фирка оештыру буенча ижтимагый эшчәнлегә; 1905 елның 10–15 апрелендә Мәхкамәи шәргыя Ырынбургия бинасында узган мөселман руханилары корылтае, анда каралган проектлар һәм кабул ителгән проект, аңа бәйле текстлар; 22, 23 һәм 25 июнь көннәрендә узган Уфа губернасы мөселман вәкилләре жыелышы карарлары; Министрлар комитетына петицияләр бирү кампаниясе һәм

Идел–Урал һәм Кавказ мөселманнарының гаризаларында билгәләнгән төп мәсьәләләр; «Иттифак әл-мөслимин» партиясенәң өч съезды һәм аларның карарлары; 1905–1907 елгы инкыйлаб көннәре һәм 1905 ел 17 октябрь манифесты; Русиянен көнчыгышында һәм көньяк-көнчыгышында яшәгән инородецлар башлангыч мәктәпләре өчен Халык мәгарифе министрлыгы кабул иткән 1906 ел 31 март Кагыйдәләре; китап төзүченәң дини мәктәпләр, мәдрәсәләр хакында фикерләре; Дәүләт думасы карарлары һ.б. урын алган. Әйтергә кирәк, бу материалларның кануннарга, хакимият карарларына һәм эшчәнлегенә кагылышлылары – гомумбилгеле фактлар. Бүгенгә көндә бу хезмәтнең «Иттифак әл-мөслимин» партиясе съездына кагылышлы өлешләре киң әйләнешкә кертелгән. XX гасыр татар ижтимагый хәрәкәтенәң төп юнәлешләрен һәм этапларын «дөрәс бәяләмәләр» куеп билгеләгән Галимжан Ибраһимов үзенәң «Татарлар арасында революция хәрәкәтләре» [Ибраһимов, б. 212–435] исемле китабында Муса Бигиев текстын астөшермәләр куеп та, куймыйча да киң файдалана. Большевик-язучы шушы китаптан алган фактларга сыйнфый көрәш күзлегеннән бәя бирә. Муса Бигиевнәң китабын шул рәвешле Беренче рус революциясе, «Иттифак әл-мөслимин» партиясе турында хезмәтләр язган башка татар тарихчылары да файдаланалар [Хасанов, 1985].

1905 елда Уфада узган мөселман руханилары корылтаен

яңача, уңай күренеш һәм жәелеп килүче яңарыш хәрәкәтенең мөһим бер вакыйгасы буларак, беренче булып, Төркиядә яшәп ижат итүче тарихчы Надир Дәүләт бәяләде, үзенең «Русия төркиләренең милли көрәш тарихы (1905–1917)» исемле китабында шулай ук Корылтайда тикшерелгән проектларны да кыскача тасвирлады [Дәүләт, б. 75–79].

Россия галимнәре бу корылтай турында баштарак сүз уәеннан, Беренче Рус революциясе елларында Идел–Урал төбәгендә формалашкан мөселман либераль хәрәкәтен өйрәнү кысаларында яки 1905 елгы милли хәрәкәтнең бер күренеше буларак, шул исәптән петицияләр бирү кампаниясенә бәйле рәвештә яздылар [Сенюткина, с. 31–32; Исаков, с. 124; Фархшатов, с. 81 һ.б.]. А.Ю. Хабетдинов беренчеләрдән булып Корылтайда яңгыраган Ризаэддин Фәхретдин һәм Йосыф Акчура (тагын берничә татар бае) проектлары турында хезмәтләр бастырды [Хабутдинов, 2010, с. 166–167; Хабутдинов, 2011, с. 30–35; Хабутдинов, 2013, с. 73–75], И.К. Заһидуллин Йосыф Акчураның шушы өлкәдәге проектлары турында [Загидуллин, 2016, с. 123–127], Л.Ф. Байбулатова Ризаэддин Фәхретдиннең 1905 елгы проекты баян итте [Байбулатова, с. 35–40].

Ягъни корылтайда тикшерелгән Ризаэддин Фәхретдин һәм Йосыф Акчура, аларның фикердәшләре төзегән проектлар бүген инде фәнни әйләнешкә керде, дип әйтергә мөмкин. Ә менә башка, төрле яшьтәге, төрле фикердәге мөселманнар төзегән

проектлар һаман да күз уңынан читтә калып килә.

М. Бигиев, үзе корылтайда булмау сәбәпле, аның утырышлары турында катнашкан кешеләрдән ишеткәннәрен яза. Ул Корылтайда тикшерелгән проектларның текстларын кулга төшереп¹, аларны китабында сүзгә-сүз китергән дияргә мөмкин. Бу нәүбәттән «Ислахат әсасларын» хаклы рәвештә документлар чыганагы дип тә бәяләргә мөмкин. Дөрес, автор аларның кайберләрен берәз үзгәртеп, мәсәлән, Р. Фәхретдинекен [шунда ук, б. 75], яки кыскартып (Г. Дибердиевның 25 маддәдән торган проектынан үзе мөһим санаган 14 маддәсен, Ш. Минушевның 33 маддәдән торган проектынан башкаларда кабатланмаган 7 маддәсен генә урнаштыра) яза; шулай ук мөфти төзегән 70 маддәдән торган проект тәржемәсенең үзенең китапханәсендә сакланганын искәртә [шунда ук, б. 107], М. Солтановның премьер-министр С.Ю. Виттега 1905 ел 12 май көнне юлланган хатын татарчага шактый гадиләштереп тәржемә итә [шунда ук, б. 139–142].

Рус-япон сугышында Россия хурлыклы рәвештә жиңелүгә дучар булгач, жәмгыятьтә хакимияттән ризасызлык хисе көчле ташкын булып тышка бәрәп чыга, төрле катлам вәкилләренең протесты хакыйкәт, ирек һәм кимсетү-рәнжетүгә каршы чыгышларга әверелә. Үзәк хакимияткә Санкт-Петербуртта 1905 елның 6–8 ноябрь көннәрендә күпчелеге дворяннардан – самодержавиенең таянычы булган катлам вәкилләреннән –

торган губерна земство оешмалары житәкчеләренең һәм башка земство әһелләренең съезды искизмәле йогынты ясыи. Әле йокы халәтендә булган татарларны уятуда Габдерәшит Ибраһимовның ижтимагый эшчәнлегедә игътибарга лаек. Төркиядән кайтып, руслар арасындагы ижтимагый хәрәкәтне күреп, земство вәкилләренең съезды резолюциясендә язылган ил халыкларына демократик ирекләр бирү, һәркемнең канун алдында тигезлеген тәмин итү һәм башка хокуклар турында таләпләрен укып әсәрләнгән Габд. Ибраһимовның якин киләчәккә планнарын формалаштыруда эчке эшләр министры либерал фикерле Святополк-Мирский белән очрашу хәлиткеч роль уйный. Илдәге «тәртипсезлекләр» турында хәбәрдар булган һәм хөкүмәтнең «жәмгыяткә ышаныч саясәтен» тормышка ашыручы министр мөселманнарга да үз таләпләре белән үзәк хакимияткә мөрәжәгать итәргә киңәш бирә. Озак та үтми, 1904 елның 12 декабрендә, императорның махсус Указы дөнья күрә, анда илдә, шул исәптән дәүләт-чиркәү мөнәсәбәтләре өлкәсендә дә, киң масштабта реформалар уздырылачагы хакында хәбәр ителә. Һәркемнең канун алдында тигезлеген тәмин итеп, кимсетүгә корылган кануннар юкка чыгарылачак, дип император Николай II үзе белдерә. Ышанмый кара.

Габд. Ибраһимовның төбәкләргә саяхәт итеп, жирле мөселман жәмәгать эшлеклеләре белән аралашу-фикерләшүенең зур бер нәтижәсе булып 1905 ел

23 гыйнвар көнне аның инициативасы белән оештырылган һәм аның рәислегендә Казанда Әхмәт бай Хөсәенев йортында узган мәжлесне атарга кирәк [Татария..., с. 47]. Анда хөкүмәт исеменә мөселманнарның ихтыяжлары турында русча петиция бирү хакындагы карар кабул ителә, текстны язу Сәетгәрәй Алкинга йөкләнә. Габдулла Апанаев, Сәетгәрәй Алкин, Йосыф Акчура Казан мөселманнары вәкилләре итеп сайлана. Соңрак аларга сәүдәгәр Әхмәтжан Сәйдәшев тә кушыла. Шушы вакыйгадан соң мөселманнар арасында Министрлар комитеты исеменә петицияләр бирү хәрәкәте жәелә, казанлылар депутациясе, мөселманнар арасында беренчеләрдән булып, 1 март көнне ул петицияне Министрлар комитеты рәисе С.Ю. Виттенның кулына тапшырып та кайта.

Шушы тарихи мәжлеснен икенче көнөндә Габд. Ибраһимов, Йосыф Акчура һ.б. кайбер фикердәшләр жылып, Санкт-Петербургда гомум Русия мөселманнары исеменнән бер съезд ясау өчен, Кырым, Кавказ, казакъ, Төркестан мөселманнарына чакыру язу карарын кабул итәләр. Шулай итеп, Казанда Габд. Ибраһимов инициативасы белән ике зур чара бер вакытта диярлек башланып китә.

Министрлар комитетына төрле төбәкләрдән килгән петицияләрдә, үзәк мәсьәлә буларак, дини эшләр белән идарә итүне үзгәртеп кору, ислам институтларының хокукларын киңәйтү турында гозерләр еш кабатлана, шул сәбәпле 1905 елның 10 март көнне премьер-министр С.Ю. Витте

мөфти Мөхәммәдъяр Солтанов белән очрашканда руханилар катнашында мәжлес ясап, шушы мәсьәләләрне тикшереп, «бер нәрсә» эзерләп хөкүмәткә житкерү зарурлыгын күрсәтә [Исхаков, с. 124]. Биредә мөфтинә һәм казыйларны мактап бер кәлимә сүз әйтәсе килә. Алар, тарихи мизгелнең әһәмиятен тирәнтен аңлаган хәлдә, С.Ю. Витте әйткән «бер нәрсә»не Мәхкамәи шәрғия һәм аның округына кергән ислам институтларының уставы рәвешендә эшләргә карар кылалар. Бу юнәлештә инде шактый фикер тупланган була.

Мөфти, озака сузмыйча, гыйлемле, авторитетлы руханиларга телеграмма-чакырулар юллап, Уфага эндәшә. Чакыруның сәбәбе күрсәтелми: күпчелек яңа устав проекты эзерләү мәжлесенә бернинди эзерлексез килә. Әмма эзерләнәп килүчеләр дә була.

Мөфти чакыруын игътибарга алып килгән 27–30 рухани һәм шәһәргә очраклы яки махсус рәвештә килгән берничә мулла, һәммәсе 39 имам² катнашында 10 апрельдә, якшәмбе көнне, иртә сәгать сигездә Мәхкамәи шәрғия Ырынбургия бинасының флигель залында корылтайны ачып, мөфти Мөхәммәдъяр Солтанов кыска гына нотык тотта. «Жәмәгать! Дини-ижтимагый әхвалемезне ислах итмәк, әлбәттә, жөмләмезнең матлубыдыр. Шул көнге хәлемезне төзәтү үземез өчен никадәр матлуб исә, дәүләт өчен дә, хөкүмәт өчен дә матлуб улса кирәк. Төзәтү юлларын, ислах рәвешләрен һәрбер халык үзе, әлбәттә, яхшырак белер. Ислах итү тиеш хәлләрен ха-

лык күрсәтсә, хөкүмәт, әлбәттә, мөмкин кадәр кабул итәр.

Минем фикеремчә, ислах эшләре иң элек дини мәсьәләләрдән башланмак тиештер. Әлбәттә беләсез, дини эшләремез 11 нче том беренче кыйсем 6 нчы китапта язылган низам маддәләренә муафыйк ижра кылынып килә. Буңа күрә, дини эшләремезне ислах итәек дисәк, әлбәттә, 6 нчы китап маддәләрен тәкъмил итеп тәгъдил итү [гадел хәл итү] тиеш улыр. Иштә хәзрәтләр! Оренбург, Кырым, Тифлис идарә руханияләренә гаид бөтен низамнар, төркичә тәржемәләре илә бәрабәр, яныгызда хәзердер. Моталәга кылыңыз, тиеш тәгъдилат хакында фикерләренезне языңыз. Бәгъзе маддәләре бәлки истифсар [тулы аңлатуны сорау] хажәт улыр, буңа күрә, казыйларның бере һәрвакыт бу рәддә булыначактыр. Мөзакәрәләрдә иштирак шәрәфе миңа насыйп улмас. Үзеңез, иншалла, яхшы гына мөзакәрә итәрсез. Хәерле сәгатьтә!» [Жарулла Муса, б. 16–17]. Күрәбез, мөселман жәмгыятенә ислах эшләре иң элек дини мәсьәләләрдән башланарга тиеш, ислах ителергә тиешле мәсьәләләрне халык күрсәтсә, хөкүмәт аны кабул итәчәк дигән фикерне асызыклап, мөфти мәжлесне ачык дип белдерә.

Мөфти планлаштырганча, башта Корылтайда Кавказ арты сөнни мәзһәптәге руханилар идарәсе һәм Ырынбургия мәхкамәи шәрғия уставлары кычкырып укыла. Әлбәттә, бу уставлар нигезендә генә эзерлексез килеш ниндидер яңа фикер әйтеп булмый. Моннан тыш, муллаларның дини

уку йортында гына белем алган булуларын, Россия кануннарын белмәүләрен, чамаласалар да, төгәл итеп әйтеп бирү кыенлыгын да күздән ычкындырмаска кирәк.

Корылтайның беренче көнге икенче утырышында ил тарихында тәүге тапкыр мөселманнар арасында, «Русия мөселманнарының дини хажәтләре бер, яшәп килгән дүрт дини идарә³ өстенә тагын бер идарә лаземме, аерым-аерым берничә дини идарәнең булуына ихтыяж бармы, Русия мөселманнарының дини башлыгы шәйхелислам булырга тиешме», дигән сораулар тирәсендә бәхәс башлана [Жарулла Муса, б. 39–42]. Төрле фикерләр яңгырый, кайберәүләр баш дини идарә булса, Мәхкамәи шәргыя Ырынбургиянең дәрәжәсе төшәргә мөмкин дигән фикер дә белдерәләр. Икенче көнге иртәнге утырышта сөйләшү дәвам итә. Ахыр чиктә, Корылтайда катнашучылар үзәк дини идарә оештыру фикерен дә, шәйхелислам институтын булдыруны да хупламыйлар.

Мөфти М. Солтанов устав проекты Корылтай тарафынан эшләнәргә тиеш дип санып, үзеннән гел гаеп эзләп торган муллаларның «алдан эзерләнгән документны кабул итәргә мәжбүр иттеләр» дигән ямьсез сүзләрен ишетергә теләми. Муллалардан устав проектының нигезе булырлык фикерләр ишетүдән өмете өзәлгәч кенә, ул казый Ризәддин Фәхрәтдингә корылтайга эзерлек йөзеннән эшләнгән проекты тикшерүгә чыгарырга рөхсәт бирә. Ризәддин Фәхрәтдиннең проекты – казыйның берничә ел дәвамында уйлаган фикерләре-

нең нәтижәсе, иң соңгы тапкыр күчәрәп язган варианты була. Шуңа сәбәпле, аның 111 маддәдән торган тексты [шунда ук, б. 52–75] Корылтай проектының нигезе буларак кабул ителә.

Уфадан рәсми чакырулар жи-бәрәлмәсә дә, Корылтайга дип, ахун-муллалардан тыш, сәүдәгәрләр, зыялылар да жыела. Алар турыдан-туры корылтай эшендә катнашмалар да, сөйләнгән сүзләрдән хәбәрлар булалар, руханилар белән дә еш аралашалар. Корылтайда катнашучылардан Йосыф Акчура, Абүсогуд Әхтәмев, Ибраһим Акчура, Сәетгәрәй Алкин, Мәхмүт Хөсәенев, Мөхәммәтзакир Рәмиев, Мөхәммәт-йосыф Дибәрдиев имзалаган устав проекты белән танышалар [шунда ук, б. 42–49]. Корылтайның дүртенче утырышынан Р. Фәхрәтдин проекты белән танышу һәм аның буенча фикер алышу башлана.

Корылтайга жи-бәрәлгән тагын берничә проект муллаларның карашларын киңәйтәп жи-бәрә. Алар Уфа мәдрәсәләренең 90 шәкерте кул куйган 28 маддәле петиция [шунда ук, б. 79–82], корылтайда катнашучы руханилар төзөгән 18 маддәдән торган тәгъдимнәр [шунда ук, б. 83–84], Габдулла Дибәрдиев биргән проект [шунда ук, б. 84–85], Тау авылыннан имам Сәһман Исхакый язган гариза [шунда ук, б. 86–91], Казан өязе Кече Солабаш авылы имамы Хәсәнгата Габәшинең проекты [шунда ук, б. 99–105], Абүсогуд Әхтәмевнең Мәхкамәи шәргыя турында 6 маддәдән торган фикере [шунда ук, б. 105–106], Самара шәһәре ахуны Шиһабәтдин

Минушевның проекты [шунда ук, б. 106–108] белән танышалар. Корылтайда катнашкан 12 мулла белән мәжлесләрдә рәисе булган Казанның Печән базары мәчете имамы Габдулла Апанаев кул куя [шунда ук, б. 91–99].

Без Ризәддин Фәхретдин һәм Йосыф Аккура (тагын берничә татар бае) проектлары белән танышуны мөкаләбез азында урнаштырылган әдәбият исемлегенә юллап һәм бу басмаларны Интернеттан да табып булу хакында искәртеп, укучыларыбыз игътибарын мөселманнарның фикерләрен шәрехләргә

мөмкинлек бирә торган башка проектларга юнәлтергә булдык.

Аларда кайбер фикерләр кабатланса да, мондый кабатлану очраклары фәкать аларның төрле катлам вәкилләре арасында киң таралуын раслаучы факт булып тора.

Муса Бигиевның «Ислахат эсаслары» китабыннан югарыда аталган петиция һәм проектлар текстларын гарәп имласыннан кириллицага Казан федераль университетының Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсе хезмәткәре Шәрәфиева Рәйсә Гамир кызы күчерде.

Искәрмәләр

¹ Ризәддин Фәхретдин шәхси китапханәсеннән М. Бигиевкә танышу өчен үзгә булган проектларны бирә. Шулай ук, М. Бигиев кайбер документларны төзүчеләрдән алган, дигән хәбәрләр дә бар. Мәсәлән, аның үтенече буенча Хәсәнгатә Габәши үзенең проекты текстын почта белән Муса Бигиевкә юллый [Заһидуллин, 2015, б. 128–129].

² 1) дәмүлла Габдулла Габделкәрим улы Апанаев, Казан имамы; 2) дәмүлла Галимжан Мөхәммәтжан углы Баруди, Казан имамы; 3) Шиһабетдин Хөснетдин Минуш, Самара ахуны; 4) дәмүлла Хәлил Габдегалләм углы Сөләйман, Түбән Новгород шәһәре имамы; 5) Габдулла Габдегалләм углы Нигъмәтулла, Бубый мәдрәсәсенең баш мөдәррисе; 6) дәмүлла Габделхак Гыймадетдин, Семипалатта имам-мөдәррисе; 7) дәмүлла Мөхәммәтсадыйк Госман, Сәгыйд бистәсендә имам-мөдәррисе; 8) Габделваһап Габделбари углы Яушев, Петропавел шәһәрендә имам; 9) Мөхәммәтжан Зәйнәтдин углы Янгалыч, Саратов шәһәрендә ахун; 10) Габделгалим Габделгалләм углы Дәүләтшаһ, Оренбургта имам; 11) Мөхәммәтвәли Габделгани углы Хөсәен, Оренбургта мөдәррисе; 12) дәмүлла Мотыйгулла әфәнде Төхфәтулла, Жаек шәһәрендә ахун-мөдәррисе; 13) Мөхәммәт-касыим Мөхәммәтгатә хәзрәт углы Мансур, Солтанай авылында ахун-мөдәррисе; 14) Мәсгуд әфәнде Билал, Югары Урал шәһәрендә ахун; 15) Сафиулла Максуд, Казан өязе Күлбаш авылында ахун; 16) Хыялетдин Хөсәен углы Хөсникәй, Пермь шәһәрендә мөдәррисе; 17) Мөхәммәт углы Дәүликам, Касыим шәһәрендә ахун; 18) Мөхәммәтйосыф Сәгыйд, Төмән өязе Манчыл авылында ахун; 19) Жәмәлетдин Хәрәмшаһ, Бәләбәй шәһәрендә имам-хатип, ахун; 20) Мөхәммәтсабир Мөхәммәтжан углы Хәсән, Уфа шәһәрендә имам-мөдәррисе; 21) Хәйрулла хәзрәт Госман, Уфада мәшһүр мөдәррисе, ахун; 22) Хәйрулла бине Габдерахман Госман, Сәгыйд бистәсендә мәшһүр имам-мөдәррисе; 23) дәмүлла Шәрәфетдин Хәйбулла хәзрәт углы Пати; 24) Хәйретдин Агаев, Мәскәү шәһәрендә ахун; 25) Хәмзә Хәмид, Томск шәһәрендә ахун; 26) хажи Гали Гәйсә углы, Хан Урдасында ахун; 27) Сабиржан Гомәр углы Мозаффар, Югары Урал шәһәрендә имам-мөдәррисе; 28) Габдрахман Зәбир, Казан өязе Пәрши авылында имам; 29) Салахетдин Бәшир, Троицк өязе Миасс заводында имам-мөдәррисе; 30) Габдулла Ибраһим углы Хәрәмшаһ, Стәрлетамак өязе Бозау Яз авылында

имам; 33) Гайнулла Качим, Нократ авылында ахун; 34) Хөсәен Сакал, Пашат авылы ахуны; 35) Мохтар Салах, Әстерхан губернасында ахун; 36) Гагаулла Баязид, Петроградта ахун; 37) Әхмәтшакир Сөендек, Әгерҗедә ахун; 38) Гайнел-ислам Әхмәтхажи углы Мөхәммәтҗан, Пешмә авылында имам-мөдәррис; 39) Мөхәммәтшакир Мөхәммәтхарис углы Тукаев [Жарулла Муса, 1917, б. 13–14].

³ Русиядә дүрт дини идарә эшли: Тифлистагы Кавказ арты сөнни һәм шигый мәзһәбләрендәге руханилар идарәләре, Уфадагы Мәхкамия шәрҗыя Ырынбургия, Симферопольдәге Таврия мөселман дини идарәсе.

Әдәбият

Байбулатова Л.Ф. Проект реформы Оренбургского магометанского духовного собрания в начале XX века // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. 2015. № 4-1. С. 35–40.

Дәүләт Н. Русия төркиләренәң милли көрәш тарихы (1905–1917) / төрекчәдән Р. Батулла тәрҗ. Казан: Милли китап, 1998. 399 б.

Жарулла Муса. Ислахат әсаслары. Пг.: М.-А.Максutow типографиясе, 1917. 288 б.

Загидуллин И.К. Юсуф Акчурә о реформировании управления духовными делами мусульман // Симбирский научный вестник. 2016. № 1 (23). С. 123–127.

Загидуллин И.К. Хәсәнгата Габәши хәтирәсе // Фәнни Татарстан. 2015. № 2. Б. 122–139.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда. Казан: Татар. кит нәшр., 1984. 7 т.: Тарихи хезмәтләр. Б. 212–435.

Исхаков С.М. Первая русская революция и мусульмане Российской империи. М.: Общественно-политическая мысль, 2007. 400 с.

Сенюткина О.Н. Первый съезд мусульман России (к 100-летию проведения). Нижний Новгород: Махинур, 2005. 76 с.

Татария в дни первой русской революции / под ред. Х.Г. Гимади. Казань: Таткнигоиздат, 1955. 92 с.

Фархитов М. Н. Петиции мусульман Волго-Уральского региона 1905 г.: о модернизации государственного устройства России // Исповеди в зеркале: межконфессиональные отношения в центре Евразии (на примере Волго-Уральского региона – XVIII–XXI вв.). Н. Новгород, 2012. С. 76–89.

Хабутдинов А.Ю. Оренбургское магометанское духовное собрание: планы реформ в начале XX в. // Оренбургское магометанское духовное собрание и духовное развитие татарского народа в последней четверти XVIII – начале XX вв.: материалы одноименного семинара, посвященного 220-летию учреждения религиозного управления мусульман внутренней России и Сибири (Казань, 18 декабря 2009 г.). Казань, 2010. С. 163–175.

Хабутдинов А.Ю. «Голяма жәмгыяте» апреля 1905 г. и проекты реформ Риза Фахретдина // Фахретдиновские чтения. Материалы второй всероссийской научно-практической конференции «Инновационные ресурсы мусульманского образования и культуры: Вторые Фахретдиновские чтения». М.-Н. Новгород, 2011. С. 30–35.

Хабутдинов А.Ю. Институты российского мусульманского общества в Волго-Уральском регионе. М.: Изд. дом Марджани, 2013. 344 с.

Хасанов Х.Х. Казань в годы первого штурма царизма. Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. 191 с.

Загидуллин Илдус Котдус улы,
тарих фәннәре докторы, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемндәге
Тарих институтының Яңа тарих бүлеге мөдире

МӨСЕЛМАН РУХАНИЛАРЫНЫҢ 1905 ЕЛГЫ УФА КОРЫЛТАЕНДА
КАРАЛГАН КАЙБЕР ПРОЕКТЛАР¹

**Корылтайның
соң мәжлесләре**

Апрель 12, сишәнбе көн иртә өченче мәжлес башланды. Мөзакәрә [фикер алышу] остаз Риза эфәнденең ляхә мөсәүвидәсе [караламасы, черновигы] әүзәрәнде иде. Проект язмак асан дәгел [жинел түгел] исә дә, язылмыш проект маддәләренә игътираз [каршы сөйләү, кире кагу] итмәк, маддәләрне интикад [тәнкыйть] итмәк ул кадәр агыр дәгелдер. Буңа күрә, кыйль вә кал [имеш-мимеш, юк-бар сүз] игътираз вә жидаль [кычкырышу, талашу] күбәйде. Шул әснада [арада, чакта] «ляихәи әүвәл мөрәттәб [рәткә салынган, төзелгән] укып, тәмам итмәкме мөнәсиб улыр? Яхуд һәрбер маддәне тәмам мөзакәрә итеп, тәдкыйк [жентекләп тикшерү] кылып кичмәкме мәгъкуль улыр?» мәсәләсе зохур итте [килеп чыкты]. Әксәриять [күпчелек] карары илә икенче шәкь [ярык, тишек] ихтыяр кылынып, һәрбер маддә галәхидә [аерым рәвештә, аеруча] мөзакәрә кылыначак, һәм дә кабул кылыначак маддәләр мәжлес тарафыннан карар вирелмеш, гүя мәжлес тарафыннан язылмыш хисап кылыначак улды. Наразый [риза булмаучы] адәмнәрнең үз фикерләрендә калмак ихтыярлары да бәян кылынды.

Дүртенче мәжлес апрель 12 сәндә өйләдән соң иде. Әүвәл-

ге кеби маддәләрне мөзакәрә итмәк илә мәшгуль улды. Бишенче мәжлес апрель 13 сәндә, чәһәршәнбе көн иртә. Шул мәжлестә ляхә мөзакәрәсе тәмам улды.

Апрель 13 сәндә, өйләдән соң алтынчы мәжлес башланды. Мөзакәрә кылынмыш маддәләр хосусында мәжлес әгъзалары тарафыннан вирелмеш хосусый рәиләр [фикерләр] (мненияләр) укылды. Буңа магада [башка, бүтән] берничә бәяннамәләр кыйраәт кылынды [укылды].

Йосыф эфәнде Акчура каләмә илә язылып, мөхтәрәм алты эфәнде тарафыннан имзаланмыш, 46 маддәдән гыйбарәт ляхә гаризасы югарыда (42–49 сәхифәләрдә) нәкыль [күчерү] кылынмыш иде. Иштә ул ляхә мәжлес исеменә вирелеп, алтынчы мәжлестә мөзакәрә юлында укылды. Буның биркәсендә [аркасында] корылтай алында [кулында] гаять мөһим ике ляхә [проект] хасил улды: бере, әүвәлге ляхә – Риза эфәнде хәзрәтләренә ляхәсе; дигәре, икенче ляхә – Йосыф эфәнде каләмә илә язылып «Тиҗар [сәүдәгәр] вә әгъян [югары дәрәжәле түрәләр, башлыклар] ляхәсе» исеме илә аталмыш ляхә иде.

«Бунлара башка янә берничә проект укылды, күрелде исә дә, мөфти эфәнде тарафыннан язылмыш проект мәжлескә вирелмәдегеннән, башкалары исә ялгыз дин мәсәләләренә

¹ *Жарулла Муса*. Ислахат әсаслары. Пг.: М.-А.Максутов типографиясе, 1917. Б. 77–90.

гаид улмадыгыннан, анларны бу раддә [дәрәжәдә] язмак зарурәте [үтә кирәклек] юктыр». Шул сүз «Корылтай» исемле эсәрендә остаз мөхтәрәм Риза әфәнде хәзрәтләренең сүзедер. Укылмыш проектларның бәгъзеләрен түбәндә, иншалла, бәлки нәкыль идәрәм.

Апрель 14 ендә, пәнжешәмбе көн иртә жиденче мәжлес башланды. Әүвәлге мәжлесләрдә натәмам [бетмәгән] калмыш байтак мәсьәләләр тәкрат [кабат] кылынды. Риза әфәнде ляхәсе илә Йосыф әфәнде ляхәсеннән кабул кылынмыш маддәләрне интихаб кылып [аралап алып] язмак өчен әгъзалар арасынан дүрт адәм тәгъйин кылынды [билгеләнде]. Кабул кылынмыш маддәләрне тәртип кылып язмак вазыйфасы ике көн эчәндә тәмам улып, мәжлес әгъзалары тарафыннан да имзаланып, мөфти хәзрәтләренә тәслим кылынды [тапшырылды].

Апрель 15 ендә, жомга көн иртә сигезенче мәжлес башланды. Шул мәжлес мөзакәрә мәжлесе улмаеп, бәлки корылтай мәжлесләренең мөфти әфәнде тарафыннан ябылмасыннан гыйбарәт иде. Мөфти хәзрәтләре хәзрәтләргә шул сүзләренә сөйләде:

«Һәр нәкадәр юлларның фәна [юкка чыгу, бетү] вакыты исә дә, килеп, әһәмиятле мәсьәләләренә мөзакәрәләренәздән шатландык. Бөтен Русия мөселманнарына гаид мөһим мәсьәләләрдә аз адәм тарафыннан эшләнер исә, бөек ялгышлыктар булагы бик мөмкиндер. Буңа күрә күп затларның ижтимагы лазем улды. Ләкин мөфти улачак затны

мувәккәт [вакытлыча] сайламак мөселманнар өчен файдалы улмас, зан идәрәм [дип уйлыым]. Бунда бәнем өчен бер файда, бер зарар юктыр. Мувәккәт сайланачак мөфтиләренә хөкүмәт күзәндә игътибары калмаса кирәк. Мәжлесләренәздә мөзакәрә кылынмыш мәсьәләләренә һәрберен айларча мөзакәрә итмәк тиеш исә дә, мөсагадә [булышу, ярдәм итү] кылынмыш мөддәт аз иде, мөзакәрәләренә мөмкин кадәр кыска итмәк лазем улды. Сезнең мөзакәрәләренәздә мәэхәз [чыганак] улмыш бөтен мәгълүматны хәзер итеп куючы Риза казыдыр. Риза әфәнденә шул тугрыда гаять бөек ижтиһады [тырышлыгы] улды. Буңа күрә, бән үз тарафыннан аңа рәхмәт әйтәм. Инде мәжлес шул сәгатәгән башлап ябылды. Аллһу тәгалә хәерле итсен».

Мөфти Мөхәммәдъяр әфәнде хәзрәтләренә шул сүзләре илә корылтай мәжлесләре тәмам улды.

Корылтайның биш көн дәвам итмеш мәжлесләре Русия мөселманнарының тарихында гаять әһәмиятле хадисәләрдән [вакыйгалардан] игътибар кылынмак тиештер. Собрание тарихында исә фәүкылгадә [гадәттән тыш] хадисә иде. Корылтай мәжлесләренә тәкъдим кылынмыш гаризаларның, ляхәләренә бәгъзеләрен бу раддә нәкыль итеп, буннан соң янә корылтай мәжлесләренә карларыннан бәхәс идәрәз.

Уфа шәкертләренә гаризасы

Күптән көтеләп тә бүген генә сезнең риясәтенәз тәхәтендә

[житәкчелегез астында] тупланмыш «Жәмгыяте исламия»дә хосусы илә мәктәп, мәдрәсәләренң, шәкертләренң, руханиларның хәлләрен ислах чаралары мөзакәрә кылыначагына күрә, түбәндәге маддәләренә жәмгыятең мөхакәмәсенә [хөкем чыгаруга] без, таләбәләр тәкъдим иттек. Рәжамыз [үтенечебез] сезнең һәм жәмгыятең илтифатына бәлки наил улыр [ирешер].

1) Мәгариф назыйрының [мөдиренең, министрының] һичбер мөдахәләсә [катышы] улмаеп, мәктәп-мәдрәсәләремез ялгыз собрание идарәсенә табиғь [буйсынучы] улса иде.

2) Мәктәп-мәдрәсәләргә мәжлесләргә нәзарәт [күзәтү, идарә итү] өчен собраниедә аеруча шөгьбәләр булынып, назыйрларның, мөмәйизләренң [яхшыны-яманны аеручы, акыллы] рәисләре ул шөгьбәләрдә әгъза улсалар иде.

3) Собраниедә әүкаф [вәкыфлар] өчен йәнә махсус бер шөгьбә булынып, бөтен әүкафларга һәм дә бөтен жәмгыяте хәйрияләргә нәзарәт итсә иде.

4) Собрание мәктәп-мәдрәсәләремезне дүрт дәрәжәгә тәкъсим итеп; ибтидаия [башлангыч], рөшдия [башлангычтан югары (урта) мәктәп], игъдадия [мәдрәсәдә югары белем алуға хәзерләү класслары], галия исемнәре илә тәсмия итәр. Шул дәрәжәләренң һәрберендә өч сыйныф улып, мәжмугы 12 дән; яхуд 4 сыйныф улып, мәжмугы 16 дан гыйбарәт улыр.

5) Ибтидаи мәктәпләргә кабул кылынмак өчен яше сигездән аз улмамак, һәм дә һәр ай бер

микъдар парә вирмәк мәжбүри улса иде.

6) Рөшди мәктәпләргә кабул кылынмак өчен я ибтидаи мәктәп шәһадәтнамәсә, я дөхуль [керү] имтиханы шарт кылынып, һәм дә һәр ай бер микъдар парә вирмәк мәжбүри улса иде.

7) Игъдади мәктәпләргә кабул кылынмак өчен йә рөшди шәһадәтнамәсә йә дөхуль имтиханы шарт кылынып, һәр ай бер микъдар парә вирмәк мәжбүри улса иде.

8) Галия сыйныфларына кабул кылынмак өчен йә игъдади шәһадәтнамәсә яхуд дөхуль имтиханы шарт кылынып, мөгаен бер микъдар вирмәк мәжбүри улса иде.

Шәкертләрдән мәктәп өчен алыначак микъдар, мәсәлән шөйлә [шул илә, шулай] улыр: ибтидаи мәктәп сыйныфларына сәнәлек биш рубль; рөшди сыйныфларына сәнәлек ун рубль; игъдадиларга 15 рубль; галия сыйныфларына 25 рубль улмак кеби.

9) Рөшдидән шәһадәтнамәсә бар зат ибтидаи мәктәптә мөгаллим ула булыр. Әгәр дә мөгаллимлек вазыйфасында хезмәте яхшы улмаса, мөезин тәгъйин кылынса иде.

10) Игъдадидан шәһадәтнамәсә бар әфәнделәр рөшдидә мөгаллим, мәхәлләдә имам улыр.

11) Галия сыйныфларыннан шәһадәтнамәләре бар әфәнделәр игъдади мәктәпләрдә мөгаллимлек кылып мәләкә [өйрәнү, остару] тәхсил итсәләр, галия сыйныфларына мөгаллим улыр. Әгәр дә галия сыйныфларында мөгаллимлек кылып мәләкә тәхсил итеп яхшы хезмәт күстәрсәләр

назыр, мөмәйиз, мәгариф шөгь-бәсендә әгъза, собраниедә казый улмак шәрәфләренә дә мөстәхикъ [хаклы, лаеклы] улыр.

12) Кабул парәсе һәр мәктәптә һәр сыйныфта шарт кылынса, мәктәп нәфәкасы [кирәк-ярагы] өчен бер микъдар парә, әлбәттә, тупланыр.

13) Никах мөһерләреннән һәр рубль башына өч тиен хәйрат сандыкларына вирелсә иде.

14) Талакта, хатын дәгъва итәр исә, рубль алмак, ир дәгъва итәр исә, өч рубль алмак рәсем [гадәт] улса иде.

15) Метрика дәфтәрләренә балаларның исемнәрен кайд иттермәк [беркетү, теркәү] өчен ля әкалле [иң кимендә] 20 тиен алынмак рәсем улса иде.

16) Фарыз садакалары тупламак өчен «гамил садака»лар нәсыб кылынып [билгеләнәп], һәр сәнә зәкят, гошер, фытыр, корбан кеби садакалар тупланып, жәмгыять хәзинәсенә тәслим кылынса иде.

17) Кирәк хөкүмәттән, кирәк башка бер жирдән мәгаш алучы әфәнделәр мәгашләреннән һәр ай ля әкалле бер процент жәмгыять хәзинәсенә вирсәләр иде.

18) Собрание идарә итмәк, мәктәп, мәдәрәсә, мәсҗед бина итмәк хосусларында дәүләт хәзинәсе тарафыннан азмы-күпме иганә вирелсә иде.

Шул 12–18 рәкымнарда күстәрелмеш мәбләгалардан [акча күләме] имамлык, мөгаллимлек, мәктәп-мәсҗед хадимнәренә мәгашләре берәз гына исә дә бәлки тәэмин кылыныр.

19) Һәр карьяда ибтидаи мәктәп; һәрбер бөек карьяда ибтидаи

мәктәп өстенә рөшди мәктәп; мөселманнары күп өзә шәһәрләрендә ибтидаи, рөшди мәктәп өстенә игъдади мәктәп; вилайәт шәһәрләрендә, мөселманнары күп улыр исә, бунларга башка янә бер гали мәктәп ачылса иде. Кызлар өчен дә һәр карьяда ибтидаиләр, бөек карьяларда рөшдиләр, шәһәрләрдә игъдадиләр ачылса иде.

20) Мәдрәсәләрдә гарәби, фарси, төрек, татар, рус лисаннары тәгълим кылынып, голүме диниядән: хәдис, тәфсир, тарихе мөкаддәс, фәлсәфәи диния, гакаид, фикъһе, әдәбияте гарәбия, бәлягәте гарәбия; фөнүннән: хисап, һәндәсә, жәгърафия, тарихе гомуми, тарихе рус, тарихе шәрәкь, хокукы дөвәл [дәүләтләр], рус кануннары тәгълим кылынса иде.

21) Волостьларда, һич улмас исә, өзәләрдә, мөгаллимнәренә мөселман улмак шарты илә, хөкүмәт тарафыннан тижәрәт, сәнагать, зирагать мәктәпләре бина иттерелсә иде.

22) Волостьларда, өзәләрдә, вилайәт шәһәрләрендә мөселманнар өчен дә кыйраәтханә ачылса иде.

23) Нә жирдә гали мәктәп вар исә, ул жирдә бөек бер көтебханә тәәсис кылынса иде.

24) Мәктәп-мәдрәсәләреннән низамнарына, програмнарына муафыйк дәрәс китаплары тәәлиф иттермәк жәһәтләренә рәваж [таралу] вирмәк өчен, гүзәл дәрәс китабы тәәлиф итәчәк әфәнделәргә хосусый бер имтияз [мактау кәгазе] вирмәк, каләм һәдиясе [бүләге] дә вирелсә иде.

25) Жәмгыять хэзинәсе хисабына, ятим балалар өчен тәрбия йортлары бина кылынып, аталары фәкыйрь балаларны ибтидаи, рөшди, игъдади, гали мәктәпләрдә тәгълим итмәк әжерәсе [түләве] жәмгыять хэзинәсеннән бирелсә иде.

26) Жәмгыять хэзинәсе мөселманнарға махсус жәридә [газета], мәжәллә [журнал] нәшер итсә иде.

27) Тәгълим һәм голүм эшләрендә хезмәтләре, мәһарәтләре исбат кылынган голәмәдән, жәмәгать эшләрендә ижтиһадлары, әманәтләре, һиммәтләре күренгән адәмнәрдән мөрәккәб [бергә жыелган, кушма] бер һәйәт хажәт тәкъдирендә, могаен вакытларда дэгъвәт кылынып, мөселманнарның милли, ижтимагый хажәтләре мөзакәрә кылынып торса иде. Мәктәп-мәдрәсәләрдә мәгариф юлларына жәмгыять хэзинәсеннән сарыф кылынмыш мәбләгълары [акча күләме] ихтисаб иттермәк өчен хосусы илә һәр сәнә бер жәмгыять тәшкил кылынса иде.

28) Шул сәнә дэгъвәт кылынмыш «Ғалимнәр мәжлесә» буннан соң һәр сәнә дэгъвәт кылынып, дини-ижтимагый хажәтләремез һәрвакыр мөзакәрә кылынып торса иде.

Шул 28 маддәдән гыйбарәт гариза 90 шәкерт имзасы илә мөфти хәзрәтләренә, «Голәмә мәжлесә»нә тәкъдим кылынмыш. Хәзрәтләренә илтифатларына наил улып-улмамак мәсьәләсә бәңа мәгълүм улмады. Буннан соң да шәкертләренә хәрәкәтләрен, иншалла, нәүбәтлә бәян идәрәм.

Мәжлестә хазир дэгъвәтлә хәзрәтләре тарафыннан имзаланып, хөкүмәттән соравы тиеш табылган эшләре:

1) Мөселманнарға имин һәр жирдә мөселман руханилары хозурында улып ислам лисанында улса иде.

2) Ислам карьяларында ислам балалары өчен русский класс тәклиф кылынмаса иде.

3) Ислам хажиләренә паспортлары христиан паломникларының паспортлары бәһасендә улып, һәр жирдә һәрвакыт биля мөманәга [каршылыксыз] бирелсә иде.

4) Ислам гаскәри хокукта рус гаскәрилә бер дәрәжәдә улса иде.

5) Ислам гаскәриенә тиешле кадәр имамнар нәсыб кылынып [билгеләнәп], ислам руханилары хокукта рус руханилары кеби улса иде.

6) Шәригәте исламиядә хәрәм тәгамнан, шәраптан ислам гаскәри мәнгы кылынып, дини вазыйфаларын әда сәгәтләрендә һәрвакыт мөсагадә бирелсә иде.

7) Ислам ғалимнәренә, бәлки гомумиятлә мөселманнарға русча уку тәклиф кылынмаса иде.

8) Имамнарның, ахундларның һәрберенә хэзинә мөһерә биреләп, эш кәгазьләре почтада мөжанән [түләүсез, бушка] йөртелсә иде.

9) Руханиларның һәрбере гаскәрлек хезмәтләреннән азат кылынса иде.

10) Заграницада тәхсил итмәк руханилык, мөгаллимлек, мөдәррислек хезмәтләренә манигъ кылынмаса иде.

11) Нә рәддә табигъ кылынмыш исә дә, яхуд дәстхат

[кулъязма] улса да, дини китаплары укытмактан манигъ булынмаса иде.

12) Коръән кәримгә, шаригъ хәким галәйһи әс-салат вәссәлам хәзрәтләренә, динемезгә тагын юлында язылмыш бәндәләргә рисаләләргә мокабил, хакыйкәтне бәян итеп жавап язмак мәжбүриятенә һәрвакыт мөсагадә вирелсә иде.

13) Компанияләр, ширкәтләр тәшкил итмәк, Русиядә һәр жирдә милек ала белмәк хосусларында мөселманнарның хокуклары руслар илә бер дәрәжәдә улса иде.

14) Диннәрен, лисаннарын, язуларын белүләренә шәһадәтнамәләре юк ислам балалары рус мәктәпләренә кабул кылынмаса иде.

15) Кыргыз, казак, төркмән балаларын мәктәп-мәдрәсәләремездә укытмактан; кыргыз, казак, төркмән арасында мөгаллим, имам, мөдәррис улмактан манигъ итмәк алга кылынса иде.

16) Башка диннәренә беренә мөртәд улачак мөселманнарны алты һәфтә вәгазь итеп, шөбһәләрен хәл итмәк хакы голәмәләргә вирелсә иде. Бөлүгъдан элек иртидад хакы һичбер сурәт илә вирелмәсә иде.

17) Падишаһлык бәйрәмнәреннән, үзләренә дини бәйрәмнәреннән башка вакытларда эш туктатмак, сәүдә вә дөкяннәрен япмак мөселманнарга тәклиф кылынмаса иде.

18) Әхлакларын төзәтеп, дини әдәпләрен бәян итмәк өчен үз лисаннарында жәридә, мәжәллә нәшер итмәк хакы мөселманнарда да вирелсә иде.

Габдулла әфәнде Дибәрди тарафыннан күндерелмеш гаризада 25 маддәдән бәгъзеләре:

1) Мәктәп, мәдрәсәләр ялгыз собрание идарәсендә улып, дахилия назарәте дә мөгариф назарәте дә мөдахәлә итмәсә иде. Ибтидаи мәктәпләремезгә, дини мәдрәсәләремезгә хөкүмәтнең мөдахәләсе динемезгә хөкүмәтнең мөдахәләсе кебидер. Дәүләт мәслихәтләре ноктасыннан да мөдахәлә фәйдәсыздыр. Инспекторларның, миссионерларның мөдахәләләре укудан мөселманнарның күнелләрен биздерде, халыкта әхлак фәсадына сәбәп улды.

2) Собрание голүме диния тәгълименә махсус мәктәп-мәдрәсәләргә һәр шәйдән зиядә әһәмият виреп, һәрбер карьяда мәхәллә хезмәте илә мәшгуль имамнан башка, мәхәллә хезмәтләренә һичбере илә мәшгуль түгел бер мөдәррис я бер мөгаллим тәгъйин итсә иде.

3) Әүкаф, зәкят, хәйрат кеби мәнбәгълардан бер сәрмая тупланып; мәктәп, мәдрәсә, мәсҗедләренә тәрбия өчен собрание хозурында бер комиссия тәшкил кылынса иде.

4) Руханиларны, мөгаллимнәренә, мөдәррисләренә һәм нәсыб итмәк һәм гозел итмәк ялгыз собрание ихтыярына махсус кылынып, шул хосусларда вилайәт правленияләренә мөдахәләләре катгый сурәттә алга кылынса иде.

5) Яңабаштан мәктәп, мәдрәсә, мәсҗед биналарына рөхсәт вирмәк ялгыз собрание ихтыярына хәсыр кылыныр, консисторияләренә христиан идарәи

руханияләрнең һичбер сурәт илә мөдахәләләре булынмаса иде.

6) Бер мәхәллә үзенә мөгаллим я мөдәррис таләп идәрсә, сәнәви мөгаһшләрен тәэмин итә белер кадәр мәбләгый жәмөгәт-тән имзалар илә илтизам иттереп, хөкүмәт мээмүрләре васитасилә һәр сәнә әһалидән әү мәбләгъ тупланып собрание васитасилә саһибләренә тәүзигъ [тарату, өләшү] кылынса иде. Әгәр дә мәхәлләдән туплана булачак мәбләгъ мәктәпнең мөгаллимнәрнең нәфәкаларына кифаять итмәс исә, собрание тасрифында булыначак маядан тәкмил кылынса иде.

7) Цензура тәмам ләгу кылынып [бетерелеп], үз лисанымызда жәридә, мәжәллә нәшеренә там хөррият вирелсә иде. Чит мәмләкәтләрдән ислам китапларын жәлеп итмәк цензор назарыннан азат улса иде.

8) Руханилар гаскәрлектән азат улып, имамәт өчен яшь шарт кылынмаса иде.

9) Никах өчен алына торган 25 тиен өстенә янә 75 алынып, мөселманнарның мәгариф сәрмәсенә тәхсыйс кылынса иде.

10) Ислам балаларына махсус приютлар мәгариф назарытыннан алынып, собрание идарәсенә тәслим кылынса иде; мөгаллим, мөгаллимәләрне, мөрәбияләрне мөселман улмак шарт кылынса иде.

11) Төркестанда, Русия мәмләкәтләренә һәр жирендә жир вә милек алмак хокукы мөселманнарға руслар илә бер дәрәжәдә вирелсә иде.

12) Керәшен исемендәге мөселманнарның хәлләре хакында мәгълүмат тупланып, хокукы

динияләренә мөсагадә алмак хосусларында мөнасиб юллардан хәрәкәт кылынса иде. Ягъни рәсмән ислам танылып мәхәлләләренә мәктәп, мәсҗедләренә рөхсәт вирелсә иде.

13) Кыргыз, казакъ, төркмән араларына варып балаларын укытмак мөгаллимнәремезгә манигъ кылынмаса иде.

14) Русиядә, шаять, халык представительләренә парламенты була калса, һәр жирдә үзләренә гадәдләренә күрә мөселманнардан да вәкилләр сайланса иде.

Тын карьялардан бөек тавыш

Мөхтәрәм казый Ризәәддин әфәнде хәзрәтләре!

Уфада апрель 10 нда бөек галимнәр ижтимаг итеп милләт эшләре хакында мөзакәрә, мөшәвәрә итәчәкләре мәсмуғатымыздан улды [хәбәрә ишетелде]. Ул илә бөек мәҗлесләргә хазир улмак шәрәфләренә безем кеби гажиз имамнарның истихаклары, салаһиятьләре юк исә дә, милләт намына исламият фәйдасына фикеремезне язып, сезгә күндермәк безгә һаман важиб улса кирәк.

Русиядә бөтен милләтләренә хөрриятә динияләре хакында 1904 сәнә декабрь 12 ндә император хәзрәтләренә фәрман шаһанәләрен күрәп укып шатландык, әтраф галимнәре илә мөзакәрәләргә, мөшәвәрәләргә чумдык. Ул бөек фәрман шаһанәдән истифадәмезне арзу итеп, 1905 сәнә январь 24 ндә Гундыр ярмаркасында житмештән зиядә галимнәр тупланып, мөшәвәрә соңында император хәзрәтләре-

нә дүрт мәтлабтан гыйбарәт гаризамызны күндермәк карарын кабул иттек. Гаризамызны хәзерләдек. Голәмә, әгъниядән 200 гә кариб имза илә гаризамызны тиеш мэхәленә [урынына] күндердек. 1905 сәнә февраль 18 ндә император хәзрәтләренең янә фәрман шаһанәләрен күрәп, ялгыз руханилар улмак шарты илә бәнем ханәмдә янә тупландык. Русия мөселманнарының ихтыяжларын сөйләдек. Иң мөһимнәрен 6 маддә әүзәрәнә ихтисар итеп, Петербургта яңа ачылмыш назыйрлар шурасының рәисе Витте хәзрәтләре намына күндердек. Без, руханилар, бораларда һәрнә кадәр мэхәлли хөкүмәт кешеләренең бөек тәһдидләренә [куркыту, янауларына] гөрөфтәр [тоткын] улып торсак та, мөселманнарның шул көнгә форсатларын хәтердән чыгармаеп, мөселманнарның колакларына үзләренең хажәтләрен тәлкыйн итүдән, император хәзрәтләренең гадаләтләрен, мәрхәмәтләрен рәжа вә нияз иттерүдән һичбер вакыт кире тормадык. Соң гаризамызда күстөрелмеш матлаблар шулдыр:

1) Мөфти голәмәдән улып, интихаб хақы мөселманнарның үзләренә тәслим кылынмак. Собрание казыйларны да шул илә. Рухани эшләр бөтен тәфригате илә, мәсәлән, руханиларны насыб итмәк, гозел итмәк, дәрәжәләрен рәфыг итмәк, мәктәп, мәдрәсәләрне, мәсҗедләрне идарә итмәк, биналарына изен вирмәк, һәммәсе собрание алында улыр. Рухани эшләргә башка мәхкамәләрнең һичбер мөдахәләсе улмас. Һәм дә руханиларга илзам

кылынмыш русча фәсех кылынмак, руханилар хезмәт гаскәриядән азат улмак.

2) Никах, талак, мирас кеби гаилә мәсьәләләре бөтен фәругаты илә шәригате исламия ысуллары әүзәрәндә иҗра кылынып, мал дөгъвалары да ислам галимнәренең фәтваләренә, казаларына күрә катгы ителсә иде.

3) Ислам гаскәриләре шәригате исламиядә хәрәм тәгамнардан, шәраплардан сакланса иде, мөселманнарга диннәрен тәлкыйн итеп дини вазыйфаларын әда иттерү өчен һәр полкта имамнар насыб кылынса иде, рамазан шәрифтә рузаларына мөсагадә виреп, ашлары-сулары руза сәгатьләренә күрә улып, хезмәтләре дә руза көннәренә күрә асанлаштырылса иде.

4) Диннәргә һәр жәһәт илә хөррият вирелеп, матбугатта да хөррият вирелсә иде.

5) Русларга вирелмеш бөтен мәдәни хокук мөселманнарга да вирелсә нииде. Мәсәлән, мәхкамәләрдә хаким улмак, русларның мәктәпләрәндә мөгаллим профессор улмак, уфак бөек идарәләрнең һәрберәндә чиновник улмак кеби.

6) Руханиларга дахили, хариҗи паспорт вирә белмәк собрание ихтыярында улса иде.

Гадаләтле, мәрхәмәтле император хәзрәтләренең декабрь 12 сәндәге фәрман шаһанәләре Русиядә бөтен тәбәгаларга хөррият, мөсавәт, гадаләт, сәгадәтләрен ихсан итте. Шул бөек өч кәлимә ялгыз кәгазь өстендә язылып кына калмаеп, бөтен халыкның көндәлек хәятләренә, хажәтләренә дә татбикь кылынмакларын һәммә

халык арзу итэләр. Безем мөселманнарның иң мөһим хажәтләре дә, бөтен хокук та руслар илә мөсави улып, Русиядә яшәмәк, эш күрмәктер. Шул көн хокукларның әксәреннән мәхрүмиятемез өчен дә, ачылмыш милләт мәжлесеннән хокукымызны милләт өчен таләп итмәгә хакымыз, әлбәттә, вардыр.

Мәгълүм, безем ислам галимнәре нәсари руханиларыннан сад мәрхәлә әдвән вә әсфилдер. Жөмлә милләтләрнең һәрбер хокук гомумиядә бәрабәрлеге гадаләтнең иң беренче шартыдыр, сәмәрәседер.

Таләп кылыначак безем хажәтләремез дә, хокукларымыз да бигүк күп, хокукларның дәрәжәләре дә мөтәфавиттер [төрледер]. Мәсәлән: ибтидаи мәктәп мәсьәләләрендә һәр жәһәт илә там хөррият хакы ибтидаи мөкаддәс бер хакымыз исә, әксәрияте исламнан гыйбарәт вилаятьләрдә вәлиләре, губернаторлары мөселманнандан тәгъийин итмәк милли шәрәфемезнең хакыдыр. Бу илә улса иде, хөкүмәттә дә бу бөек файдалар мәнфәгатләр хасыйл улыр иде. Халык тәгълим, тәрбия жәһәте илә тиз тәрәккый итәр иде, хөкүмәтнең бөтен фәрманнары да асанлыкла нөфүз итәр иде.

Русча белмәк, ихтыярий сурәттә рус мәктәпләрендә тәрбия күрмәк безем өчен гаять файдалыдыр, бәлки һәр жәһәт илә заруридыр. Ләкин һәрбер кавемнең, һәрбер милләтнең ана лисанында иң әүвәлгә тәрбиясе иң әүвәл арзу кылыначак хажәтләрдәндер. Буңа күрә, ислам карьяларына бина кылмыш һәм

кылыначак сельский школаларда русча нәкадәр укылса, мөселманча да ул кадәр укытмак һәм халык өчен, һәм хөкүмәт өчен һәр жәһәт илә файдалыдыр. Русча һәркөн 3 сәгать дәрәс бирелсә, мөселманча да ул кадәр; русча укучыларга бөтен хажәтләре земстводан бирелсә, мөселманча укучыларга да вирмәк лазем. Русча учитель һәр ай 25 рубль алса, мөселман мөгаллиме дә, мөгаллимәсе дә ул кадәр алмак, әлбәттә, тиештер. Сельский школаларда русча уку шул көн өч сәнә исә дә, мөселманчасы илә бәрабәр биш сәнә улса, нә улыр. Русча дәрәсләрдән инспектор имтихан итәр исә, мөселманча дәрәсләрдән ислам галимнәренәң бере яхуд махсус тәгъийин кылыначак бер мәмйиз имтихан итәр. Юкса, хәзерге кеби һәфтәдә бер-ике дәфга барып, һәфтияк һәжаләрен [ижекләрен] дә белдермәмәк шарты илә укытмактан нә бер мәгънә, нә бер файда хасыйл улыр. Балаларның гомерләрен заегъ итмәктән башка бер файда чыкмас.

Халыкның лисаны да хөкүмәт лисаны да бер дәрәжәдә гүзәл ысулда укытылса, халык өчен дә, хөкүмәт өчен дә бөек файдалары хасыйл улыр. Алмания, Англия, Австрия кеби мәдәни мәмләкәтләрдә шул ысул жаридер [кулланыладыр]. Шуңа күрә ул мәмләкәтләренәң халкы басырәтледер, тәрбияледер.

Хәзерге һәм киләчәк балаларның күзләрен ачып, бөтен Русия мөселманнарының гүзәл истикъбальләрен тәәмин итмәк өчен, мәктәп-мәдрәсәләремезнең начар жәһәтләрен тәмам

төзәтмәк һәм дә мөнтазам [тәр-типкә салынган] ысул истикамәтендә [дөрәс юнәлешендә] тәгълим-тәрбия юлларын бүген хәзерләмәк безгә, әлбәттә, һәр шәйдән зиядә лаземдер. Башка һәрбер милләт уянып, жанланып, ижтиһад итеп торганда, без һаман әүвәлгечә гафләттә калыр исәк; мәгърифәтле, мәдәниятле милләтләрнең иң дүн [түбән] хадимнәре улып калачагымыз кояш кеби заһирдыр.

Мәктәп-мәдрәсәмезне ысулы тәгълим тәрбиямезне ислах өчен, әлбәттә, безгә сәрмаялазем улачак, парәлазем улачак. Мөкаддәс Коръән кәрим әмере илә бөтен мөселманнарға фарыз кылынмыш гошер, зәкят, фытыр, корбан кеби садакалары милли бер хәзинәдә, бәйтелмалда гамәлләрнең иганәсе илә тупласак, махасилның ля әкалле өчтән берен мәктәп-мәдрәсә юлларына сарыф итсәк, бәкыясы мәхәллә руханиларына дәрәжәләренә, хажәтләренә күрә тәүзигъ кылынса гүзәл улмасмы? Хөкүмәт буңа, иншалла, мөсагадә итсә кирәк. Зирә һәм хөкүмәткә, һәм бөтен мөселманнарға файдалыдыр.

Русия мөселманнарының шул көнге хәлләрдән нәжатлары [котылу] өчен ике шәйлаземдер: бере мәктәп-мәдрәсәләрнең интизамы, дигәре галимнәрнең милли, дини хажәтләремезне мөшавәрә мөзакәрә хакында иттифақларыдыр. Руханилар, галимнар иттифақ итсәләр, соңра милләтне дә эш берлегенә дэгъвәт итсәләр, һәр мөшкелнең чарасы булыныр.

Гадаләтле император хәзрәтләренең фәрман шаһанәсе илә милләт мәжлесә дэгъвәт кылы-

ныр исә, хәмиятьле, мәгълүматлы, моқтәдир мөселман вәкилләрен интихаб итеп күндереп, Милләт мәжлесә трибунасында үз таләпләремезне гарыз иттермәк, бөтен хоқуқларымызны хөкүмәт һәм вәкилләр хозурында химая иттермәк безгә, әлбәттә, лазем улачактыр. Ислам вәкиле кылыначак адәмнәргә хоқуқы исламия, исламиятне, мөселманнарның хәлләрен, хажәтләрен һәр жәһәтлә гүзәл сурәттә белмәк, әлбәттә, тиеш улса кирәк. Ялгыз русча белүкяфи улмаса кирәк, Милләт мәжлесендә ислам галимнәреннән хәмиятьле, бәсыйрәтле, мәгълүматле затлар исбат вөжүд итмәк иң арзу кылыначак әмәлләрдәндәр.

Шул көннән соң, Уфада һәр сәнә бер мөнәсиб мөгъйин вакыт галимнәр, мәгариф әсхабы, бәсыйрәт әрбабы ижтимаг итеп, мөселманнарның мөһим хажәтләре хакында мөзакәрә мөшавәрә итә торсалар, милләт тиз заманда жанланып яңа хәят юлларына аяк басар иде.

Шул көнге ижтимагый хәлемезгә интикад күзе илә нәзар итәр исәк, өмид бирә белерлек бер нур һәрбер жәһәттә күренмәс. Мәктәп-мәдрәсәләремезнең һичбере тәәмин кылынмаган. Дөрәст, бәгъзе бер һиммәтле хәмиятьле бай әфәнделәр тарафыннан бина кылынмыш гүзәл генә мәдрәсәләремез вар исә дә, мөрәббиләре киттекәннән соң ул мәдрәсәләрнең дә хәлләре тәәминсез калачактыр, буның өстенә 15–20 миллион мөселман өчен 5–10 мәдрәсә тәмам юк мөнәсәбәтендәдәр. Сәрмаяләре азлыктан улса кирәк, жәмгыяте хәйрияләремезнең халык өчен бәрә-

кәтләре аздыр. Нә диик, хәлемезнең гакийбәте хәер улса иде.

Ауропа мәктәпләренә иң иштигъдадлы таләбәләремезне тәхсил тәрбия өчен күндереп, һәр сәнә ля әкалле [иң кимендә] 30–40 таләбәремезне, тәхсил тәмам итмеш яшь егетләремезне кайтарып тормак, ислам мәркәзләренең һәрберендә һөнәр мәктәпләре, санагать мәдрәсәләре ачып ислам балаларын һөнәр, санагать юлларына сәвекъ [юнәлтү] итмәк, безем өчен һәм лазем һәм мөмкин исә дә, ләкин шул көнге хәлемезгә хиссиятемезгә күрә, ялгыз бер хыялдыр.

Ихтыяжларымыз хақында без бәлки дәһа зиядә язар идек, ләкин сүз язуда файда юк, әһәмият юк. Бөтен әһәмият эштә. Инде эш кирәк!

1905 сәнә, апрель 6 сында.

Имзалар:

Уфа вилаяте Бөре уезды, Тау карьясында имам Сәһман Исхакий хәзрәт ханәсендә тупланмыш хәзрәтләр.

Әтраф карьялардан имам Сәһман әфәнде ханәсендә тупланып мөзакәрә итмеш хәзрәтләренең остаз мөхтәрәм Риза әфәнде хәзрәтләре исеменә шул мәктүп-

ләрне «Тын карьялардан гаять бөөк тавыш» иде. Шул мәктүпнең, бәнем нәзарымда, бер кач жәһәтлә гаять бөөк әһәмияте вардыр.

1. Бере мохтасарлығы илә бәрабәр жамигъ улмак жәһәте. Корылтай мөзакәрәләрендә кабул кылынмыш карарларның бөтен әсасларын жамигъдыр; байтак мөһим зиядәләре дә вардыр.

2. Хәзрәтләренең мәктүбе улмак жәһәте. Иң хөрриятле зыялыларымызның фикере дә шул мәктүпнең фикереннән тугры, ачык улмас. Карья хәзрәтләре арасында бу илә сималарны күрмәк безгә һәм шатлык һәм өмид вирер.

3. Соң 10 сәнә эчендәге съездлар карарларының бөтен милләт карары, бөтен милләт таләбе икәнлегенә гаять ачык даләләт итмәк жәһәте. Почтадан озак һәм дә матбугат нурларынан мәхрүм карьяларда, съездларның һәрбереннән мөкаддәм бер заманда язылмыш бер мәктүп карарларының бөтен әсасларын жәмигъ итмеш исә, карарларның һәрбере бөтен милләтнең каләбеннән чыкмыш улыр.

Мәктүпнең бөтен әһәмияте дә бу раддә шул жәһәттәндер.

Текстны гарәп имласыннан кирилл алфавитына күчереп, сүзлекне һәм аңлатмаларны Казан федераль университетының Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханә хезмәткәре Шәрәфиева Рәисә Гамир кызы әзерләде

УДК 94(47).08

Ч.Д. Миңнемуллина

КАЗАН ӘЖНӘБИ УКЫТУЧЫЛАР СЕМИНАРИЯСЕНДӘ МУЗЫКА УКЫТУ (XIX гасырның икенче яртысы)

В работе описан процесс становления музыкального образования в Казанской инородческой учительской семинарии. В статье рассматривается организация музыкальных занятий в этом учебном заведении, а также прослеживается роль Степана Васильевича Смоленского в развитии хорового пения на языках коренных народов Поволжья, оказавшего огромное влияние на становлении духовности воспитанников семинарии.

Ключевые слова: Казань, Казанская инородческая учительская семинария, музыкальные занятия, церковный хор, инородцы, С.В. Смоленский, Н.И. Ильминский.

Урта Идел буе халыкларына милли белем бирүнең формалашуында Александр II нең Бөек реформалар дәвере мөһим чор булып санала. Бу процесста Казан әжнәби (жирле халык өчен ят телле) укытучылар семинариясе, Казан үзәк керәшен-татарлар мәктәбе аеруча зур роль уйный. Казан укытучылар семинариясен тикшеренүчеләр бу уку йортын бак хаклы рәвештә профессор, семинариянең беренче директоры Николай Иванович Ильминский системасын тормышка ашыруның уникаль үрнәге дип саныйлар [Исхаков, с. 105].

Казан укытучылар семинариясе авыл мәктәпләре һәм халык көллиятләре өчен укытучылар эзерләүче урта уку йорты булып санала. Анда, руслардан тыш, Россия империясенең көнчыгышта яшәүче күпсанлы милләتلәр вәкилләре дә белем ала. Бу мәкаләдә сүз семинариядә тәрбияләнүчеләргә музыкаль сәнгать нигезләрен өйрәтүнең әлеге уку йорты бурычларын үтәүгә ничек ярдәм итүе хакында барачак.

Иделбуендагы «рус булмаган» халыкларны православиегә тартуда музыкаль сәнгатьнең ролен чиркәү идеологлары һәм реформага кадәр чор жәмәгәтчелегенең зыялылары яхшы аңлыйлар. Мәскәү университеты профессоры С.А. Рачинский, мәсәлән, болай дип яза: «Пение – единственная отрасль обучения, в которой успехи могут быть оценены непосредственно даже безграмотным родителем учащихся, возбуждает живой интерес в сельских жителях всех сословий» [Русская духовная..., т. 3, с. 357]. Россиядәге башка телле халыкларга музыкаль белем бирүнең әһәмияте дәүләт дәрәжәсендә дә югары бәяләнә. Н.И. Ильминскийның Россия империясе халык мәгарифе министры Д.И. Деляновка язган отчетында мондый юллар бар: «Святейший синод считает чрезвычайно сильным орудием для привлечения язычествующих и магометанствующих инородцев к христианству употребление, согласно давним традициям пра-

вославной церкви, инородческих языков при церковном богослужении» [Ильминский, с. 12].

Музыкаль белем бирү, Казан укытучылар семинариясенә кадәр үк, Н.И. Ильминский тарафыннан оештырылган Казан үзәк керәшен-татар мәктәбендә актив алып барыла. Әйттик, XIX гасыр урталарында анда белем алуучылардан чиркәү хоры оештырыла. Аны Алтай миссионеры, Мәскәүнең булчак митрополиты, Николай Ильминскийның якин дустаны иеромонах Макарий башлап жибәрә. Ул Казанга Алтай миссиясе башлыгы, архимандрит Владимир тарафыннан керәшен-татар мәктәпләре оештырып, аларның эшен жайга салу максаты белән жибәрелгән була. Н.И. Ильминский гыйбадәт кылуны һәм чиркәү вәгазъләрен аз санлы халыклар телләрендә алып бара башлауга зур әһәмият бирә. Аның фикеренчә, бу ысул рус телен белмәүчеләрне чиркәү догаларының мәгънәсенә төшендерергә һәм аларны православие диненә тартырга ярдәм итәргә тиеш була [Колчерин, с. 126]. Һәм керәшен-татар мәктәбендә гыйбадәт кылу һәм догалар укуны әкрәнрәп татар телендә алып бара башлыйлар.

1871 елның августында керәшен татар мәктәбендә укучылар хорына Александр II каршында чыгыш ясау бәхете насыйп була. Император Казанда бөек кенәзләр белән Идел буйлап сәяхәт иткәндә тукталган була [Загоскин, с. 254–255]. Укучылар хоры император каршында татар, чуваш һәм чирмеш телләрендә «Коткар, Аллам»ны («Спаси, Господи») башкара. Александр II аларның чыгышын-

нан бик канәгать кала. Изге Синодның 1880–1905 еллардагы обер-прокуроры К.П. Победоносцев та Казанга визиты вакытында бу уку йортында укучыларның музыкаль осталыгын югары бәяли. Н.И. Ильминский турындагы фикерләрен теркәгән хәтирәләрендә ул болай дип яза: «Все, имевшие случай посещать эту школу и слышать в церкви ее богослужение и пение на татарском языке, выносили оттуда истинную, восторженную радость русского сердца о том, чего могут достигнуть русские люди, связуемые любовью» [Победоносцев].

Н.И. Ильминский, Макарий Казаннан киткәннән соң да, татар телендә гыйбадәт кылуны дәвам итүдән туктау урынсыз дип санып. Керәшен-татар мәктәбе укучылары хорының яңа житәкчесе вазифасын Василий Тимофеев үз кулына ала [Колчерин, с. 127].

Н.И. Ильминский, керәшен-татар мәктәбендә башка телләрдә алып барылган чиркәү җырларының уңышлы йогынтысын тоеп, Казанның әжнәби укытучылар семинариясендә дә хор сәнгатен куллана башлауга зур игътибар бирә. Бу уку йортының, башлангыч мәктәп укытучыларынан тыш, башка телдәге халыклар яши торган мөхәлләләр өчен руханилар (священниклар) әзерләвен дә истә тотып, семинаристларны укыту программасында чиркәү җырларына киңрәк урын бирелә башлай. Чиркәү идеологлары фикеренчә, «хор оештыру» һәр руханиның һәм чиркәү старостасының турыдан-туры бурычы булып исәпләнә, шуңа күрә семинарияне

тәмамлаган һәркем хор оештыру һәм аның белән житәкчелек итү сәләтенә ия булырга тиеш санала [Русская доховная..., т. 3, с. 388].

Семинариядә музыканы беренче булып Степан Васильевич Смоленский укыта башлый. Ул, Казандагы Икенче ир балалар гимназиясен тәмамлаганнан соң, Казан Император университетының тарих-филология факультетына укырга керә. Студент елларында С. Смоленский музыкаль квартетларда катнашып, бик оста итеп скрипкада уйный. Нәкъ менә университетта укыганда ул хорда жырлау белән кызыксына башлый. Н.И. Ильминский белән С.В. Смоленскийны якин туганлык берләштерә. Н.И. Ильминский Казан әжнәби укытучылар семинариясенә нигез салучы Степан Васильевичның туган апасына өйләнгән була. 1875 елда университетны тәмамлаганнан соң С.В. Смоленский, Н.И. Ильминский тәкъдиме белән, Казан әжнәби укытучылар семинариясендә географиядән һәм жырдан укыта башлый. Семинариядә эшләвенен беренче елларда ул чиркәү жырларына өйрәтү алымнарын эшләү белән мәшгуль була. Аңа кадәр бу фәнне укытуның нигезле методикасы булмый эле. С.В. Смоленский укучыларның музыкаль белем дәрәжәсен жырлау күнекмәләрен музыка теориясенә нигезләп тирәнәйтә бару аша күтәргә омтыла. Мәсәлән, аның инициативасы белән семинаристарга сольфеджио дәресләре кертелә башлый [Русская доховная..., т. 3, с. 189].

1880 елларда инде аның эшчәнлегә нәтижәсе булып, жыр

укытуның эшкәртелгән һәм шактый ныклы формалашкан методикасы барлыкка килә. Ул музыка дәресләрен өч төрле итеп уздыруга нигезләнә. Беренчесенә музыка теориясе, сольфеджио дәресләре керә. Әлегә алымнар семинарияне тәмамлаучыларга алга таба авылларда хорлар оештырырга ярдәм итәргә тиеш була [Ильминский, с. 19]. Икенче төре практик характерда була. Бергә жырлаганда хор чиркәү жырларын хәтеренә сеңдерә һәм аларны чиркәүдә жырлый. Мондый дәресләр атнага 3–4 тапкыр уздырыла. Өченче төр итеп, семинариядә белем алучыларның музыка коралларында (аерым алганда, скрипкада) уйнарга өйрәнүен санарга кирәк.

Рус һәм башка телләргә укыту программасы нигезендә чиркәү тарихлары, Иске һәм Яңа Гәһедләр турында сөйләгәндә музыкаль күнегүләрдән файдалана торган булалар. Шунысы кызык, андый музыкаль дәресләр программасы татарлар, чувашлар, чирмешләр һәм арлар өчен аерым төзелә. Күрәсен, монда ул телләрдәге укучыларның эзерлек дәрәжәсе дә истә тотылгандыр. Н.И. Ильминский нәтижә ясаганча, керәшен татарлары дини яктан да, гомуми эзерлек, аеруча рус телен белүләре буенча да башкалардан өстенрәк булалар. Семинария директоры күзәтүләреннән мәгълүм булганча, аларның кайберләре кабул итү сынауларын рус мәктәпләрендәге яхшы укучылар белән бер дәрәжәдә тапшыралар Н.И. Ильминский сүзләренә караганда, семинариягә килгән чувашлар күп яктан татарлардан түбәнрәк саналсалар да, арала-

рында рус телен шактый яхшы белгәннәре дә очрый. Чирмешләр белән арларны Н.И. Ильминский болай дип бәяли: «почти без исключения, весьма слабыми и в отношении общего развития, и в отношении знания русского языка» [Ильминский, с. 11]. Ә татар укучылар музыкаль күнегүләр буенча яхшы әзерлекле булулары белән аерылып торалар, чувашлар, арлар һәм чирмешләр исә Чиркәү жырлары, Литургияне һәм Пасха догаларын чиктән тыш уяулык, тырышлык белән генә ятлап башкара торган булганнар [Ильминский, с. 32].

С.В. Смоленский эшчәнлеге белән семинариядә Казанның күп кенә уку йортлары өчен үрнәк саналган хор оеша, шулай ук «Курс хорового пения» китабы да аның тырышлыгы нәтижәсе. Степан Васильевичта белем алган семинаристларны, бу уку йортын тәмамлаганнан соң, башка уку йортларына жыр укытучысы яки чиркәү хоры регентлары итеп чакыралар. С.В. Смоленскийның

укучыларын хәтта Казан әжнәби чиркәү хорының беренче житәкчесе Макарий да югары бәяли. Бийскида епископ, шулай ук Алтай һәм Кыргыз миссияләре башлыгы Макарий 1891 елның 26 апрелендә С.В. Смоленскийга түбәндәге юлларны язып жи-бәрә: «Характер Вашего пения мне весьма нравится. Заключаю об этом по пению некоего Ташикинова, учившегося в Казанской учительской семинарии, состоявшего в Вашем хоре и теперь регентствующего в Улалинском хоре» [Воспоминания. Казань, Москва–Петербург, с. 531].

Казан әжнәби укытучылар семинариясендә 15 ел эшлэгәннән соң С.В. Смоленскийны Санкт-Петербургның Синод дәрәжәсендәге жырлаучылар көллиятенә директор вазифасына билгеләләр. Әмма бу педагог китсә дә, аның белем бирү системасы таркалмый, XX гасыр башына кадәр аны укытучылар Н.И. Суворов белән Н.А. Александров тиешле югарылыгында дәвам итәләр.

Әдәбият

Загоскин Н.П. Спутник по Казани. Иллюстрированный указатель достопримечательностей и справочная книжка города. Казань: ДОМО «Глобус», 2005. 837 с.

Ильминский Н.И. Отчет Казанской учительской семинарии за 1889–90 и 1890–91 учебные годы. Казань, 1892. 36 с.

Исхаков Р.Р. Страницы истории Казанской учительской (инородческой) семинарии // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. 2015. № 4–1. С. 105–108.

Победоносцев К.П. Из воспоминаний об Н.И. Ильминском // Русский вестник. Февраль 1892.

Русская духовная музыка в документах и материалах: в 8 т. М.: Языки славянской культуры, 2002.

Колчерин С.А. Православная миссия через просвещение: школы Н.И. Ильминского во второй половине XIX – начале XX вв. // Христианское чтение. 2013. № 1. С. 114–135.

*Миңнемуллина Чулпан Рамил кызы,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының
Өр-яңа тарих бүлеге аспиранты
e-mail: minchulpan@mail.ru*

УДК 94(=512.145):314.74

*Окан Таһир***ФИНЛЯНДИЯ ИСЛАМ ЖӘМГЫЯТЕ¹**

Статья освещает историю и деятельность Общества татар Финляндии, объединяющего представителей Исламского общества Финляндии в Хельсинки и Общества мусульман Тампере, организованного в 1943 г. Показаны пути успешной интеграции татар в финское общество, подробно анализируется опыт совместных социальных и культурных практик.

Ключевые слова: Общества татар Финляндии, татарская диаспора в Финляндии, интеграция татар в иноязычной и инорелигиозной среде.

Финляндиядәге татар азчылыгы бу ил шартларына тулысынча интеграцияләшкән. Алар, эшчән ватандашлар буларак, Финляндия тормышына тиз жайлашалар, шул ук вакытта үз жәмгыятьләрен дә саклап калалар. Татар жәмәгәтчелеге читтән ярдәм алырга теләми, үз тотрыклылыгы аркасында яхшы биналар били, ике зиратны тәртиптә тоталар. Бу – аларга яңа килеп кушылган мөселман иммигрант төркемнәр өчен үрнәк булып тора.

Кереш

Татар жәмгыяте Финляндиянең тарихи һәм милли азчылыкларын берләштергән жәмәгәт оешмаларының берсе булып санала. Бүгенге көндә Финляндиядә чыгышлары белән төрки булган 700 гә якын мөселман татар кешесе яши, аларның күпчелеге

(600 гә якыны) Финляндиядә элек-тән яшәп килгән ислам жәмгыятенен (Suomen Islam-seurakunta) әгъзасы булып тора, ә 100 кеше, 1943 елда Тампере шәһәрндә оешкан ислам жәмгыятенә тупланган. Бу жәмгыятьләреннән әгъзалары, нигездә, Патша Россиясе заманында Идел буендагы Түбән Новгород губернасының фин-угор, мордва һәм руслар белән күрше булган татар авылларынан чыккан татарлар. Алар, кечкенә күләмдәге жирләргә ия буларак, авыл хужалыгы белән шөгыйльләнгәннәр, ләкин тора-бара, чөчүлек жирләре кимеп файда китерми башлагач, авыл хужалыгы белән бергә сәүдәгәрлек өлкәсендәге эшчәнлекләрен дә башлап жиберәләр. Өкрәнләп аларның сәүдәгәрлек сәфәрләре тимер юл буйлап Санкт-Петербургка, хәтта Териоки (бүгенге Зеленогорск) аркылы Бөек Фин-

¹ 2017 ел Финляндия бәйсезлегенә 100 еллыгы унаеннан Финляндия милли азчылыктар хокукларын саклау төркеме 2016 елның азагында «National Minorities in Finland a Richness of Cultures and Languages» исемле хыянтлык бастырып чыгарды. Китапта Финляндиядә яшәүче төрле милли азчылыктарның көнкүреше һәм тормышы турында мәгълүматлар бирелгән. Биредә шулар арасынан татар азчылыгын тәшкил итүче Финляндия ислам жәмгыяте турындагы мәкаләнең татар теленә ирекле тәржемәсе тәкъдим ителә.

ляндия кенэзлегенә һәм Выборг-ка кадәр барып житә.

Иң башта татарлар читкә йөрөп һәм базарларда сату-алу белән шөгыйльләнгәннәр һәм, озак та үтми, үзләренең сату урыннарын да булдырганнар. Сәүдәгәр татарлар шәһәр һәм район үзәкләрендә тукума сату, тегү һәм күрек ясау үзәкләре ачканнар. Тотрыклы керем татар гаиләләренең яхшы яшәвен гарантияләгән. Сәүдәдә алар элеккеге чикләрен киңәйтә баралар, илләрара аралашуга һәм яңа мәдәни бәйләнешләргә омтылалар. Шулай итеп, гасырлар чигендә илдә индивидуаль һәм гаиләви рәвештә кечкенә, эмма бердәм мәдәни жәмгыять оеша башлый. Финляндиягә күчеп килгән татарларга тормышларын үз илләрендәгечә дәвам итү мөмкин булмый, алар моны яхшы аңлыйлар һәм фин жәмгыятенә бик тиз һәм органик рәвештә жайлашалар. Ана телләренең корылышы һәм тавыш системасы фин теленә охшаш булу сәбәпле татарлар яңа телне бик жиңел өйрәнәләр.

Уртаклык

Татарлар, бәйсез Финляндия ватандашларына әверелеп, фин жәмгыяте үсешенә хезмәт итә башлыйлар һәм фин мәдәниятенә интеграцияләшәләр, ләкин шул ук вакытта хәтта бишенче буында да үз мәдәни үзенчәлекләрен саклап кала алдылар. Моңа ирешүнең сәбәбе нәрсәдә соң? Беренче һәм икенче буын әкилләре хезмәт сөючәнлек, ихтыяр көче һәм үзара бердәмлек нәтижәсендә үз жәмәгать оешмаларын төзү өчен ныклы матди

һәм рухи нигез булдырдылар. Бу жәмәгать оешмасы тарафыннан хупланган бурычларны тормышка ашыру, нигездә, гаиләгә йөкләнә. Гореф-гадәтләренә саклау яшьләргә үз тамырларын, кемлекләрен белеп үсәргә һәм үзләрен бәяли белергә ярдәм итә. Гаилә һәм туганнар белән булган тыгыз бәйләнеш бердәмлек һәм ышанычлылык тойгысын ныгыта. Шулай да татар мәдәни мирасын, милли йолаларны саклап калу, балаларны милли рухта тәрбияләү күп көч куюны таләп итә.

Соңгы йөз елда татарлар үз мәдәниятләре белән бергә финнәр казанышларын да үзләштерделер. Ахыргы чиктә алар Финляндияне үз ватаннары дип кабул иттеләр. Финляндияның бәйсезлеге урнашкан көннән башлап, татар ислам жәмгыяте эгъзалары фин халкы белән бергә илнең күтәрелеш һәм авыр елларын уртак кичерде. 1939 һәм 1940 еллар кышында барган сугышларда татарлар жәмгыятеннән 156 ир-ат һәм 21 хатын-кыз Финляндия бәйсезлеген һәм мәнфәгатләрен яклап катнашты, шуларның 10 сы һәлак булды.

Фин шәхесе балаларның урамдагы уеннарында һәм фин уен төркемнәрендә формалаша башлый. Гомуми белем бирү мәктәпләрендә һәм гимназияләрдә балалар уку, мәктәп дуслары һәм аларның гаиләләре белән аралашу аркылы фин мәдәнияте, жирле халыкның гореф-гадәте белән дә якыннан таныша. Эшчәнлек нигезләре университетларда, институтларда, һөнәри һәм техник училищеларда салынып, кешенең тормыш-яшәү шартларын

киңәйтәләр. Элбәттә, илкүләм мәдәниятнең йогынтысы зуррак була, ә менә катнаш никахларда ике мәдәниятнең көн саен һәм күп мәртәбәләр очрашуы ике телле гаиләләрне барлыкка китерә. Ягъни татар ислам жәмгыяте әгъзалары үзләренең кем булуларын онытмыйлар – лингвистик һәм мәдәни мирасларына, диненә һәм дә төп халыкны тәшкит иткән финнәрнең шушы ук кыйммәтләренә нигезләп, балансны югалтмыйлар.

Бай һәм тере тел

Фин татарларының ана теле татар теленең бер диалекты булып тора, дөрөсрәге ул аның көнбатыш, мишәр диалекты. Татар теле төрки телләрнең кыпчак тармагына карый, гаиләдә һәм жәмгыятегә шушы тел кулланылу сәбәпле, балалар аны беренче тел буларак үзләштерәләр. Ата һәм ана гына түгел, әби-бабайлар һәм туганнар җаваплылыгына нигезләнгән бала тәрбиясе һәр нәрсәнең башлангыч ноктасын тәшкит итә. Телгә өйрәтү татар ислам жәмгыяте тарафыннан оештырылган ял көннәре, балалар уен төркемнәре, шулай ук көз, яз һәм жәй айларында оештырылган ана теле курслары аша тормышка ашырыла. Яшьләр жәмгыять тарафыннан оештырылган мондый чараларда актив катнашалар. Мисал итеп мәдәни чаралардан хор һәм театр тамашаларында катнашуны китерергә була. Гомумән алганда мондый аралашулар, гаилә һәм туганнар арасындагы тыгыз бәйләнешләр ана телен куллануға иң яхшы пропаганда

ысулы булып тора. Гадәттә ана теле укытучыларын татар ислам жәмгыяте үзеннән билгели, ә элегрәк, аларны өстәмә ресурс буларак, Төркиядән чакыралар иде. Жәмгыятьнең төрек һәм фин телләренең латин графикасы белән язылышына нигезләнгән үз язу ысулы бар. Ана телен өйрәнү, гомумән, милли үзенчәлекләренә саклап калуның нигезен тәшкит итә.

Фин теленең азчылык теленә ясаган зур йогынтысына карамастан, татар жәмгыяте ачык һәм хәяти әһәмиятле лингвистик үзәк бурычын лаеклы үти. Россия Федерациясе составындагы Татарстан Республикасы һәм аның башкаласы булган Казан шәһәренең мәдәни түгәрәкләре белән булган мәдәни элементләр дә телне саклауға зур ярдәм итә. Йөз ел давамында телебез бер үк вакытта төрек һәм заманча Казан татар теле белән баетылды. Халыкара бәйләнешләрне ныгыта барып, татар жәмгыяте дөньядагы бөтен татар жәмгыятьләре белән элементләр корды. Мисал өчен, Швеция, Эстония, Төркия, Австралия һәм Америка Кушма Штатларындагы татар жәмгыятьләре белән булган элементләр ана телен куллану мөмкинлекләрен тагын да киңәйтәләр.

Финляндия татар жәмгыяте бай һәм күп төрле мәдәни мираска ия. Халык җырлары һәм музыкасы татар ислам жәмгыяте әгъзаларын мәдәни һәм башка уртак чараларга берләштереп торалар. Шулай ук татар әдәбияты классикларының эсәрләренә нигезләнгән театраль тамашалар да бик популяр. Фин татарлары

үз әдәби эсәрләрен дә булдырдылар. Жырлар, шигырльәр, дини хезмәтләр һәрвакыт газетада һәм «Мәхәллә хәбәрләре» журналында бастырыла килә.

Жәмгыятьнең бердәмлек рухы

Аз санлы жәмгыятьләр өчен дин иң мөһим мәсьәләләрдән санала. Ул – кешеләрне рухи инанулары буенча туплый торган ресурс та. Татарлар ислам динен Х гасырда исламны кабул иткән һәм Идел буенда яшәгән борынгы болгар бабаларыннан мирас итеп алганнар. Фин мөселман жәмгыяте (1963 елдан Финляндия ислам жәмгыяте) 1923 елда гамәлгә кергән беренче Дини азатлык кануны нигезендә 1925 елда дини жәмгыятьләр реестрына кертелә. Европада Финляндия – Ислам жәмгыятен рәсми рәвештә таныган беренче ил булып тора. 1915 елда ук оешкан Хельсинки мөселман хәйрия жәмгыяте (Helsingin musulmaanien huvantekevaisuysyhdistys) дә илдә татар халкын берләштерүгә һәм аның көндәлек мәсьәләләрен чишүгә ярдәм итә.

Ислам жәмгыяте ел давамында (аеруча язгы лагерьларда) мәктәп укучыларының дини тәрбия алуы турында кайгырта. Жәмгыять имамнары дини тәрбияне татар телендә бирәләр. 1960 елның урталарыннан бирле жәмгыять имамнары Төркиядән чакыра иде. Советлар Берлеге таркалганнан соң намаз укыту, вәгазь сөйләү, никах һәм башка дини чаралар өчен имамнары Россия Федерациясенә татар жәмгыятьләреннән чакы-

ра башладылар. Имам сайлау таләпләре татар телен белүне, яна шартларга һәм фин жәмгыятенә жайлаша алуны үз эченә ала. Жәмгыять эгъзалары ирекле рәвештә жәмгыятьнең төрле вазифаларын да үтиләп.

Ислам жәмгыяте дини оешма гына түгел, ул – үз карамагындагы мәдәни һәм спорт клубларына һәм дә мәдәни мираска матди һәм мәгънәви ярдәм итүче унитар, лингвистик һәм мәдәни жәмгыять тә. «Финляндия төркиләре берлеге – ФТБ» мәдәни жәмгыяте – 1935 елда, ә аның «Йолдыз» исемле спорт клубы 1945 елда корылган. 1948–1969 еллар арасында Хельсинкида татарларның төрки телдә башлангыч белем бирү мәктәбе эшләде. Анда, фин башлангыч мәктәбенәң уку программасыннан тыш, татар теле, дин һәм төрки халыкларның тарихы дәресләре укытыла иде. Кыска бер дәвер эчендә анда төрек теле дә укытылды. Мәктәпкә Хельсинки шәһәре һәм татар жәмәгәтьчелеге тарафыннан матди ярдәм күрсәтелде. Моннан тыш, Хельсинки, Тампере һәм Турку шәһәрләрендә жәмгыятьнең актив эгъзалары тарафыннан корылган башка мәдәни оешмалар да эшләп киләләр.

Жәмгыятьнең Хельсинки үзәгендә 1960 елда төзелеп беткән һәм жәмгыятьнең үз күчмесез милеге булган бинасында мәчет, жыелышлар залы, аш пешерү бүлмәсе, жәмәгәть офисы, клуб, укытучылар бүлмәсе, кечкенә китапханә, ике укыту бүлмәсе һәм башка оешмаларның жыелыш бүлмәсе урнашкан. Жәмгыять милләттәшләребезнең

мәңгелек урыны – Хельсинки белән Турку шәһәрәндәге зиратларыны тәртиптә тотуга да зур игътибар бирә.

Мәдәни үзенчәлекләр

Мөһим дини бәйрәмнәр һәм кичке чаралар ислам жәмгыяте әгъзаларын – аралашуга, уртак бәйрәмнәргә, күңел ачуга тупыйлар һәм, жәйге лагерь кысаларында оештырылган Сабантуй кебек, милли фестивальләргә жыялар.

Гадәти мәжлесләр һәм милли ризыклар татар көнкүрешендә мөһим урын алып тора. Араларында камыр ризыкларынан пәрәмәч һәм ашлардан шурпа да бар. Мәдәни жәмәгәтчәлек милли ризыклар рецептларынан фин һәм татар телендә аш-су китабы бастырып чыгарды.

Өлкәннәр турында кайгырту да татарларның социаль мәдәниәтенә үзенчәлеге булып тора. Жәмгыять тарафыннан оештырылган атналык жыеннар – лаеклы ялда булучылар һәм картлар өчен бер-берсен күреп, аралашып ял итү чыганагы.

Икенче яктан, бергәләп хобби белән шөгыйльләнер өчен тудырылган мөмкинлекләр, спорт чаралары яшьләргә тупларга ярдәм итә. Кышкы ял вакытында спорт клубы мәктәп балалары һәм аларның гаиләләре өчен кышкы лагерьлар оештыра. Кайбер милләтгешләребез теннис һәм гольф белән шөгыйльләнәләр. Спорт клубының «Йолдыз» футбол командасы, Хельсинки дивизионынан тыш, Финляндиядәге яһүди (Маккаби) һәм гарәп (Сайкус) футболчылары белән

дустанә матчларда катнаша. Эстония татар жәмәгыятенә футбол командасы Финляндиягә килеп китте, ә «Йолдыз», дустанә ярышларда катнашу өчен, Алжир, Төркия һәм Татарстанда булып кайтты.

Интеграция

Соңгы елларда яңа социаль күренешләр һәм интернациональләшү йогынтысы астында ислам жәмгыятең төзелеше шактый үзгәрешләр кичерде. Милләттәшләребезнең жирле халык белән тыгыз аралашуы ике телле һәм ике мәдәниятле гаиләләргә барлыкка килүенә китерде. Мондый гаиләләрдә азчылыкның телен һәм мәдәниәтен саклап калу өчен жәмгыять тарафыннан күп көч таләп ителә. Өлкән буын вәкилләре, еш кына, финнәр жәмгыятеңдә уңышлы булу өчен башкаларга караганда күбрәк һәм яхшырак эшләргә кирәклеген ассызыкыйлар. Алар, үз туган илләрендәге мәгариф системасын югары бәяләп, татар балаларына Финляндиядә дә яхшы белем бирү мөмкинлеген өчен бизнес өлкәсендәге эшмәкәрләргә инвестиция ясына ирештеләр. Жәмгыять әгъзалары Финляндияның милли, мәдәни һәм икътисади үсешенә дә үз өлешләрен кертәләр.

Татар ислам жәмгыятең яңа килүче иммигрантларга сүзе шушы: азчылыктар үз телләрен, диннәрен һәм мәдәни мирасын сакларга тырышырга тиешләр. Шулар ук вакытта Финляндия жәмгыятеңә жайлашу һәм аның кануннарына буйсыну да зарур. Фин телен өйрәнү – белем алу

һәм эшкә урнашуның мөһим аспекты булуы да табиғый. Нәтижәле интеграция эзлекле һәм давамлы тырышыкларны таләп итә. Үз милли рухи һәм матди мирасларына өстәмә буларак, кешеләр бай мәдәни мохиттән көч алырга тиешләр. Азчылыкларның жирле халык телен белүләре һәм киң кырлы, дөнъяви белемнәре үзләре яшәгән илдә мәдәни һәм сәүдә мөнәсәбәтләрендә кулланыла торган ресурс булып санала.

Хокукый мөмкинлекләр

Финляндия ислам жәмгыяте үз эшчәнлеген фин татарларының вәкилле органы буларак алып бара. Аның шурасы рәистән, биш әгъзадан, аларның өч урынбасарыннан һәм жәмгыять

имамыннан корыла. Жәмгыять милли һәм халыкара дәрәжәдә Бөтендөнъя татар конгрессы кебек үк хокукларга ия. Жәмгыять шурасы вәкилләре Финляндия ил башлыклары катнашындагы дәүләткүләм рәсми визитларда һәм сәүдә миссияләрендә катнаша алалар.

Фин татарлары дини һәм мәдәниягара диалогларда актив катнаша, ислам жәмгыяте житәкчелеге Финляндия хөкүмәте билгели торган Этник мөнәсәбәтләр консультатив советында (ETNO), Финляндияның кулланышта булган кече телләр бюросында (FIBLUL), Финляндиянең дин-нәрара милли хезмәттәшлек форумында (CORE) һәм башка мөһим очрашуларда катнашу мөмкинлегенә ия.

Әдәбият

Muazzez Baibulat: Tampereen Islamilainen Seurakunta: juuret ja historia. Jyvaskyla, 2004.

Kadriye Bedretdin (ed.): Tugan tel. Kirjoituksia Suomen tataareista. Finnish Publications of the Finnish Oriental Society, No. 39. Jyvaskyla, 2011.

Okan Daher: Orthographical traditions among the Tatar minority in Finland. In Juha Janhunen & Volker Rybatzki (eds.): Writing in the Altaic World. Studia Orientalia 87, pp. 44–48. Helsinki, 1999.

Harry Halen: Suomen tataarit. In Markku Loytonen and Laura Kolbe (eds.): Suomi. Maa, kansa, kulttuurit. Finnish Literature Society Publication No. 753. Jyvaskyla, 1999.

Tuomo Hirvonen (ed.): Suomen Islam-seurakunnan veteraaniteos. Finnish Islamic Congregation. Jyvaskyla, 2006.

Kari Karvonen (ed.): Suomen Islam-seurakunta 1925–1975. Finnish Islamic Congregation. Helsinki, 1975.

Antero Leitzinger: Suomen tataarit; vuosina 1868–1944 muodostuneen muslimiyhteison menestystarina. Tampere, 2006.

Tatarica: studia in honorem Ymar Daher, anno MCMLXX sexagenario. Edendum curavit Abdulla Tukai Cultural Society, ed. Lauri Kotiniemi. Vammala, 1987.

Окан Таһир Гомәр улы,

*Хельсинки университетының татар теле
һәм мәдәнияте дәрәсләре лекторы,
Финляндия ислам татар жәмгыятең
шәрәфле президенты*

УДК 574.4:349.6

*И.И. Рәхимов,
К.К. Ибраһимова*

ИНТЕНСИВ ХУЖАЛЫК ЭШЧӘНЛЕГЕ ШАРТЛАРЫНДА ТАТАРСТАН ЭКОСИСТЕМАСЫНЫҢ ТАБИГЫЙ БИОТӨРЛЕЛЕГЕН САКЛАУ

Татарстан расположен на границе двух больших природно-географических зон, и фауна характеризуется разнообразием ландшафтов и населяющих их видов животных и растений. Под влиянием разносторонней деятельности человека происходят возрастание численности одних видов, снижение – других, меняется характер размещения видов в пределах территории Татарстана. Для Татарстана важно определить приоритеты в планировании мероприятий по обеспечению практики сохранения биологического разнообразия и устойчивого использования его компонентов. Региональная программа по сохранению биоразнообразия природных экосистем Татарстана в условиях интенсивного хозяйствования должен включать ряд направлений: от создания Особо охраняемых природных территорий и Красной книги до активной природоохранной пропаганды.

Ключевые слова: сохранение биоразнообразия, антропогенные факторы, охрана природы Татарстана, Национальная Стратегия сохранения биоразнообразия России.

Кеше эшчәнлегенең киңяе ба-
руы хәзерге вакытта күп як-
тан биосфераның яшәешен һәм
үсеш перспективаларын билгели.
Мондый шартларда жирдәге та-
бигый экосистеманы, шулай ук
үсемлекләр һәм хайваннар дөнья-
сының аерым өлкәләрен саклау
мәсьәләләрен хәл итү катлаула-
на бара. Табигый ландшафтны
антропоген трансформацияләү-
нең интенсивлашуы, демографик
шартлау, әйләнә-тирә мохитне
тоташ пычрату тере организмнар
яшәеше өчен табигый террито-
рияләрен торган саен киметә бара,
бу – кеше белән табигать ара-
сындагы үзара мөнәсәбәтләрнең
кискенләшә баруына китерә. Био-
төрлелекне саклау мәсьәләләре-
нең мөһимлеген һәм кичектерге-
сезлеген 1992 елда БМО тарафын-

нан әйләнә-тирә мохит һәм аның
үсеше буенча Рио-де-Жанейрода
конференция уздырылуы факты
ассызыкый, анда элге пробле-
маларны хәл итү буенча берен-
че адымнар ясала. Кабул ител-
гән «Конвенция о биологическом
разнообразии» дигән документ
дөньякүләм яклау таба. 1995 елда
Россия Федерациясе үз өстенә зур
бурычлар йөкләгән конвенцияне
раслый, шул исәптән биотөрлелек-
не саклауның милли стратегиясен
эшләүне максат итеп куя. Россия-
дә биотөрлелекне саклауның мил-
ли стратегиясе тере табигатьне
саклау буенча уздырылган Мил-
ли форумда кабул ителә (Мәскәү,
2001) һәм Россия Федерациясе-
нең Россия хөкүмәте тарафыннан
расланган Экологик доктринасы-
на кертелә [Реймерс, 1990].

Стратегиянең нигезе табигый биотөрлелекне тәшкит итүче төрләр, биоценозлар һәм экосистемалардан, шулай ук хайваннарның йортка ияләштерелгән һәм үсемлекләрнең культуралаштырылган төрләрәннән, тере организмнарның генно-инженерик яктан модификацияләнеп үзгәртелгән төрләрәннән, кеше тарафыннан барлыкка китерелгән экосистемалардан (агросистема, шәһәрләр, сусакагычлар, урман полосалары, парклар, бакчалар һ.б. урнашкан территорияләрдән) гыйбарәт [Итоговый документ Саммита...]. Россия биотөрлелеген саклау стратегиясе буенча кабул ителгән документлар нигезендә биотөрлелекне саклауның конкрет территорияләрдәге табигый-географик, икътисади, тарихи, милли үзенчәлекләре исәпкә алынган региональ программа эшләнәргә тиеш.

Жир хартиясен тормышка ашыруны давам итүче Татарстан Республикасы өчен бу аеруча актуаль. 2001 елда Татарстан дөньяның күп илләре белгечләре тарафыннан эшләнгән һәм БМО яклавына нигезләнгән элге документны гамәлгә ашыру буенча эш башлап жиберде. Бу башлангычның максаты – гомумкешелек кыйммәтләренә карата әйләнә-тирә мохитне саклау таләпләре истә тотылган яңа караш формалаштыруга юнәлдергән. 2001 елның 27 апрелендә Татарстан Республикасы Дәүләт Советы элге халыкара документны республика жирлегендә беренче булып тормышка ашыруны башлап жиберү турында махсус карар чыгарды. Жир хартиясе, икенче төрле әйт-

кәндә Жиргә хокуклар декларациясе, – планетабызны коткарып калу, биосфераны саклау, биологик төрләрнең берсе булган кешеләрнең яшәешен давам итү шартларына зыян салмау нияте белән эшләнгән документ, һәм ул Жирдәге барлык халыкны шушы максатка туплаучы ролен үтәргә тиеш [Горшков, 2008].

Татарстанда хайваннар һәм үсемлекләр дөньясы объектларын саклауның норматив-хокукий базасын күп кенә мөһим документлар тәшкит итә, аларда төп урынны Татарстан Республикасының әйләнә-тирә мохитне (шул исәптән биотөрлелекне дә) саклау өлкәсендә регион сәясәтен күздә тоткан Экология кодексы (№ 5-ТРЗ, 15 гыйнвар 2009 ел) били [Закон Республики Татарстан от 2 июля 1997 г.; Закон Республики Татарстан от 18 сентября 1997 г.; Закон Республики Татарстан от 16 октября 1997 г.].

Биотөрлелекне саклау проблемаларын практик хәл итү, билгеләнгән Стратегиядән чыгып, ике концептуаль карашка нигезләнәргә тиеш:

– популяция-төрлелек. Чөнки табигатьтә һәр төр кабатланмас геннофондка ия, генетик яктан ябык система булып карала; бу караш үсемләр һәм хайваннар төрләренең үзләренә генә хас аерым популяциясен саклауга юнәлдерелә;

– экосистемалык. Чөнки барлык биологик системалар яшәү тирәлеге һәм бер-берсе белән аерылгысыз бәйләнгән, тере организмнар экологик бергәлек һәм экосистема составында гына табигый яктан ирекле халәттә яши алалар; бу караш төрле

дәрәжәдәге экосистемаларны саклауга юнәлдерелә.

Әлеге карашлар нигезендә төрлелеге сакланырга тиеш булган Стратегия түбәндәге объектларга аерыла: организм, популяция, төр, организмнар бергәлеге, экосистема, экосистемаларның территорияль-бәйлелек комплексы, биосфера [Сохранение биологического...]. Регион, аерым алганда Татарстан өчен биологик төрлелекнең сакланышына һәм аның компонентларының тотрыклы файдаланылуына кагылышлы яңа белемнәр һәм традицион практика белән тәмин ителерлек чаралар планлаштыруның өстенлеген билгеләү мөһим. Хужалык итү белән интенсив шөгылләнүче Татарстанда табигый экосистемаларның биотөрлелеген саклау буенча төзелгән Региональ программада түбәндә күрсәтелгән юнәлешләр урын алырга тиеш.

1. Региональ фауна һәм флораны, аерым төрләрнең популяциясен яктыртып баручы даими мониторинг булдырырга. Урта Иделдәге фәнни потенциал, шулай ук табигый мохит торышын

контрольдә тотучы дәүләт учреждениеләре һәм идарәләре системасы мониторинг белән биоиндикацион бурычларны үтәүдә мөһим фактор булып саналалар. Әйтеп үтелгән проблемаларны гамәлгә ашыру – табигатьтән рациональ файдалануга, табигый тереклекнең саны-исәбе белән фәнни идарә итүгә юл ача.

Беренче чиратта, бу – хужалыкчыл (бигрәк тә авыл һәм аучылык хужалыкларында) эһәмияткә ия, күпләп асрала торган төрләргә карый. Биомониторингның бурычы үсемлекләр һәм хайваннар дөньясы объектларында кеше эшчәнлегенә йогынтысы астында барган үзгәрешләр хакында алдан хәбәр итүдән, аңа бәя бирүдән һәм контрольдә тотудан гыйбарәт. Татарстанда уздырылган тикшеренүләр биотөрлелекнең хәзерге торышы буенча шактый тулы мәгълүматлар алырга, фауна һәм флораның потенциал байлыкларын билгеләргә ярдәм итте [Бакин и др.; Гаранин и др., 2000; Гордиенко; Горшков; Кузнецов; Попов, Лукин] (1 нче табл.).

1 нче таблица

Татарстан Республикасындагы үсемлекләр һәм хайваннарның системалы төп төркемнәре биотөрлелеге

Системалы төркемнәр	Төрләр саны	Мәгълүмат чыганагы
Югары төзелешле күп тамырлы үсемлекләр	1610	Бакин О.В., Рогова Т.В., Ситников А.П., 2000
Кылчыклы балыклар классы	55	Кузнецов В.А., 2005
Жир-су хайваннары классы	11	Гаранин В.И. и др., 2000
Сөйрәлүчеләр классы	8	Гаранин В.И., и др. 2000
Кошлар классы	289	Рахимов И.И., 2008
Имезүчеләр классы	73	Попов, Лукин, 1988

2. Кызыл китап алып бару региондагы биотөрлелекнең сакланышын күз алдына китерү өчен нигез булып тора [Красная книга..., 2002]. Татарстан Республикасы Кызыл китабы Татарстан Республикасы законнарына туры китереп эшлэнгән рәсми документ, ул әледән-әле басылып тора. Татарстан Кызыл китабының беренчесе 1995 елда, икенчесе 10 елдан соң дөнья күрә [Красная книга..., 2006]. ТР Кызыл китабына 122 төрдәге умырткасыз хайваннар, 40 төрле гөмбә, 376 төрдәге (республикадагы барлык төрләрнең 23,35% ы) үсемлекләр, 136 төрдәге (республикадагы барлык төрләрнең 31,7% ы) умырткалылар: 10 төрдәге (ягъни барлык төрләрнең 20,4% ы) балыклар; 3 төрле (барлык төрнең 27,27% ы) амфибия; 5 төрдәге (62,5%) сөйрәлүчеләр; 84 төрдәге (29,7%) кошлар; 34 төрле (47,22%) имезүчеләр теркәлгән. Кызыл китап алып барыла торган берничә генә регион арасында Татарстан – хайваннар һәм үсемлекләрнең сирәк очрый торган яки юкка чыгып баручы төрләрә торышын мониторинг буенча даими яктыртып баручы бердәнбер регион. Кызыл китапның беренче басмасына кертелгән мәглүматлар, төрләрнең саны һәм сирәклек статусы үзгәрү белән бәйле рәвештә, алдагы басмаларда яңартыла баралар. Мәсәлән, икенче басмага кыр тавыгы (*Perdix perdix*), байбак (*Marmota bobak*), язгы утчәчәк (*Adonis vernalis*) һ.б. өстәлгән. Кызыл китапның инде өченчесе нәшер итүгә эзерлэнгән.

3. Махсус сакланылучы табигать территорияләре (МСТТ) булдыру һәм, хужалык алып бару, табигатьне саклау һәм рекреацион (кешеләргә ял итү өчен көйлэнгән) максатларны күздә тотып, аларның челтәрен киңәйтү. МСТТ экологик системаны тоташ (гомумән) саклый һәм территориянең экологик яктан куркынычсызлык дәрәжәсен күтәрә [Дёжкин и др.; Закон Республики Татарстан от 16 октября 1997 г...]. Татарстан Республикасы территориясенең 2,09% ын тәшкил иткән мәйданы табигый комплексларны, ландшафтны һәм биологик төрлелекне саклау һәм торгызу өчен оптималь шартлар белән тәэмин ителгән. Татарстанда МСТТ системасы югары үсеш алуға карамастан, әйтеп үтелгән мәйданнардагы экосистема һәм табигый төрләр республикадагы флора һәм фаунаның күптөрлелеген тулысынча яктыртып бетерә алмый әле. МСТТ системасындагы биотөрлелекне инвентаризацияләү, табигый экосистеманың торышын, биоресурсларның кыйммәтен бәяләү, шулай ук биомониторингның башка мөһим бурычларын гамәлгә кертү буенча өстәмә тикшеренүләр таләп ителә.

Табигый комплексларга көчле антропоген йогынты шартларында, актив файдаланыла торган территорияләр киңлегендә МСТТ үз функцияләрен тормышка ашыра һәм көчле антропоген басым астындагы әлеге участкага хайваннарның һәм үсемлекләрнең сакланышын тәэмин итә.

Территориаль экологик тигезлекнең тотрыклылыгы өчен, экстенсив файдаланыла һәм саклана торган территорияләренең майданы интенсив эксплуатацияләнгән торганнарына карата урман зонасында – 30–35%, урман-дала зонасында – 20–30% чагыштырмасында булырга тиеш [Реймерс]. Мондый шартларда биотопның чагыштырма бөтенлеге саклана, ә табигый кишәрлекләренең мозаик бүленеше актив яшәү рәвеше алып баручы хайваннар өчен уңайлы шартлар тудыра. Әйтеп үтелгәнчә, әлегә Татарстан территориясенең 2% ыгына махсус саклау системасына карый. Республика транспорт чөтәре көчле үсеш алган, халык тыгыз утырган һәм торак пунктлар еш урнашкан сәнәгый регион санала. Территориянең зур өлеше (барлык майданның 69,2% ы) – авыл хужалыгы файдалануындагы жирләр. Урман фонды – территориянең 16,9% ын тәшкил итә. Мондый шартларда Татарстан Республикасы өчен МСТТ роле аеруча зур әһәмияткә ия. «ТРдагы махсус сакланылучы табигать территорияләренең дәүләт реестры» (2007) нигезендә Татарстанда 154 МСТТ объекты (шул исәптән, 1 тыюлык, 1 милли парк), 24 дәүләт табигый заказнигы, 127 табигать һәйкәле исәпләнә [Татарстан Республикасында махсус саклаулы...; Государственные доклады...]. Аларның һәркайсында республика фаунасының күптөрлелеген саклау тәмин ителгән һәм жирдә яшәүче умырткалы хайваннарның, төрле үсемлекләр төркемнәренең сирәк очрый тор-

ган төрләрен саклау өчен яхшы шартлар тудырылган.

Идел-Кама дәүләт табигый биосфера тыюлыгы (ИКДТБТ) ТР Кызыл китабына кертелгән кошларның (аларның 65% ы тыюлык территориясендә яши) күбесенә сакланып калу өчен шартлар бар. Әйтик, ак койрык-бөркет (*Haliaeetus albicilla*), озын койрыклы соры ябалак (*Strix nebulosa*), чал күке (*Picus canus*), кычыткан чыпчыгы (*Troglodytes troglodytes*) һ.б. Идел-Кама биосфера тыюлыгы ике кишәрлектән (участоктан) гыйбарәт, алар бер-берсеннән аерылып торалар һәм саклана торган территориянең мөстәкыйль берәмлеген тәшкил итәләр. Раифада – урман, Саралан кишәрлеге су буена урнашкан. Мондый урыннар тыюлыкның яшәү тирәлеген төрлеләндерәләр һәм фауна белән флораның төрлелегенә йогынты ясыйлар. Тыюлык территориясендә 600 дән артык төрдәге сүсемнәр, 44 төрле бавырсыман мук, 162 төрле яфрак-сабаклы мук, 4 төрдәге плаун, 6 төрле наратбаш, 16 төрле абага, 5 төрдә ачыкорлыклылар һәм 800 дән артык төрдә чәчәкле үсемлекләр булуы мәгълүм. Территориядә сирәк очрый һәм юкка чыгып бара торган төрләр дә шактый. Мәсәлән, мүксыманнарның – 19, тамырчалы үсемлекләренең 93 төре Татарстанның Кызыл китабына кертелгән. Кызыл серкәбаш (*Cephalanthera rubra*), бармаксыман тамырчалы траунштейнер (*Dactylorhiza traunsteineri*), калпаксыман неоттианта (*Neottianthe cucullata*), каурый кылган (*Stipa pennata*) Россия Федерациясе

Кызыл китабына теркәлгән. Тыюлык майданнарында барысы 700 ләп төрдәге гөмбәләр үсә.

1991 елда, Кама буендагы уникаль наратлыкларны һәм тугай-болынарны саклап калу максаты белән «Түбән Кама» милли паркы булдырылды. Паркның майданы Идел-Кама табигий биосфера тыюлыгы территориясеннән өч тапкырга зуррак һәм анда тайганың көньягы белән урман-дала чигендә таралган тереклек ияләре һәм үсемлекләрнең күп сандагы сирәк төрләре саклана. Әйттик, борындык (*Tamias sibiricus*), дала төлкесе (*Lagurus lagurus*), һөд-һөд (*Upupa epops*), колаклы ябалак (*Asio otus*) һ.б. Үсемлекләр дөньясын 600 ләп төрдәге тамырчалы үсемлекләр тәшкил итә, аларның 89 ы сирәк очрый һәм юкка чыгып бара торган төрләр (мәсәлән, шлемлы төертамыр (*Orchis militaris*), эре чәчәкле кәккүк читеге (маржа башмагы дип тә әйтәләр) (*Cypripedium macranthon*)).

Татарстандагы күпсанлы табигать һәйкәлләре һәм заказникларның кайбер кишәрлекләре сирәк очраучы хайваннар һәм үсемлекләрнең яки фауна комплексларының аерым төрләрен саклау максаты белән бүлөп алынган. Алар – табигатьнең «зоологик» һәйкәлләре. Аларда байбакларның 4, соры челәннәрнең 2 колониясе, Россиянең Европа өлешендә иң зур саналган күл акчарлаклары колониясе яши.

Табигий заказниклар да махсус сакланулы табигать территорияләре (МСТТ) системасы-

на карый. Аулау рөхсәт ителгән жәнлекләрнең кайбер төрләрен саклау максаты белән оештырылган булсалар да, заказниклар территорияләрендә сирәк очрый торган үсемлекләр саклана. Кызыганчыка каршы, аучылык заказниклары фаунасы белән флорасы әлегә бөтенләй диярлек өйрәнелмәгән.

4. Россиядә сунарчылык һәм аучылык хужжалыгы – кыргыз тереклек дөньясыннан һәм сунарчылык биләмәләреннән файдалануның традицион һәм шактый киң таралган ысулы. Табигатьтән файдалануның бу төре безнең илдә яшәүче күпчелек халык көнкүрешенең аерылгысыз өлешен тәкшип итә. Безнең илдә кыргыз жәнлекләрнең һәм кошларның 226 төре сунарчылык ресурсы булып санала. Аларның кайберләренең запасы буенча Россия Федерациясе дөньяда беренче урынны били [www.sevin.ru/bioresrus/classification]. Мәгълүм булганча, регламентлаштырылган һәм контрольдә тотылган сунарчылык (аучылык) – ул үзе табигатьне саклауның бер формасы. Табигий комплексны тоташ саклауда, аулана торган кошлар һәм жәнлекләрнең үрчемән тәэмин итүдә һәм аучылык кәсебенең давамлы яшәвендә сунарчылык биләмәләре мөһим роль уйный.

Татарстан Республикасында аулана торган хайваннар ресурсы шактый бай. Төп сунарчылык объектлары хәзер 77 төрне тәшкил итә. Татарстанда 2013 елның 1 гыйнварына аучылык белән шөгыльләнүче (охотопользователи) 55 объект теркәлгән,

алар 88 урындагы аучылык хужалыгыннан файдалана алалар. Татарстанда аучылык биләмәләре 2013 елның 1 гыйнварына 6065,6 мең гектарны тәшкил итә [<http://ojm.tatarstan.ru>].

5. Антропоген ландшафтлар (аеруча урбанизацияләнгән) территорияләрен экологик контрольдә тоту һәм аларда тикшеренүләрне киңәйтү. Шәһәр территорияләренә, төрләргә бай табигый ландшафтлар мохитен йота барып, кызу темплар белән киңәюе һәм бөтен регион табигатенә көчле йогынты ясауы шартларында биотөрлелекне саклап калу проблемасы тагын да актуальләшә. Хәзер шәһәр мохите, кешенә генә түгел, антропоген фактор йогынтысы астында анда килеп эләккән күп төрле кошларның һәм жәнлекләренә дә яшәү тирәлегенә булып хезмәт итә. Әйтик, кошлар классы вәкилләре генә дә миллионлы шәһәр Казанда 186 төрне тәшкил итә. Шәһәр шартларында табигый мохиттә тиндәше булмаган, үзенчәлекле орнитоценнар формалаша. Яшәү тирәлегенә төрлелегә бергәлекләр эчендә дә аерымланулар китереп чыгара. Яшәү жирлегенә төрле биотоплардан торган мозаик характерда булуы нәтижәсендә шәһәрдәге кошларның аеруча күптөрлелегә күзәтелә. Бер-берсенә күрше булган биотоплар чиктәш зоналар барлыкка китерәләр һәм аларның ике ягында да яшәү урынының үзара уртақ элементлары саклана. Андагы кошларның төрлелек составы да, урнашу тыгызлыгы да табигый экосистемадагылардан күпкә югары була. Фәкәт

шәһәрләр экосистемасында гына 200 ләп төрдәге кошларны күзәтергә мөмкин, аларның урнашу тыгызлыгы да 1500–2000 ос/км² тәшкил итә, ә табигый экосистемаларның берсендә дә мондый күренешләрне очрата алмыйсың.

Шәһәрдә сакланып калган үсемлекләр һәм хайваннар андагы шартларга җайлашалар. Тикшеренүләр кошларда һәм жәнлекләрдә экологик яраклашучанлыкның югары һәм потенциал мөмкинлекләренә зур булуын раслады. Мәсәлән, эре ерткыч кошлар үзләренә ояларын электр линиясе мачталарына коралар, акчарлаклар антропоген азыклар белән туклануга күчәләр. Әмма тынычсызлык факторы, аларның кайбер төрләрен турыдан-туры эзәрлекләү һәм үтерү шәһәрдәге хайваннарның юкка чыгуына сәбәп була.

Антропоген йогынты уртача саналган зоналарда шәһәр территорияләре системасы булдыру, табигый биотопларны саклау кайбер төрләренә яшәше өчен мөмкинлекләренә арттыра. Әмма ул кайбер төрләренә артык күп үрчүенә китерә, мәсәлән, күк күгәрченнәр һәм каргасыман кошларның саны бүген регулirlауны таләп итә. Урбанизация шартларында табигаттән дәрәс файдалану һәм аны саклау өчен махсус чаралар куллану шәһәргә үзән бер экосистема буларак үстерергә һәм шәһәр мохитендә экологик тигезләнешне тәмин итәргә мөмкинлек бирә.

Уздырылган тикшеренүләрдән ачыкланганча, хайваннар һәм үсемлекләренә сан ягыннан үрчүенә һәм таралуына йогынты

ясаучы факторларны чикләү кешенең комплекслы эшчәнлеге (турыдан-туры эзәрлекләү яки яшәү тирәлеген пычрату нәтижәсендәге сәбәпләр) белән бәйле. Антропоген факторларның күп нәрсәне эченә алучан характерын истә тотып, трансформацияләнгән территорияләрдәге хайваннарны һәм үсемлекләрне саклап калу өчен шартлар тудыру мөһим. 1980 еллар ахырында Яр Чаллы шәһәрен киңәйтүнең перспектив планын эшлөгәндә Шәһәр төзелеше институты (Мәскәү) Татарстан экологларының шәһәр тирәсендә урман массивларын саклап калуны, яңа парклар булдыруны, гомумән шәһәр фаунасын һәм флорасын баетуны күздә тоткан тәкъдимнәрен истә тотып эш итте. Алар түбәндәгеләргә юнәлдерелгән иде:

– шәһәр эчендәге биологик төрләрнең яшәү мохите белән бәйле табигый объектларны саклау, шулай ук ерынты-чокыр һәм тау тирәләрендәге урманлы сөзәклекләргә, юл буйларындагы агач утыртылган полосаларга, сәнәгать предприятиеләренең буфер зоналарындагы агачларга зарар китермәү;

– шәһәрдә яңа микрорайоннар проектлаштырганда жирле табигый биотопларга нигезләп зур-зур парклар булдыру;

– шәһәр эчендәге табигый сулыкларны, елгаларның акваториясен башлангыч хәлендә саклап калу яки шәһәр сулыкларының культуралаштырганда аның ярындагы табигый үсемлекләргә зарар китермәү;

– шәһәрне яшелләндерү системасына мөнәсәбәтне үзгәртү.

Чөнки аерым бер территориянең табигый тереклек үзәнчәлекләрен исәпкә алмыйча, анда токымсыз үсемлекләр утырту нәтижәсендә шәһәр территориясен Америка өрәңгесе (*Acer negundo*) һәм тупыл-тирәк басып китте.

Шәһәрне яшелләндерү практикасында, бу территориягә кошларны ияләштерү максаты белән, биек булып үсә торган агачлар янында, яруслап, куаклыклар үстерү дә киң кулланыла. Паркларны реконструкцияләгәндә картайган агачларны да калдыру, ә яңа үсентеләрне тәртипсез рәвештә утырту мөһим. Мондый алымнарны шәһәрләрне һәм бистәләрне яшелләндергәндә кулланырга була.

6. Биотөрлелекне саклау – хайваннарның сирәк очрый торган төрләрне ясалма үрчетергә һәм шул үрчемне табигый яшәү тирәлегенә күчерергә, кыргый жәнлекләр үрчетергә, хайваннар яки үсемлекләр интродукциясенә мөмкинлек тудыра.

1949 елда Татарстанда Кама елгасының түбәнге агымына Воронеж тыюлыгынан китерелгән кондызларны жибәрәләр. Шул вакыттан башлап, Татарстанда XIX гасыр башында кырып бетерелгән бу жәнлекләр үрчеме торгызыла. Табигый дошманнары булмау һәм аулауны тыю аларга элекке яшәү тирәлегенә охшамаган мохитне үзләштерергә ярдәм итә. Кондызларны төрле экосистемаларга ияләштереп үрчетү аларның әйләнә-тирәгә йогынтысын махсус тикшереп өйрәнүне таләп итте (Горшков, 2004). Татарстанда янутсыман эт (*Nyctereutes*

procyonoides), Америка чәшкесе (*Neovison vison*), ондатра (*Ondatra zibethicus*), тиентелеутка (*Sciurus vulgaris exalbidus*) интродукцияләнде (үз табигый урыннарыннан күчереп урнаштырылды), аларның Татарстан экосистемасындагы әһәмияте һәм роле әле тулысынча өйрәнелмәгән. 2013 елда Татарстанга мараллар китерелде.

Зоологик бакчаларда да шушы юнәлештә эш алып барыла. Зур экологик белем һәм киңәйтелгән аңлату эшләре белән беррәттән, аларда фаунаның сирәк очрый торган вәкилләрен – жәнлекләр һәм кошларны саклап калу буенча да нәтижәле чаралар күрелә. Зоологик коллекцияләр жыентыгындагы мәгълүматлардан билгеле булганча, Урта Идел буенда дүрт стационар зоопарк эшли (шуларның икесе – Пенза һәм Казан зоопарклары – Россиянең Европа өлешендәге бик күптәнгеләр).

Казан зооботаника бакчасында күп еллардан бирле ерткыч кошларны читлек шартларында үрчетү эшләре, ак аю (*Ursus maritimus*) һәм барсның үрчүе буенча тикшеренүләр алып барыла.

7. Массакүләм пропаганда эшчәнлегенә кеше һәм табигатьнең үзара мөнәсәбәтләрен оптимальләштерүгә юнәлдерелә. Әлеге эшчәнлекнең колачы бик киң, ул тикшеренү-өйрәнүләр нәтижәсендә тупланган мәгълүматларны халыкның барлык катлауларына да житкерү мөмкинлегенә бирә, кешеләрдә фауна белән флорага карата уңай мөнәсәбәт формалаштыра, шуңа күрә балалар һәм

укучы яшьләр белән эшләү аеруча мөһим.

Популяр басмалар, балалар өчен туган як фаунасы һәм флорасы турындагы китаплар табигатьне яратырга, аңа карата сак караш тәрбияләргә ярдәм итә. Әйттик, Татарстан Республикасындагы үсемлекләр һәм хайваннар дөньясына багышланган 50 ләп китап дөнья күрдә. Алар арасында житди фәнни хезмәтләр дә бар. Мәсәлән: «Сосудистые растения Татарстана» (Бакин О.В., Рогова Т.В., Ситников А.П., 2000) «Животный мир Татарии» (Попов В.А., Лукин А.В., 1978), «Рыбы Волжско-Камского края» (Кузнецов В.А., 2005), «Совы фауны Республики Татарстан» (Горшков П.К., 2008), «Животный мир Восточного Закамья» (Гаранин В.И. и др., 2000), шулай ук мәктәп укучылары өчен «Растительный и животный мир Татарстана» (Рахимов И.И., Ибрагимова К.К., 2006) һ.б. [Аськеев и др.; Гаранин, 1983; Гордиенко; Шулаев и др.].

Биотөрлелекне саклау өлкәсендә ижтимагый оешмаларның да роле зур әһәмияткә ия. Татарстанда, мәсәлән, Россия кошларны саклау берлегенә Казан бүлегенә, Ботаниклар жәмгыяте, Герпетологлар жәмгыяте, Гидробиологлар жәмгыяте актив эшли.

1997 елда Татарстан Республикасы «Хайваннар дөньясын саклау һәм рациональ файдалану турында», «Үсемлекләр дөньясы турында» законнар кабул итте. Бу документлар хайваннар һәм үсемлекләр дөньясын саклауга юнәлдерелгән. Аларны эзерләүдә

һәм алар хакында фикер алышуларда галимнәр, Татарстандагы шушы өлкә белән кызыксынучы төрле оешмаларның фәнни хезмәткәрләре катнашты. Әлеге законнар хайваннар һәм үсемлекләр дөньясын саклау, алардан фәнни нигезлэнгән һәм рациональ файдалану өлкәсендә Республиканың дәүләт сәясәте принципларын ныгыта; хокукый, икътисади һәм социаль юнәлешләрне билгели, һәм болар бары-

сы да хайваннар һәм үсемлекләр дөньясын, аларның яшәү тирәлеген саклауга юнәлдерелә.

Димәк, биотөрлекне саклауның региональ стратегиясе үз эченә күптөрле алымнарны һәм табигатьне саклау эшчәнлеген оештыру ысулларын туплый. Югарыда әйтелгән юнәлешләр Татарстан Республикасында биологик төрлекне саклау стратегиясенә нигезен тәшкит итә алалар, бүген ул зарури таләп.

Әдәбият

Аськеев И.В., Аськеев О.В., Беляев А.Н. Млекопитающие Республики Татарстан (конспект современного состояния). Казань, 2002. 35 с.

Бакин О.В., Рогова Т.В., Ситников А.П. Сосудистые растения Татарстана. Казань: Издательство КГУ, 2000, 496 с.

Гаранин В.И. Земноводные и пресмыкающиеся Волжско-Камского края. М.: Наука, 1983. 210 с.

Гаранин В.И., Егоров И.Я., Рябова Г.А. Животный мир Восточного Закамья (позвоночные). Альметьевск, 2000. 237 с.

Гордиенко С.Г. Бабочки Татарии. Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. 144 с.

Татарстан Республикасында махсус саклаулы табигать территорияләренә Дәүләт реестры. Идел-пресс нәшр., 2007. 408 б.

Государственные доклады о состоянии окружающей среды в Республике Татарстан 1999–2011 гг.

Гориков П.К. Сова фауны Республики Татарстан. Казань: Изд-во ТГПУ, 2008. 108 с.

Дёжкин В.В., Лихацкий Ю.П., Снакин В.В. и др. Заповедное дело: теория и практика. М.: Фонд «Инфосфера» – НИИ-Природа, 2006. 419 с.

Об охране и рациональном использовании животного мира: Закон Республики Татарстан от 2 июля 1997 года № 1241 // Ведомости Государственного Совета Татарстана. 1997. № 7.

О растительном мире: Закон Республики Татарстан от 18 сентября 1997 года № 1303 // Ведомости Государственного Совета Татарстана. 1997. № 10.

Об особо охраняемых природных территориях: Закон Республики Татарстан от 16 октября 1997 года № 1360 // Ведомости Государственного Совета Татарстана. 1997. № 11.

Будущее, которое мы хотим: Итоговый документ Саммита «Рио + 20» 2012.

Красная книга Республики Татарстан (животные, растения, грибы). Издание второе / глав.ред. А.И. Щеповских. Казань: Идель-Пресс, 2006. 832 с.

Красная книга Российской Федерации. М.: Министерство природных ресурсов РФ, 2001. 860 с.

Кузнецов В.А. Рыбы Волжско-Камского края. Казань: Kazan, 2005. 208 с.

Национальная стратегия сохранения биоразнообразия России. М., 2002. 129 с.

Попов В.А., Лукин А.В. Животный мир Татарии. Казань: Татар. кн. изд-во, 1988. 248 с.

Реймерс Н.Ф. Природопользование. М.: Мысль, 1990. 637 с.

Сохранение биологического разнообразия России. Правовая и нормативно-методическая документация. Госкомитет РФ по охране окружающей среды. Проект ГЭФ «Сохранения биологического разнообразия» / сост. В.И. Перерва, Г.К. Ковалев, В.А. Орлов. М.: Окаэкос, 1999. 470 с.

Шулаев Н.В., Петров Н.Г., Шулаев М.В. Булавовидные чешуекрылые Татарстана (аннотированный список видов). Казань: Новое знание, 2005. 40 с.

www.sevin.ru/bioresrus/classification

<http://ojm.tatarstan.ru>

Рәхимов Илгизәр Ильяс улы,
биология фәннәре докторы, профессор,
Казан (Идел буе) федераль университетының биоэкология,
гигиена һәм иҗтимагый сәламәтлек кафедрасы мөдире

Ибраһимова Кадрия Камил кызы,
биология фәннәре кандидаты,
Казан (Идел буе) федераль университетының биоэкология,
гигиена һәм иҗтимагый сәламәтлек кафедрасы доценты

УДК 615.015.8

**Л.Ф. Миңнуллина,
Э.Р. Шәйдуллина**

УРОПАТОГЕННАРНЫҢ АНТИБАКТЕРИАЛЬ МАТДӘЛӘРГӘ КАРШЫ ТОРУЧАНЛЫГЫ

Данная работа посвящена изучению структуры и чувствительности к антибиотикам основных возбудителей внебольничных инфекций мочевыводящих путей (ИМП) по г. Казани. По результатам работы определены наиболее частые возбудители внебольничных ИМП: *E. coli* (1176/47,2%), *E. faecalis* (575/23,1%) и *K. pneumoniae* (336/13,5%). Выявлен высокий уровень резистентности *E. coli* и *E. faecalis* к ципрофлоксацину – 21,7% и 24,5% соответственно, *K. pneumoniae* к цефалоспорином III поколения: доля резистентных штаммов к цефтазидиму и цефатаксиму составила 22% и 22,9% соответственно. Наибольшей активностью в отношении *E. coli* и *K. pneumoniae* обладал амикацин и нитроксилин, а в отношении *E. faecalis* – амоксициллин и ампициллин. Таким образом, показано, что основной возбудитель внебольничных ИМП *E. coli* обладает высоким уровнем резистентности к ципрофлоксацину – препарату основной группы антибиотиков, применяемых при лечении ИМП.

Ключевые слова: антибиотикорезистентность, внебольничные инфекции, инфекции мочевых путей.

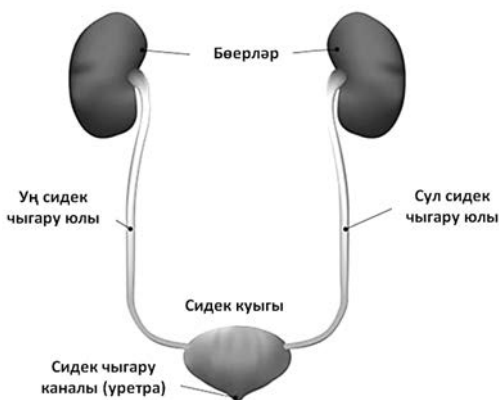
Бүлөп чыгару системасы инфекцияләренә (БЧСИ) бүлөп чыгару системасының төрле өлкәләрендә шартлы патоген бактерияләр тәэсирендә барлыкка килгән ялкынсынулы авыруларны кертәләр. БЧСИ амбулатор¹ һәм госпиталь инфекцияләре арасында иң киң таралганнардан санала һәм бүгенге көн медицинасы өчен актуаль проблема булып тора. Мисал өчен, АКШта 1997–2007 елларда сәламәтлек саклау оешмаларына БЧСИ белән мөрәжәгать итүчеләр саны 7 миллионнан 10,5 миллионга арткан [Foxman, 2003; Schappert, Reichtsteiner, 2011].

Кагыйдә буларак, кайда барлыкка килүенә карап, БЧСИләренә бүлөп чыгару системасының өске (бөөр лоханкалары һәм сидек юллары) һәм аскы өлкәләре (сидек куыгы һәм сидек чыгару каналы) инфекцияләренә бүлөп карыйлар (1 нче рәс.). Шулай ук әлеге инфекцияләр төрле факторлар тәэсирендә катлауланган булырга да мөмкин [Ермоленко с соавт., 2012], ә катлауланмаган БЧСИләр гадәттә бөвөл чыгару юлларында структур һәм функциональ үзгәрешләр булмаган кешеләрдә очрый.

БЧСИләренә күпчелек очракта шартлы патоген энтеробактерияләр китереп чыгара.

---

¹ Амбулатор инфекция – хастаханәдә ятмаган кешедә барлыкка килгән инфекция.

1 нче рәсем. Бүлеп чыгару системасының төзелеше [Urinary system anatomy and function, 2016]

Әлеге бактерияләр, гадәттә, эчәклекнең нормаль микрофлорасы составына керә, әмма, эчәклектән уретрага күчеп, сидек куыгы һәм бүлеп чыгару системасының өске өлкәләренә үтеп керергә һәм анда ялкынсыну тудырырга сәләтле. Анатомик төзелеш үзгәчлекләре сәбәпле (киң кыска уретра), әлеге инфекцияләр хатын-кызларда, ир-атларга караганда, ешрак очрый [Urinary tract infection in adults, 2012; Urinary tract infection: how bacteria nestle in, 2016]. Нигездә, йөкле булмаган хатын-кызларда БЧСИ жиңел уза һәм уңышлы дәвалана. Әмма йөкле хатын-кызларда авыру барышы катлаулана ала, ә бу исә пиелонефрит, вакытыннан алда бала табуга һәм хәтта яралгының үлеменә дә китерергә мөмкин [Foxman, 2003].

БЧСИ кузгатучы бактерияләр арасында грам-тискәре микроорганизмнар да, грам-уңайлары да очрый. Чит илләрдә һәм Россиядә үткәрелгән тикшеренүләргә караганда, күпчелек очракта БЧСИләрнең сәбәпчесе булып

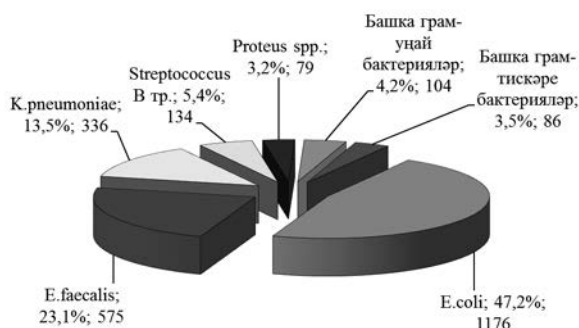
Enterobacteriaceae сәбәпчесе булган *E. coli* бактерияләре шулай ук женес эгъзалары һәм эчәклек инфекцияләре китереп чыгарырга да мөмкин. Киң таралган шартлы патогеннар арасында антимикуб матдәләргә карата чыдамлылык (резистентлык) барлыкка килү һәм таралу белгечләре арасында житди борчылу тудыра. Мондый авырулар еш очраганлыктан, бактерияләр арасында резистентлык таралу тизлегенә дә зур, әмма төрле жирлектә бу күрсәткеч төрлечә була. Мәсәлән, *E. coli* штаммнарының амикацинга (3 нче буын аминокликозидлар төркеменә караган антибиотик) карата сизгерлегенә төрле илләрдә аерылып тора. Әйтик, 2002–2004 елларда АКШ һәм Европа хастаханәләрендә бүлеп алынган *E. coli* штаммнарының амикацинга чыдамлылыгы 0–1,6% һәм 0,3–1,1% тәшкил итсә, безнең илдә бу күрсәткеч 38,3% житә [Hoban *et al.*, 2006;

Enterobacteriaceae сәбәпчесе булган *E. coli* бактерияләре шулай ук женес эгъзалары һәм эчәклек инфекцияләре китереп чыгарырга да мөмкин. Киң таралган шартлы патогеннар арасында антимикуб матдәләргә карата чыдамлылык (резистентлык) барлыкка килү һәм таралу белгечләре арасында житди борчылу тудыра. Мондый авырулар еш очраганлыктан, бактерияләр арасында резистентлык таралу тизлегенә дә зур, әмма төрле жирлектә бу күрсәткеч төрлечә була. Мәсәлән, *E. coli* штаммнарының амикацинга (3 нче буын аминокликозидлар төркеменә караган антибиотик) карата сизгерлегенә төрле илләрдә аерылып тора. Әйтик, 2002–2004 елларда АКШ һәм Европа хастаханәләрендә бүлеп алынган *E. coli* штаммнарының амикацинга чыдамлылыгы 0–1,6% һәм 0,3–1,1% тәшкил итсә, безнең илдә бу күрсәткеч 38,3% житә [Hoban *et al.*, 2006;

Reinert *et al.*, 2007; Рябова, 2009]. Мөннан тыш, 2000 һәм 2011 елларда Россия һәм халыкара оешмалар тарафыннан үткәрелгән күзәтү нәтижәләре дә *E. coli* штаммнарының антибактериаль матдәләргә каршы торучанлыгы артуын күрсәтә [Kahlmeter, 2003; Schito *et al.*, 2009; Палагин с соавт., 2012; Исследование чувствительности возбудителей внебольничных неосложненных инфекций мочевыводящих путей – УТИАР, 2013].

Безнең тарафтан 2012 елның гыйнварыннан 2013 елның декабрь аена кадәр Казан шәһәрндә бүлөп алынган БЧСИ кузгачу бактерияләргә статистик анализ үткәрелде: аларның төр составы һәм антибиотикларга карата чыдамлылыгы тикшерелде.

Тикшеренү эшендә Казан шәһәре «Биомед» дөвалау-диагностика үзәге тарафыннан 2012–2013 елларда үткәрелгән бактериологик анализ нәтижәләре кулланылды. Әлеге оешма билгеләнгән вакыт аралыгында барлыгы 6818 кешенең бәвәлен анализлады, шуларның 33,8% ында (2300 очракта) бактериаль инфекция барлыгы ачылды. 2300 бәвел үрнәгендә табылган бактерияләрнең төр составы Казан шәһәре территориясендә БЧСИ сәбәпчесе булган төп микроорганизмнарны ачыкларга ярдәм итте. Беренче өчлеккә *E. coli* (1176/47,2%), *Enterococcus*

2 нче рәсем. 2012–2013 елларда Казан шәһәрндә амбулатор БЧСИләргә кузгачу бактерияләр (тикшерелгән штаммнар саны – 2490)

faecalis (575/23,1%) һәм *Klebsiella pneumoniae* (336/13,5%) бактерияләре эләкте (2 нче рәс.).

Бүлөп алынган бактерияләрнең антибиотикларга сизгерлегенә Мюллер – Хинтон туклыклы тирәлегендә дисклар диффузиясе ысулы ярдәмендә билгеләнде. Грам-тискәре уропатогеннарга карата түбәндәге 13 антибиотикның тәэсире тикшерелде: ампициллин, амоксициллин, цефтазидим, цефатаксим, цефазолин, нитрофурантоин, налидикс кислотасы, гентамицин, амикацин, нитроксилин, доксициклин, ципрофлоксацин һәм азитромицин. Грам-уңай микроорганизмнарга карата ампициллин, амоксициллин, нитрофурантоин, доксициклин, ципрофлоксацин һәм азитромицин кебек антибиотикларның тәэсире билгеләнде. Алынган нәтижәләргә аңлатма бирү өчен МУК 4.2.1890-04 «Определение чувствительности микроорганизмов к антибактериальным препаратам» тәкъдимнәре кулланылды. Чыдам штаммнарның өлеше 20% тан арткан очракта,

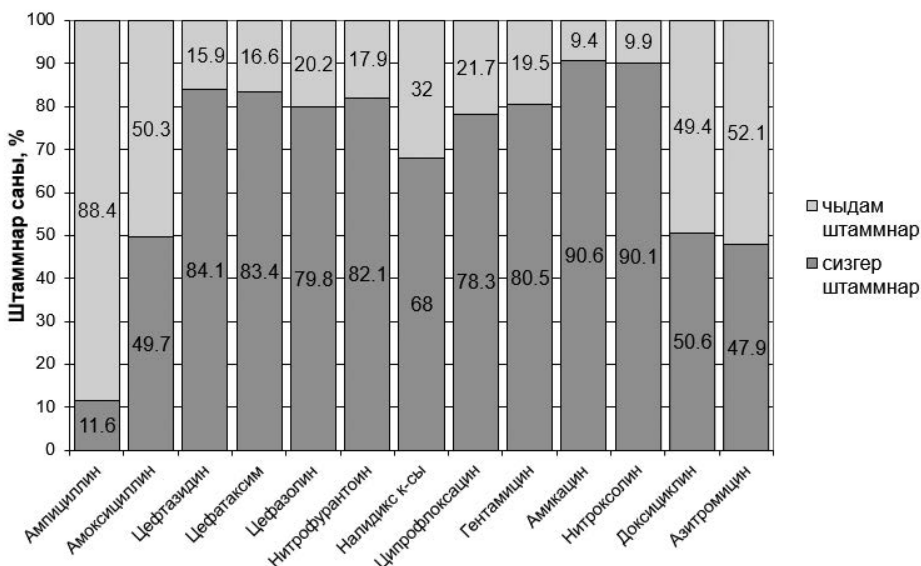
элегә төр штамнарының бар популяциясе дә сайланган антибиотикка чыдам дип табылды. Хәзер һәрбер микроорганизмны аерым карап китик.

E. coli. Кулланылган антимикроб матдэләрдән *E. coli* штамнарына карата иң югары тәэсирне амикацин (90,6%) һәм нитроксолин (90,1%) күрсәтте. Моннан тыш, элегә штамнар нитрофурантоин (82,1%) һәм III буын цефалоспориннар – цефтазидим (84,1%) һәм цефатаксимга (83,4%) карата сизгер иде. Штамнарға иң аз тәэсир иткән антибиотиклар рәтенә амоксициллин, доксициклин һәм азитромицин (49,7%, 50,6% һәм 47,9%) керде, шулай ук бу бактерияләр фторхиналоннар төркеменә караган ципрофлоксацинға да чыдам булып чыкты (21,7%, 3 нче рәс.).

Алынган нәтижәләр, тулаем алганда, Россия Федерациясе бу-

енча күрсәткечләрдән аерылып тора: эйтик, ДАРМИС мәгълүматларына караганда, Россиянен башка төбәкләрендә амикацин һәм нитрофурантоинга карата сизгер *E. coli* штамнары ешрак очрый (98,2%). Шул ук вакытта ципрофлоксацинға чыдамлык дәрәжәсе нык аерылмый, һәм 20,1% ны тәшкил итә. Элегә күренешне фторхиналоннарны сулыш юллары инфекцияләрен дөвалауда еш куллану белән аңлатып була [Козлов, Голуб, 2014].

K. pneumoniae. Элегә төрнең штамнары иң югары сизгерлекне амикацин (95,8%) һәм нитроксолин (90,5%) антибиотикларына карата күрсәтте, ә иң аз тәэсир иткән матдэләр рәтенә азитромицин (19,3%), нитрофурантоин (45,5%), амоксициллин (47%) һәм доксициклин (52,1%) керде. Моннан тыш, *K. pneumoniae* изолятлары арасында III буын цефалоспориннарға

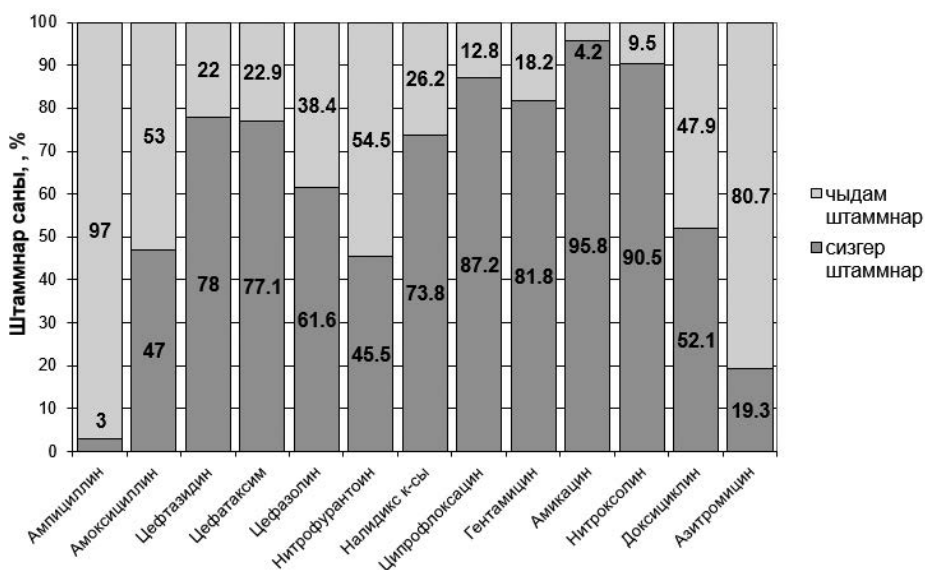
3 нче рәсем. *E. coli* штамнарының төрле антибиотикларга сизгерлегә (штамнар саны – 1176).

чыдам штаммнар да табылды: цефтазидим һәм цефатаксимга резистент штаммнарның өлеше 22% һәм 22,9% тәшкил итте (4 нче рәс.). Тикшерелгән амбулатор БЧСИ кузгатучы штаммнар, госпиталь штаммнары белән чагыштырганда, бар төр антибиотикларга карата да күпкә түбәнрәк резистентлык күрсәтте. Россия буенча, тулаем алганда, кайбер антибиотикларга чыдам штаммнарның өлеше бик югары булып чыкты, бу гентамицин (75,2%), амикацин (31,4%) һәм ципрофлоксацинга (38,1%) кагыла [Решедько с соавт., 2008]. Шунисы кызык: Казан шәһәрндә алдагы антибиотикларга чыдам *K. pneumoniae* штаммнарының өлеше бары 18,2%, 4,2% һәм 12,8%-ка гына җитте.

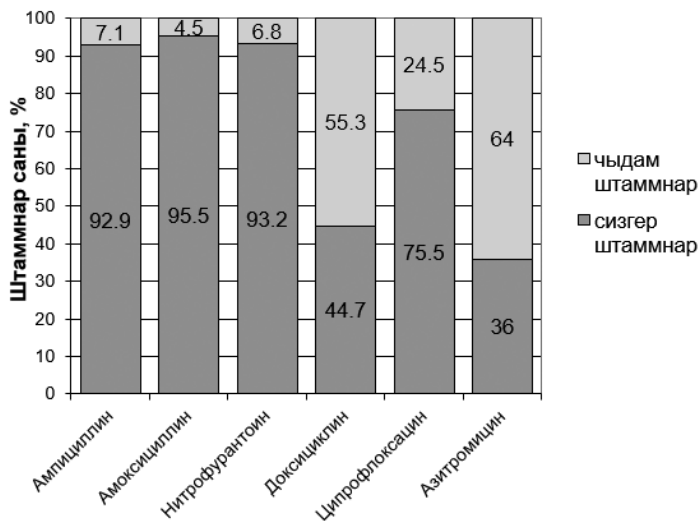
***E. faecalis*.** Өйрәнелгән *E. faecalis* штаммнарына карата иң югары активлыкны пенициллиннар рәтенә караган антибиотиклар

күрсәтте: амоксициллинга карата штаммнарның 95,5%, ы, э ампициллинга карата – 92,9% ы сизгер булып чыкты. Шулу ук вакытта, штаммнарның 36% ы азитромицинга, э 44,7% ы доксициллинга карата чыдамлык күрсәтте (5 нче рәс.). Әлеге факт бу антибиотикларны *E. faecalis* кузгаткан инфекцияләр вакытында куллану файдасыз һәм мәгънәсез икәнлегенә турында сөйли ала.

Шулай итеп, *E. coli* һәм *K. pneumoniae*га каршы иң көчле тәэсирне аминогликозидлар төркеменнән амикацин һәм хинолоннар төркеменнән нитроксолин антибиотиклары күрсәтте. Алынган нәтижәләргә фәнни әдәбият мәгълүматлары белән чагыштыргач, бездәге амикацинга чыдам *E. coli* штаммнарының өлеше чит илләргә караганда югары, әмма Россиянең башка төбәкләре белән чагыштырганда күпкә түбән икәнлегенә ачыкланды.

4 нче рәсем. *K. pneumoniae* штаммнарының төрле антибиотикларга сизгерлегенә (штаммнар саны – 336)

5 нче рәсем. *E. faecalis* штаммнарының төрле антибиотикларга сизгерлеге (штаммнар саны – 575)

E. faecalis ка килгәндә, әлеге бактерияләргә каршы иң тәсирле антибиотик – бета-лактаманар сыйныфыннан амоксициллин һәм ампициллин, ә иң «көчсез» – азитромицин һәм доксициклин булып чыкты. Нәтижәләр уропатогеннар арасында фторхинолоннарга карата чыдамлылык киң таралганлыгын да күрсәтте: 2012–2013 елларда Казан шәһәре территориясендә бүленгән изолятларның 20% ы әлеге антибиотикларга резистент булып чыкты. ДАРМИС мәгълүматлары буенча да 2010–2011 елларда Россия төбәкләрендә өйрәнелгән штаммнарың 10,9% ы фторхинолоннарга чыдам булганы ачыкланды. Әлеге факт хәзерге вакытта актив кулланылышта булган фторхинолоннарның якин килчәктә кулланылыштан төшеп калачагы турында сөйли.

Шулай итеп, Казан шәһәре территориясендә өйрәнелгән амбулатор БЧСИ кузгатучы бактерияләренң төр составы да, резистентлык дәрәжәсе дә Россия буенча алынган мәгълүматлардан аерыла. *E. faecalis* һәм *K. pneumoniae* төрләренң еш очравы (шулай ук резистент-

лык дәрәжәсендәге аермалыклар) амбулатор инфекцияләренң хроник формага күчкән һәм билгеле бер шартларда кискенләшкән госпиталь инфекцияләре икәне турында сөйли.

Билгеле бер авыруны кузгатучы агентлар төрле илләрдә генә түгел, бер ил эчендә дә аерылып торырга мөмкин, ә бу исә әлеге бактерияләр арасында резистентлык дәрәжәсенң артуын һәм таралуын даими рәвештә күзәтеп барырга кирәклегенә турында сөйли. Мондый тикшеренүләр, бер яктан, кулланышта булган һәм резерв төркемдәге антибиотикларга чыдамлылык арту темпын билгеләргә ярдәм итсә, икенче яктан, әлеге проблемага киң жәмәгәтчелекнең (микробиологлар, табиблар, авырулар) игътибарын жәлеп итәргә һәм дөвалауның яңа ысулларын табарга мөмкинлек бирәчәк.

Әдбият

Ермоленко В.М., Филатова Н.Н., Малкоч А.В. Инфекция мочевых путей и ее лечение в возрастном аспекте // Лечащий врач. 2012. № 8. С. 8.

Исследование чувствительности возбудителей внебольничных неосложненных инфекций мочевыводящих путей – УТИАР // Межрегиональная ассоциация по клинической микробиологии и антимикробной химиотерапии. 2013. Режим доступа: <http://www.antibiotic.ru/iacsmac/ru/rosnet/utiap.shtml>.

Козлов Р.С., Голуб А.В. Выбор антимикробных препаратов при неосложненных инфекциях мочевых путей: как принять соломоново решение // Клини. микробиол. антимикроб. химиотер. 2014. Т. 16(1). С. 18–25.

Палагин И.С., Сухорукова М.В., Дехнич А.В. и др. Современное состояние антибиотикорезистентности возбудителей внебольничных инфекций мочевыводящих путей в России: результаты исследования «ДАРМИС» (2010–2011) // Клини. микробиол. антимикроб. химиотер. 2012. Т. 14. С. 280–302.

Решедько Г.К., Рябкова Е.Л., Кречикова О.И. и др. Резистентность к антибиотикам грамотрицательных возбудителей нозокомиальных инфекций ОРИТ многопрофильных стационаров России // Клини. микробиол. антимикроб. химиотер. 2008. Т. 10 (2). С. 96–112.

Рябкова Е.Л., Иванчик Н.В., Сухорукова М.В. и др. Резистентность нозокомиальных штаммов *Escherichia coli* в стационарах России // Клини. микробиол. антимикроб. химиотер. 2009. Т. 11. С. 161–169.

Foxman B. Epidemiology of urinary tract infections: incidence, morbidity, and economic costs // Dis Mon. 2003. V. 49 (2). P. 53–70.

Hoban D., Bouchillon S., Stevens T., Johnson J., Hsiung A., Badal R., Dowzicky M. Tigecycline in vitro activity in current European pathogens – T.E.S.T. Programm 2006 // Programs and abstracts of the 16th European Congress of Clinical Microbiology and infection diseases, Nice, France, 2006. P. 490.

Kahlmeter G. An international survey of the antimicrobial susceptibility of pathogens from uncomplicated urinary tract infections: the ECO.SENS Project // J. Antimicrob. Chemother. 2003. Т. 53. P. 69–76.

Kline K.A., Lewis A.L. Gram-positive uropathogens, polymicrobial urinary tract infection, and the emerging microbiota of the urinary tract // Microbiol Spectr. 2016. V. 4(2). P. 1–54.

Reinert R.R., Low D.E., Rossi F., etc. Antimicrobial susceptibility among organisms from the Asia / Pacific Rim, Europe and Latin and North America collected as part of TEST and the in vitro activity of tygecyclin // J. Antimicrob. Chemother. 2007. V. 60. P. 1018–1029.

Schappert S.M., Rechtsteiner E.A. Ambulatory medical care utilization estimates for 2007 // Vital Health Stat. 2011. V. 13. P. 1–38.

Schito G.C., Naber K.G., Botto H., etc. The ARESC study: an international survey on the antimicrobial resistance of pathogens involved in uncomplicated urinary tract infections // Int. J. Antimicrob. Agents. 2009. Т. 35(5). P. 407–413.

Urinary system anatomy and function / Cincinnati Children's Hospital Medical Center. 2016. Access mode: <https://www.cincinnatichildrens.org/health/u/urinary-system>.

Urinary tract infection: How bacteria nestle in / Infection control today. 2016. Access mode: <http://www.infectioncontrolday.com/news/2016/03/urinary-tract-infection-how-bacteria-nestle-in.aspx>.

Urinary tract infection in adults / National Institute of Diabetes and Digestive and Kidney Diseases. 2012. Access mode: <http://www.niddk.nih.gov/health-information/health-topics/urologic-disease/urinary-tract-infections-in-adults/Pages/facts.aspx>.

Тикиеренү эше Казан (Идел буе) федераль университетенның дөньякүләм айдәп баручы фәнни-белем бирү үзәкләре арасында көндәшлек сәләтен арттыруга юнәлтелгән Дәүләт программасы кысаларында тормышка ашырылды.

Мәкалә «2014–2020 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләргә саклау, өйрәнү һәм үстерү» Дәүләт программасының 3.5.4. номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Миңнуллина Ләйлә Фәрвәз кызы,
*Казан федераль университеты аспиранты,
Фундаменталь медицина һәм биология институтының
кече гыйльми хезмәткәре*

Шәйдуллина Эльвира Расил кызы,
*Казан федераль университеты магистранты,
Фундаменталь медицина һәм биология институтының
кече гыйльми хезмәткәре*

УДК 579.852

Л.Ф. Миңнуллина,
Г.Ф. Гадиева

БИОПРЕПАРАТЛАР БУЛАРАК КУЛЛАНЫРГА ЯРАКЛЫ ЯҢА *BACILLUS SUBTILIS* ШТАММНАРЫ

В данной работе была исследована фунгицидная активность бактерий рода *Bacillus*, выделенных из ризосферы картофеля. Изоляты бактерий идентифицированы как новые штаммы *Bacillus subtilis* по гомологии гена 16S рРНК и обозначены как *B. subtilis* GM2 и *B. subtilis* GM5. Штаммы охарактеризовали по их способности ингибировать рост фитопатогенных грибов родов *Alternaria*, *Fusarium*, *Colletotrichum* и *Doratchomyces*. Показано, что штамм *B. subtilis* GM5 ингибирует рост микромицетов эффективнее, чем штамм GM2. *B. subtilis* GM5 является потенциальным агентом биоконтроля и может быть использован в качестве биопрепарата против фитопатогенов сельскохозяйственных культур.

Ключевые слова: ризосфера, *Bacillus subtilis*, фитопатогены, антагонизм.

Соңғы дистә елда үсемлек һәм микроорганизмнар берләшмәләрен өйрәнүгә багышланган тикшеренүләр саны арта бара. Мондый берләшмәләр үсемлекләрнең үсешен һәм сәламәтлеген саклауда мөһим роль уйный, ә бу исә тотрыксыз табигый шартларда авыл хужалыгы культураларыннан стабил уңыш алырга мөмкинлек бирә. Шулай да, әлеге мәсьәлә интенсив рәвештә өйрәнелүгә карамастан, үсемлекләр һәм микрофлора мөнәсәбәтләренең күпчелек яклары бүгенге көнгәчә ачыкланып бетмәгән [Farrar *et al.*, 2014].

Үсемлекнең тамыры белән бәйләнештә торган туфрак катламы ризосфера дип атала, ә бу катламда яшәүче бактерияләр ризосфера микроорганизмнары яисә ризобактерияләр дигән исем йөртә [Dobbelaere *et al.*, 2003]. Әлеге микроорганизмнарның үсемлек тамырлары

белән бәйләнешкә керүе үсемлекләрнең продуктлылыгын билгеләүдә төп фактор булып тора [Choudhary, Johri, 2009; Khan *et al.*, 2015]. Үсемлекләр өчен файдалы үзлекләргә ия бактерияләрне бүгенге көндә PGPR (*инглиз.* plant growth-promoting *Rhizobacteria* – үсемлекләргә үсәргә булышучы ризобактерияләр) дип атау гамәлгә кергән. Авыл хужалыгы өчен мөһим сыйфатларга ия булганлыктан, PGPR бактерияләре киң катлам тикшеренүчеләрнең игътибарын жәлеп итә. Моның төп сәбәбе булып әйләнә-тирәне саклау максатыннан химик ашламалар куллануны киметү тенденциясе һәм шул шартларда игенчелекне үстерү проблемасы тора.

PGPR бактерияләренең үсемлекләр дөньясы өчен файдалы төп үзлөгә – үсемлекләрнең үсеш тизлеген һәм продуктлылыгын арттыру [Ngoma *et al.*, 2012].

PGPR төркеменә төрле ыру вәкилләре керә ала, әмма күпчелекне *Bacillus* һәм *Pseudomonas* ыруларына караган бактерияләр тәшкил итә [Podile, Kishore, 2006]. Ризобактерияләр һавадагы азотны бәйләргә, сидерофорлар, антибиотиклар һәм глюконаза, амилаза, целлюлаза, пектиназа, протеаза, липаза, хитиназа кебек гидролитик ферментлар бүлеп чыгарырга сәләтле. Әлеге матдәләрнең берәүләре фитопатоген гөмбәләрнең күзәнәк тышчасын тарката алса, башкалары фосфор, калий, цинк кушылмаларының эрүчәнлеген арттырып, аларны үсемлекләр үзләштерә алырлык халәتكә китерә һәм шуның белән аларның минераль матдәләр белән тәэмин ителешен яхшырта. Моннан тыш, фитогормоннар һәм ферментлар синтезлап, ризобактерияләр тамыр системасының үсешен яхшырта һәм ризобиум-микориза симбиозлары барлыкка килүгә арадашлык итә ала [Vachegon *et al.*, 2013].

Фитопатоген микроорганизмнар, азык-төлек житештерүгә генә түгел, экосистемаларның тотрыклылыгына да куркыныч янучы төп факторларның берсе булып тора [Wu *et al.*, 2015]. Әлеге авырулар ел саен дөньяда житештерелгән уңышның 25% ын юкка чыгара [Lugtenberg *et al.*, 2015], бигрәк тә жиләк-жимеш, яшелчә, эфир майлары культураларын житештерүче хужалыкларга зур зыян килә [Анисимов с соавт., 2009]. Татарстан Республикасы өчен мөһим азык-төлек культураларынан саналган бәрәңге дә (*Solanum tuberosum*) күп төрле

корткычлардан һәм авырулардан зарар күрә. Бәрәңге авыруларының китереп чыгаручы агентлар рәтенә вируслар, вириодлар, бактерияләр һәм микроскопик гөмбәләрне кертәләр [Асатурова с соавт., 2009]. Иң куркыныч гөмбә авыруларынан түбәндәгеләр санала: бәрәңге фузариозы (кузгачысы – *Fusarium solani*), ризоктониоз (кузг. – *Rhizoctonia solani*), көмешсыман парша (кузг. – *Helminthosporium solani*), бәрәңге фомозы (кузг. – *Phoma exigua*), бәрәңге фитопторозы (кузг. – *Phytophthora infestans*) һәм альтернариоз (кузг. – *Alternaria solani*, *Alternaria alternata*) [Анисимов с соавт., 2009]. Бәрәңге бактериозларына (ягъни бактерияләр китереп чыгара торган авыруларга) исә караяк (кузг. *Erwinia carotovora*), божрасыман черек (кузг. – *Clavibacter michiganensis*) һәм коңгырт черек (кузг. – *Ralstonia solanacearum*) керә [Морозкина с соавт., 2009]. Шуңа күрә бәрәңгенең теләсә кайсы яңа сорты бу патогеннарга карата күпмедер дәрәжәдә чыдамлылыкка ия булырга тиеш [Лебедева, 2014].

Әлеге авырулар белән көрәштә хужалыклар ярты гасырдан артык агрохимикатларны уңышлы файдаланган булса да [Schafer *et al.*, 2015], тора-бара бу кушылмаларның тискәре тәэсире ачыклану, яңа, экологик яктан зарарсыз ысуллар эзләргә мәжбүр итте. Шунлыктан XXI гасырда үсемлек авырулары белән көрәштә фитопатогеннарның табигый дошманнарын куллану тенденциясе көннән-көн арта һәм өлешчә пестицидларны

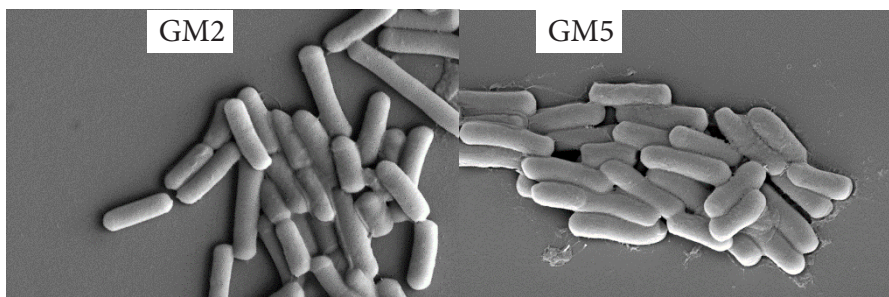
альштыра бара [Qiao *et al.*, 2014]. Бу максаттан антагонист бактерияләрдән ясалган биопрепаратлар булдыру һәм кулланышка кертү – асыл хужалыгы биотехнологиясендә көн кадагында торган мәсьәләләрнең берсе. Әлеге күзлектән *Bacillus* ыруы бактерияләреннән ясалган биопрепаратлар иң өметлеләрдән санала [Borriss *et al.*, 2015; Kamilova *et al.*, 2015; Mora *et al.*, 2015], шуна күрә безнең максатыбыз да Татарстан туфрагынан бүлеп алынган *Bacillus* ыруы бактерияләреннән жирле фитопатогеннарға каршы актив штаммнар сайлау булды.

Бәрәңге ризосферасыннан *Bacillus* ыруына караган аэроб, грам-уңай, эндоспоралар хасил итәргә сәләтле һәм черек гөмбәләренә карата югары активлык күрсәткән ике штамм бүлеп алынды. Аларга GM2 и GM5 дигән шартлы исем бирелде. Әлеге бактерияләренң нинди төргә каравын билгеләү өчен, аларның 16S рРНК гены секвенлаштырылды. Геннарның нуклеотидлар эзлеклеген анализлау, GM2 изолятының *B. subtilis* JCM 1465 штаммына (99%),

ә GM5 изолятының *B. subtilis* 168 штаммына (98%) яқын то­руын күрсәтте. Шу­л рә­веш­ле, секвенлаштыру нәти­жә­ләр­енә таянып, бу бак­те­ри­аль изолятлар *B. subtilis* тө­ре­нең яна штамм­на­рына тиң­ләш­терелде.

Сканлаучы электрон микроскоп ярдәмендә *B. subtilis* GM2 һәм GM5 бак­те­ри­я­ләр­ен­ең мор­фо­ло­гия­се өй­рәнелде. 1 нче рәсем­нән кү­рен­гән­чә, ә­ле­ге штаммнарның кү­зәнәк­ләр­е баш­ла­ры тү­гәр­әк­лән­гән таяк­чык­лар­дан гыйбарәт. Һәр ике штаммның да мор­фо­ло­гия­се тиң­дәш һәм бары кү­зәнәк зур­лы­гы белән генә аерыла: *B. subtilis* GM5 штаммының кү­зәнәк­ләр­е эрерәк, озын­лык­ка – 1,80–2,50 мкм, киң­лек­кә 0,63–0,72 мкм тәш­кил итә. *B. subtilis* GM2 штаммы өчен 1,61–2,50 мкм (озын­лы­гы) һәм 0,52–0,61 мкм (киң­ле­ге) күрсәт­кеч­ләр­е хас.

B. subtilis GM2 һәм GM5 штамм­на­ры­ның фун­ги­ста­тик (ягъни микроскопик гөм­бә­ләр үсешен тот­кар­лау) үз­ле­ген бил­геләүдә агар блок­ла­ры ысу­лы кул­ланылды. Ан­та­го­ни­стик актив­лык дәрә­жә­се бак­те­ри­я­ләр белән бер­гә үскән микромицетларның,

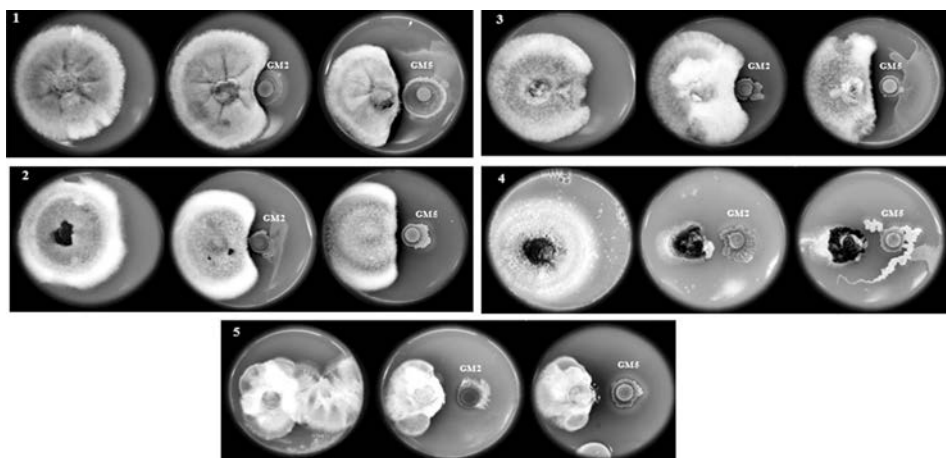
1 нче рәсем. *B. subtilis* GM2 һәм GM5 бак­те­ри­я­ләр­ен­ең мор­фо­ло­гия­се (Merlin Zeiss сканлаучы электрон микроскобы)

контроль вариант (микромикет үзе генә) белән чагыштырганда, үсешә тоткарлану буенча билгеләнде. *B. subtilis* GM2 һәм *B. subtilis* GM5 штамнары барлык кулланылган фитопатоген микромикетларга карата да антагонистик активлык күрсәтте. Бу гөмбәләргә түбәндәгеләр керде: *Fusarium avenaceum*, *Fusarium oxysporum*, *Fusarium redolens*, *Fusarium solani*, *Alternaria alternate* ТП 712, *Alternaria solani* 12РКЛ15, *Alternaria tenuissima*, шулай ук *Doratomyces sp.* 14 raKKLD һәм *Colletotrichum coccodes* 14raKK6 (2 нче рәс.).

1 нче таблицادا *B. subtilis* штамнарының тәҗрибәненә 7нче тәүлегенә микромикетлар үсешен никадәр тоткарлавы күрсәтелгән. Ике штамм да иң күбә *Doratomyces sp.* 14 raKKLD

(GM2 – 72% һәм GM5 – 79%) һәм *C. coccodes* 14raKK6 (GM2 – 53% һәм GM5 – 63%) микромикетларына тәэсир иткән. Шулай да антагонистик эффекттын ныграк күрсәткән штамм *B. subtilis* GM5 икәнлегә аңлашыла. Әйттик, GM5 штаммы *A. alternate* ТП 712, *F. avenaceum*, *F. redolens* гөмбәләренең үсешен 72%, 66% һәм 65% ка тоткарласа, GM2 штаммы шул ук микромикетларның үсешен 48%, 54% һәм 55% ка киметә.

Шулай итеп, бәрәңгә ризоферасыннан фитопатоген гөмбәләренең үсешен тоткарларга сәләтле яңа *B. subtilis* штамнары бүлеп алынды. Әлегә изоллятларның үзлекләрен өйрәнү, *B. subtilis* GM5 штаммының фитопатогеннарға каршы биопрепарат буларак кулланылырга яраклы икәнлеген күрсәтте.

2 нче рәсем. *B. subtilis* GM2 һәм GM5 бактерияләренең фитопатоген микромикетларга тәэсире: 1 – *A. alternate* ТП 712, 2 – *A. solani* 12РКЛ15, 3 – *A. tenuissima*, 4 – *C. coccodes* 14raKK6, 5 – *Doratomyces sp.* Судан беренче – контроль (бактерияләрдән башка үскән) гөмбәләр

1 нче таблица.

B. subtilis GM2 һәм GM5 штаммнарының
микробицетлар үсешен тоткарлавы

№	Микробицетлар	7 тәүлектә үсешне тоткарлау, %	
		<i>B. subtilis</i> GM 2	<i>B. subtilis</i> GM 5
1.	<i>A. alternate</i> ТП 712	48,5±2,5	72,7±3,1
2.	<i>A. solani</i> 12PKJI5	45,5±2,2	51,5±2,4
3.	<i>A. tenuissima</i>	45,7±2,2	60,0±2,7
4.	<i>C. coccodes</i> 14raKK6	53,3±2,8	63,3±2,9
5.	<i>Doratomyces sp.</i> 14 raKKLD	72,4±3,1	79,3±3,4
7.	<i>F. avenaceum</i>	54,8±2,6	66,7±3,0
8.	<i>F. oxysporum</i>	43,2±1,9	54,1±2,3
9.	<i>F. redolens</i>	55,3±2,3	65,8±2,9
10.	<i>F. solani</i>	44,2±2,0	58,1±2,7

Әдәбият

Анисимов Б.В., Белов Г.Л., Варицев Ю.А. и др. Защита картофеля от болезней, вредителей и сорняков. М.: Издательский дом Ивана Корытова, 2009. 272 с.

Асатурова А.М. Перспективные штаммы бактерий – продуценты микробиопрепаратов для снижения вредоносности фузариоза на подсолнечнике: автореф. дис. ... канд. биол. наук // Всерос. НИИ защиты растений. СПб., 2009. 22 с.

Лебедева В.А., Гаджиев Н.М. Экспериментальная полиплоидия и инцухт в селекции картофеля на высокую продуктивность и качество клубней // Защита картофеля. 2014. Т. 1. С. 15–16.

Borriss R. «*Bacillus*, a plant beneficial bacterium» in Principles of plant-microbe interactions. Microbes for sustainable agriculture. Berlin: Springer, 2015. V. 24. P. 379–391.

Choudhary D.K., Johri B.N. Interactions of *Bacillus spp.* and plants – With special reference to induced systemic resistance (ISR) // Microbiol. Research. 2009. V. 164. P. 493–513.

Dobbelaere S., Vanderleyden J., Okon Y. Plant growth-promoting effects of diazotrophs in the rhizosphere // CRC Crit. Rev. Plant Sci. 2003. V. 22. P. 107–149.

Farrar K., Bryant D., Cope-Selby N. Understanding and engineering beneficial plant-microbe interactions: plant growth promotion in energy crops // Plant Biotechnol. J. 2014. V. 12, No. 9. P. 1193–1206.

Kamilova F., Okon Y., Weert S., etc. “Commercialization of microbes: manufacturing, inoculation, best practice for objective field testing, and registration”, in Principles of plant-microbe interactions. Microbes for sustainable agriculture. Berlin: Springer. 2015. V. 40. P. 319–327.

Khan M., Sessitsch A., Harris M., etc. Cr-resistant rhizo- and endophytic bacteria associated with *Prosopis juliflora* and their potential as phytoremediation enhancing agents in metal-degraded soils // Front. Plant. Sci. 2015. V. 5, No. 755. P. 1–9.

Lugtenberg B.J. «Introduction to plant-microbe-interactions», in Principles of plant-microbe interactions. Microbes for sustainable agriculture. Berlin: Springer. 2015. V. 40. P. 1–2.

Mora I., Cabrefiga J., Montesinos E. Cyclic lipopeptide biosynthetic genes and products, and inhibitory activity of plant-associated *Bacillus* against phytopathogenic bacteria // PLoS One. 2015. V. 10., No. 5. P. 1–21.

Ngoma L., Babalola O., Ahmad F. Ecophysiology of plant growth promoting bacteria // Scientific Research and Essays. 2015. V. 7, No. 47. P. 4003–4013.

Podile A.R., Kishore G.K. Plant growth-promoting rhizobacteria. Springer, Netherlands. 2006. V. 8. P. 195–230.

Qiao J., Wu H., Huo R., etc. Stimulation and biocontrol by *Bacillus amyloliquefaciens* subsp. *plantarum* FZB42 engineered for improved action // Chem. Biol. Technol. Agric. 2014. V. 9. P. 1–14.

Schäfer T., Adams T. «The importance of microbiology in sustainable agriculture», in Principles of plant-microbe interactions. Microbes for sustainable agriculture. Berlin: Springer. 2015. V.9. P. 5–7.

Vacheron J., Desbrosses G., Bouffaud M., etc. Plant growth-promoting rhizobacteria and root system functioning // Front. Plant Sci. 2013. V. 57. P. 1–19.

Wu L., Wu H.J., Qiao J., etc. Novel routes for improving biocontrol activity of *Bacillus* based bioinoculants // Front. Microbiol. 2015. V. 6. P. 1–13.

Тикиеренү эше Казан (Идел буе) федераль университетенның дөнъякүләм әйдәп баручы фәнни-белем бирү үзәкләре арасында көндәшлек сәләтен арттыруга юнәлтелгән Дәүләт программасы кысаларында тормышка ашырылды.

Мәкалә «2014–2020 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләргә саклау, өйрәнү һәм үстерү» Дәүләт программасының 3.5.4. номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Миңнуллина Ләйлә Фәрвәз кызы,

Казан федераль университеты аспиранты, Фундаменталь медицина һәм биология институтының кече гыйльми хезмәткәре

Гадиева Гүзәл Фәнис кызы,

Казан федераль университеты магистранты, Фундаменталь медицина һәм биология институтының лаборант-тикиеренүчесе

Р.В. Шәйдуллин

**ТАРИХЧЫ ГАЛИМ, ОСТАЗ
ҺӘМ ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ МИЛЛӘТПӘРВАР УЛЫ**
(Вәлиев Рәмзи Кәлим улына 80 яшь тулу уңаеннан)

Статья посвящена доктору исторических наук, профессору Казанского федерального университета Р.К. Валееву. В контексте юбилейной даты в ней системно рассматривается научная и педагогическая деятельность ученого, а также отмечаются его заслуги в области науки и образования. Особое внимание уделяется комплексному анализу наставнической деятельности Р.К. Валеева, направленной на подготовку из талантливой вузовской молодежи научных кадров высшей квалификации.

Ключевые слова: Рамзи Калимович Валеев, Татарстан, татарский народ, Казанский федеральный университет, исторический факультет, научная и педагогическая деятельность, наставничество, ученики, государственные награды и звания.

Тарихны кешеләр ясыи. Үткәннәребез аларның уңыш-казанышларыннан һәм тайпылыш-хаталарыннан торганга күрә, ул катлаулы һәм гыйбрәтле. Аннан сабак алу фарыз, чөнки тарих галижәнаплары – кырыс хөкемдар, үзе белән исәпләшмәүне кичерми. Гасырлар дэвамьнда кешелек гаять күп сынауларга дучар ителә, әледән-әле дөньяның төрле почмакларында сугышлар кабына, яңа калалар һәм салалар барлыкка килә, күп кенә авыллар жир йөзәннән юкка чыгалар, туган-үскән йортларның да еш кына урыннары гына кала. Ә хәтер буыннардан-буыннарда күчә. Әгәр дә аны сакламасак, аерым бер нәселне генә түгел, тора-бара бөтен бер милләтне инкыйраз көтәчәк. Хәтер бетсә – үткәннәр жуела, ә инде үткәнә юкның киләчәге дә булмый. Шуңа күрә үткәннәребезне, татар халкының һәм Татарстанның ижтимагый-сәяси

һәм этномәдәни тарихын өйрәнәп, аны халкыбызга кайтаручы һәм шул рәвешле тарихи хәтерне яңартучы галимнәребезнең, аерым алганда Казан федераль университеты тарихчыларының, нинди фидакар һәм изге эш башкаруы ачык аңлашыла. Язмабыз аларның берсе – татар милли-демократик хәрәкәте тарихыннан саллы хезмәтләре белән танылган галим, тарих фәннәре докторы профессор Рәмзи Вәлиев хақында.

Тарих фәне аңа тәкъдире тарафыннан тәгаенләнгән. Хәер, балалык еллары сугыш чоры белән өтелгән малайга фән дөньясы баштарак ниндидер сихри, романтик һәм шул ук вакытта буй житмәслек өлкә булып тоела. Ни дисәң дә, ул чакта аның гаиләсендә дә, туган-тумачасы һәм таныш-белешләре арасында да бер генә гыйлем әһеле дә булмый бит. (Хәзерге вакытта

Р.К. Вәлиевнең кызы Эмилия – медицина фәннәре докторы, бертуганының улы Дамир Хәмит улы – юридик фәннәр докторы.) Шуңа да карамастан, эти-әнисе уллары сайлаган юнәлешкә дә, аның теләк-омтылышларына да тирән ихтирам белән карый, аңа һәрьяклап булышырга тырыша. Баксаң, үсеп житкән егетнең һөнәр сайлавына мөнәсәбәттә авыл хужалыгына өстенлек биреп, шул өлкәгә караган белгечлек (агроном, бухгалтер, инженер һ.б.) алырга тәкъдим иткән дә булырлар иде.

Төрле чорларда (студентлык елларында, соңрак фән дөнъясына кереп киткәч тә) аның белән аралашкан кешеләр күңелендә Рәмзи Вәлиев шәхесе күпкырлы, тынгысыз һәм шул ук вакытта гаять ярдәмчел образ буларак урын ала, чөнки аның фәнни һәм педагогик эшчәнлегенә һәр буыны кызыксыну һәм соклану уята. Р.К. Вәлиевнең тарих фәне үсешенә, белгечләр әзерләүгә һәм тәрбияләүгә керткән зур өлешен күз алдына китерү өчен аның тормыш юлының аерым бер чорлары белән танышып чыгу да житә. Һичшиксез, бу феномен жентекләп өйрәнелүгә лаек, чөнки аның фәнни-педагогик эшчәнлегенә гаять тирән мәгънәгә ия һәм бай ижади потенциалны чагылдыра. Галимнең фәнни һәм фәнни-методик хезмәтләре Россиядә һәм Татарстанда тарих фәне нигезләренә киләчәктә дәнйгуын тәмин итте, аларның теоретик жирлегендә илебез югары уку йортлары тарихчы-тикшеренүчеләренә берничә буыны үсеп житлекте. Рәмзи Кә-

лимовичның исеме тарих ельязмасына керде, хаклы рәвештә Россия Федерациясендә, Татарстан Республикасында һәм Казан федераль университетында тарих фәне казанышларының лаеклы рәвештә үзенчәлекле чагылышына әверелде.

Ул 1937 елның 7 маенда Яшел Үзән районының Карашәм авылында Кәлимулла агай гаиләсендә дөнъяга килә. Малайга Рәмзи исемен кушалар.

Татар халкында элек-электән инсан затына биреләчәк ат, исем билгеле бер дәрәжәдә аның тәкъдирен тәгаенли дигән ышану таралган. Булачак галим исемнең сыйфатламалары арасында «үрнәк» дигән мәгънәсе дә бар. Аңа яшәеше дэвамьнда шул мәгънәгә тугры һәм лаеклы булырга туры килә – ул гомерлек имтихан тотта.

Сынаулар белән Рәмзи Вәлиев гомер юлының һәр чатында очраша. Сугыш чоры баласы буларак, бик иртә кул арасына керә – тормыш арбасына жигелә. Сугыштан соңгы ачлы-туклы елларда авыр крестьян тормышының, исәпсез салымнар газапларының барлык авырлыкларын үз жылкәсендә татый. Шуңа да карамастан, кечкенәдән килгән белемгә омтылуданмы, әллә табигый кызыксыну хикмәтеме – мәктәпне яхшы билгеләргә тәмамлый. Совет Армиясендә хәрби хезмәтен тутырып кайтканнан соң, атаклы Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетына юл тотта. Ул заманда идеологик асылы көчәя барган элегә факультетка керү жинел булмый, эмма үжәтлеге, белемгә омтылышы һәм Ходай биргән

сәләтләре үзенең итә – кичәге солдат студент була, уку йортын 1963 елда уңышлы тәмамлай. Һәм шундук аны университеттагы ижтимагый вазгыять һәм фәнни-педагогик тормыш үзенең бөтереп ала – университетның ВЛКСМ комитеты секретаре вазифасына тәкъдим ителә, бер үк вакытта ул философия кафедрасы ассистенты итеп тәгаенләнә. 1970 елда аны СССР тарихы кафедрасының өлкән укытучысы итеп раслыйлар, тагын биш елдан ул доцент вазифаларын башкара башлай. 1992 елдан бүгенгәчә Р.К. Вәлиев – хәзерге заман Ватан тарихы кафедрасы профессоры. Хәзерге көндә дә Рәмзи Кәлимович – университетның Халыкара мөнәсәбәтләр, тарих һәм Шәрәкьне өйрәнү институты Ватан тарихы кафедрасының әйдәп баручы профессорларынан берсе.

Баксаң, шаккатырлык – яңарак кына 80 яшьлек юбилеен билгеләп узган галимебезнең хезмәт биографиясенең биш дистә ярым еллар чамасы өлеше фәнни эзләнүләргә, укыту-педагогик эшчәнлеккә багышланган! Шуңа күрә ул дистәләргә ачышлар ясаган һәм китаплар бастырган, профессорның лекцияләрен меңнәрчә студент – булчак галимнәрнең, укытучыларның һәм башка өлкәләрдә хезмәт куячак белгечләрнең берничә буыны тыңлаган. Ирекседән юбилярның гыйльми жәһәттә озын гомерле булуы феноменының асылы һәм сәбәпләре нидән гыйбарәт соң, дигән сорау туа. Бер караганда, җавап гади дә кебек. Р.К. Вәлиев яшьлек елларында

ук даими рәвештә һәм максатчан юнәлештә үзенең белемнәрен баету һәм камилләштерү өстендә эшли, аның бу сыйфаты гомер юлы буйлап яңа кимәлләрдә көчәеп үсә бара. Ул, нинди генә вазифа башкарсан да, һәрвакыт үзенең кызыксындырган мәсьәләнең тулысынча төбенә төшәргә, аны һәрьяклап һәм жентекләп өйрәнергә, ачыкларга омтыла. Укыту процессыннан аерылмыйча гына, ул күпсанлы хезмәтләр язды, монографияләр дөньяга чыгарды. Киң күләмдә танылган абруйлы галим буларак, 1990 елда Россиядәге 1917 елгы гомуммилли кризисны этрафлы ачкан һәм анализлаган докторлык диссертациясе яклады, сонрак ул, баетылып, аерым монография рәвешендә дөнья күрдә («Назревание общенационального кризиса и его проявление в Поволжье и на Урале в 1917 году», Казан, 1979). Бүгенгә күндә без аны ике дистәгә яқын монография һәм 300 дән артык фәнни, фәнни-популяр мәкалә авторы буларак беләбез. Әлеге сыйфаты – даими рәвештә үзенең профессиональ дәрәжәсен күтәрүгә омтылышы – аның сыгылмалы, иң катлаулы фәнни һәм дөньяви мәсьәләләргә киң колачлы хәл итүгә сәләтле фикерләү көченең нигезен хасил итте.

Рәмзи Кәлимовичның төрле вазифалар башкарганда этрафлы һәм гаять нәтижәле фәнни-педагогик эшчәнлегә факультет житәкчелегенең дә игътибарын җәлеп итте. 1981 елда ул тарих факультеты деканы урынбасары итеп билгеләнде, 1995 һәм 1998 елларда ике тапкыр әлеге

факультетның деканы булып сайланды. Казан университетының иң абруйлы факультетларының берсен очраклы рәвештә, кемнәдер күңеленә хуш килеп кенә житәкләү мөмкин түгел.

Р.К. Вәлиевнең декан буларак эшчәнлегенә катлаулы һәм каршылыктар чиктән ашкан елларга туры килә. Укыту процессында 1991 елда СССР таркалганнан соң башланган демократик үзгәртеп корулар, акрынлап булса да, тизләнешле үсеш алалар. Татарстанда актив рәвештә республикадагы төп халыкларның милли яңарыш процессы бара, яңа партияләр һәм ижтимагый хәрәкәتلәр барлыкка килә. Соңгылары Россия һәм Татарстанның хакимияттәге югары даирәләренә кенә генә түгел, укытучылардан башлап вазифаи затларга кадр югары уку йортлары мәгариф системасы вәкилләренең мәнфәгатләрен дә алга сөрәләр. Тарих факультетының төрле фәнни, этносәяси һәм идеологик карашлы кешеләргә берләштергән коллективы объектив рәвештә илдә һәм республикада барган ижтимагый, социаль, милли характердагы вакыйгаларның һәм күренешләргә тулы бер җыелмасын чагылдыра һәм үзенчәлекле «идеяләр кайнаган казан»ны хәтерләтә. Әлегә шартларда факультет деканаты алдына катгый рәвештә университетның нәтиҗәле эшләүче укыту һәм фәнни бүлекчәсе буларак сакланып калу һәм бәхәс клубы түбәнлегенә тәгәрәмәү бурычы килеп баса. Ул чакта һәр житәкчә дә гыйльми жәмәгәтчелекнең аңында барган үзгәрешләргә

һәм шуларның нәтиҗәсе булган гамәлләргә тиешенчә кабул итәргә, югары уку йортлары структураларына үзләрен каршы куйган затлар белән ачыктан-ачык фикер алышуга сәләтле түгел иде. Кемнәргәдер фәнни эшчәнлектәге һәм укыту процессындагы иске калыплар юл куймады, кемдер исә университетта тамырдан үзгәргән вазгыять белән санлашмады. Әмма иң зур бәла аларның күбесенең либераль-демократик система шартларында яшәргә теләгән кешеләргә тормыш-психологик менталитеты үзгәрүен кабул итәргә эзер булмавыннан гыйбарәт иде. Әйе, үтә четрекле хәлләр хөкөм сөрдә ул заманда. Әлегә шартларда тарих факультетының житәкчесенән аңа ышанып тапшырылган структурада тискәре күренешләргә юл куймау, фәнни жәмәгәтчелекне тиешле юнәлешкә кертәп жиберү өчен бик күп нәрсә таләп ителде һәм шул максатларда Рәмзи Кәлимович үзенең барлык тәҗрибәсен, зирәклеген һәм акылын эшкә жикте. Нәтиҗәдә факультеттагы укыту һәм фәнни-тикшеренү процессы аның демократик контролендә калды, күп кенә профессорлар һәм доцентлар аның йөзәндә яңа шартларда тыныч һәм уңышлы эшләргә сәләтле житәкчә, ә студентлар исә зирәк һәм ышанычлы остаз күрделәр. Моңа ирешү, абруй казану асыл лидерлык сыйфатлары нигезендә мөмкин булды. Р.К. Вәлиевнең уртақ фикергә килүгә омтылышы, чиктән тыш катгый, ара-тирә мәгънәсез таләпләр куючы оппонентларын да тыңлый белүе, фикер

каршылыклары булуга карамастан деканатның үзара килешенгән карарлар чыгаруы, факультетның профессорлар-укытучылар составы, ректорат белән тыгыз бәйләнештә эшчәнлек алып баруы аның житәкчесенә карата тирән ихтирам уятты һәм аңа ышанычны ныгытты. Ничшиксез, Рәмзи Кәлимович Казан федераль университеты Халыкара мөнәсәбәтләр, тарих һәм Шәрәкьне өйрәнү институтында бүген тарихчы галимнәр даирәсендә хөкем сөргән демократиянең чишмә башында торды.

Ул декан вазифаларын башкарган чорда тарих факультеты гаять зур уңай үзгәрешләр кичерде, аның яңа сәясәтә нәтижәсендә факультетның мөмкинлекләре, илнең төрле уку йортлары һәм кайбер чит илләрдәге университетлар белән багланышлары киңәйде.

Моннан тыш, Р.К. Вәлиев тарафыннан фәнни кадрларны саклау һәм яңадан әзерләү, укытучылар даирәсен яшәртү юнәлешендә максатчан эш алып барылды. Факультетны тәмамлаучылар арасыннан ел саен кандидатлык диссертацияләре якланды, эзлекле рәвештә тарих фәннәре докторлары саны арта барды – факультетта көчле фәнни потенциалга ия яңа гыйльми-педагогик алмаш барлыкка килде. Чагыштырмача кыска деканлык эшчәнлегендә чорында ул житәкләгән факультет Казан дөүләт университетының иң нәтижәле һәм уңышлы эшләүче бүлекчәләренең берсенә әверелде, анда бер төркем студентлар өчен тарих татар телендә укытыла башлады.

Тарихчы галим буларак, Рәмзи Кәлимович этрафлы фәнникшеренү эшчәнлеген алып бара. Яшь чагында археологик казу эшләрендә катнашты, аны Лаеш районының Рождественно авылы янындагы археологик комплексы өйрәнү нәтижәләренә багышланган «Рождественно авылы янындагы археологик истәлекләр» («Археологические памятники у села Рождественно»). Казан, 1962) хезмәтә авторларының берсе буларак та беләбез.

Галимнең төп эзләнүләре Урта Идел буе төбәгенең XX гасырның 1 нче чирегендәге ижтимагый-сәясәти тарихы, татар зыялылары, шул исәптән Борһанетдин, Гыйльметдин, Галимжан һәм Шәһретдин Шәрәфләр язмышы, Татарстанда Сталин чоры репрессияләре мәсьәләләренә багышлана. Шуларның нәтижәсе буларак «Фажигә» китабы дөнья күрә (Казан, 1996), ул ана телебездә басылган фундаменталь монография буларак фәнни даирәләрдә зур яңгыраш ала, жәмәгәтчелекнең игътибарын жәлеп итә. Бу юнәлештә Р.К. Вәлиев әлегә хезмәт белән генә чикләнәп калмый, үзенең ачышлары белән бертуган Шәрәфләрнең аклануына хәлиткеч өлеш кертә, аларның кече ватанында – Буа районы Аксу авылында фәнни конференция, авыл укытучылары белән очрашу оештыра һәм уздыра, Казан урамнарының берсендәге (Жуковский урамы) бер йортка мемориаль такта урнаштыруга һәм Галимжан Шәрәф каберенә таш куярга ярдәм итә. Ул, беренчеләрдән булып, Вәисиләр хәрәкәте тарихын,

Борһанетдин һәм Гайнетдин Вәиовларның ижтимагый-сәяси эшчәнлеген өйрәнә, Г. Вәисовның рус әдәбияты классигы Л.Н. Толстой белән дусларча мөнәсәбәтен бәян итә. Әлеге мәсьәләләр буенча татар телендә тирәнтен дәлилләнгән «Өзелгән дога» (2007) дип аталган саллы китабы дөнья күрдә.

Рәмзи Кәлимовичның гыйльми эшчәнлегенә тагын бер мөһим тармагы – Россиядә 1917–1918 еллардагы татар милли-азатлык хәрәкәтен яңача аңлау, шәрехләү нигезләрен булдыру юнәлешендә фәнни тикшеренүләр алып бару. Аерым алганда, «Болак арты республикасы» хезмәтендә (Казан, 1999) аның тарафыннан комплекслы рәвештә татар милли-демократик хәрәкәтендәге кризис һәм татар милли дәүләтчелек төзелешендә институциональ процессларның сүнүе сәбәпләре анализлана.

Галимнең фәнни тикшеренүләре арасында татар халкының милли мәнфәгатьләре суверенлашуы этапларына багышланган «Соңгы халык дошманы» («Последний враг народа». Казан, 2013) монографиясе аерым урын алып тора. Анда тәүге тапкыр Татарстанның беренче суверенлыгы тарихы бәян ителә. Нәтижәдә автор, беренчеләрдән булып, «ике суверенлык» теориясен нигезләп үстерә, әлеге теория аның тарафыннан Татарстанның сәяси һәм икътисади мөстәкыйльлеген, шулай ук татар халкының этномәдәни мәнфәгатьләрен киңәйтү яссылыгында карала.

Р.К. Вәлиевнең «милли тайпылыш» мәсьәләләре яктыр-

тылган хезмәтләрендә (Милли тайпылыш, Мирас, 2004) тарих фәнендә беренче тапкыр татар интеллегенциясенә татар милли дәүләтчелеге, Урал-Идел Штатын һәм Татарстан республикасын төзү өчен көрәш манзарасын тергезү омтылышы ясала. Аерым игътибар Татарстан партия оешмасындагы төркөмнәр көрәшенә юнәлтелә. Мөселман халкының милли-демократик хәрәкәтендә актив катнашкан татарларның язмышына кагылышлы материаллар зур урын били. Моннан тыш, һәрьяклап татар халкының милли мәнфәгатьләре кысаларында «уңнар»ның Татарстан республикасының суверенлыгы өчен көрәш процессы тикшерелә. Галимнең 1920 елларда Татарстан сәяси житәкчелегендә «уңнар» һәм «суллар» арасында барган көрәшенә карата үзенчәлекле мөнәсәбәт һәм фикерләре дә игътибарга лаек.

Р.К. Вәлиев һәм Г.Ә. Фәттахованың Татарстан АССРның Мәгариф халык комиссариаты каршындагы академик үзәк эшчәнлегенә багышланган уртақ монографиясендә («Академический центр Татари. 1920-е годы», Казан, 2002) төбәкне өйрәнү белән шөгыйльләнгән төрле структуралар (жәмгыятьләр, түгәрәкләр һ.б.) эшчәнлеген анализлау белән бергә татар халкының милли мәнфәгатьләрен гәмәлгә ашыру белән багланышлы мәсьәләләр дә яктыртыла.

Бүгенге көндә күпләр Р.К. Вәлиевнең үзләренең остасы булуы белән хаклы рәвештә горурланалар. Чирек гасыр чамасы дәвердә аның тарафыннан

тарих фәннәре өлкәсендә 2 фәннәр докторы (Р.В. Шәйдуллин, И.А. Чуканов), 10 нан артык фәннәр кандидаты (А.М. Вәлиев, Ә.А. Гатин, А.И. Диндаров, Л.М. Жаббарова, Г.Р. Кәримова, Л.О. Сулима, О.Н. Тихонов, Г.А. Фәттахова, К.Р. Шәкүров һ.б.) эзерләнде. Юбиллярның шәкертләре Татарстанның, Мари Элның, Ульяновск өлкәсенә һәм башка төбәкләрнең төрле югары уку йортларында һәм тармак фәнни-тикшеренү институтларында эшлиләр.

Р.К. Вәлиев тарих фәннендә югары үрләр яулады – Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе (1994), Рос-

сия Федерациясенә атказанган югары мәктәп хезмәткәре (2006), Казан дәүләт университетының атказанган профессоры (2007) исемнәренә, Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт бүләгенә (2011) һ.б. дәрәжә-бүләкләргә лаек булды. Аның сикәлтәле тормыш юлы һәм фәнни эшчәнлегә фидакарлык, кешелеклелек, башкаларны ихтирам итү, тырышлык, намуслылык, тугрылык кебек гүзәл үрнәкләр белән бизәлгән. Халкыбызның асыл улына, галимнәрнең укытучысына, остазыбызга ныклы саулык, озын гомер, фәнни эшчәнлегендә яңа казанышлар телибез. Афәрин, Рәмзи ага!

*Шәйдуллин Рафаил Вәли улы,
тарих фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм тәбәкне өйрәнү
институтының энциклопедистика үзәге мөдире*

УДК 09:930.27

Ф.З. Яхин**ДУРТ ЯГЫМ КЫЙБЛА:****Арчаның тарихи халкына бер сәяхәт**

Комплексная экспедиция по изучению языковых особенностей, фольклора и культуры татар Арского и Атнинского районов Татарстана состоялась в 2016 году и была организована Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ. В статье излагаются значимые научные результаты экспедиции в плане археографии, эпиграфики, исторических жителей района, уточняются биографические данные некоторых исторических личностей, выходцев этой местности.

Ключевые слова: история Арского района Республики Татарстан, печатные и рукописные татарские книги XVIII–XIX веков, Габденнасыр Курсави, вклад Курсави в исламское реформаторство.

Арча һәм аның авыллары халкы кемне дә сокландырырлык. Тораклары төзек тә, чиста тә, ә кешеләре – иманлы. Шулай булмый мөмкин дә түгел. Халкыбызга ничәмә-ничә буын шагыйрьләр, язучылар, галимнәр, ил батырлары биргән як бу.

I

Сәяхәтебез 2016 елның 27 июнь көнендә башланып китте. Без, бер төркем галим-голәмә, кайгыртучан хужаларның күрсәтмәләре нигезендә юлга чыктык. Сәяхәтебез Арча якларын тарихи-мәдәни-әдәби яктан комплекслы өйрәнәп кайту максатына корылган иде.

Миңа борынгы татар китапларын барлау, өйрәнү, фәнни эһәмияте булганнарын туплап алып кайту бурычы йөкләнгән иде.

Беренче тукталу урыны – Арчаның көнчыгыш тарафындагы Поченок Поник авылы.

Поченок Поник авылында мөселман татарлары яши, әмма

тәүдә аны керәшен татарлары нигезләгән булып чыкты. Монда безнең экспедицияне авыл администрациясе башлыгы озата йөрде.

Моннан ерак түгел Ключище авылы да булган, аның хәзер урыны гына калган. Анда руслар яшәгән.

Поченок Поникта Исхакова Мәдинә Ибраһим кызында булдык. 1928 елгы. Аның кулында XIX йөзгә беренче яртысына нисбәтле басма китап – Коръән саклана. «Әлхәм сүрәсе» һәм алга таба ике сәхифәсе ертылган, уртадан берничә бите төшкән. Аларны кулдан язып тугырганнар. Мөһеңре дә бар. Анда «Кәрим бине Өм-мәйәмин» дип сугылган. Китап Мәдинә әбигә әнисе Галимәдән мирас буларак калган. Ул, урман аша тугыз чакрымнар булып, Балтач районына караган Каенбаш авылында яшәгән. Ә әтисе Ибраһим исемле булган. Аңарда да китаплар бар иде, ди. Әмма йортлары беткән инде. Димәк, ул китаплар сакланмаганнар.

«Поник» сүзенең мәгънәсен авылда «утын диләнкәсе», «утынлык» буларак аңлаттылар. Монда кирпеч заводы булган. Шуның мичләрен кыздыру өчен бу авылныкылар агач күмере житештергәннәр. Шушы эшкә килеп йөри торгач, ахырда, күпләр бу авылда төпләнеп тә калганнар.

Авыл башыннан, көнчыгыш тарафыннан, инеш агып чыга да көнбатышка юнәлә. Аның аргы ягында ике ихата күренә. Аларның яныннан биек яр сузыла. Арырак – урман. Көнъякка табарак – зират. Монда кирәмәт бар икән. Анда элек марилар килә торган булганнар. Дини йолаларын үтәр өчен әлбәттә.

Әмма борынгы тарихлардан хәбәрдар кешеләр беләдер: кирәмәт дигәннәре – тораташ, ягни балбал. Аларны скиф-сарматкыпчаклар куя торган булганнар. Алар күчмә тормыш белән яшәүчеләрнең сакма-жәйләүләрендә юл күрсәткече ролен үтәгәннәр, диннәрендә гыйбадәт өчен дә файдаланылганнар. Аларны «баба ташы» дип тә атыйлар. Изге саналганнар. Үлем-житемдә алар янына мәет күмеп калдыру гадәте дә булган. Шулай каберлекләр барлыкка килгән. Тораташлар кабер ташы ролен дә үти башлаганнар.

II

Өйләдән соң безне юлыбыз Ташкич авылына алып китте. Анда да истәлекле урыннар бар. 1985 елда, студент чагымда, минем бу авылда булганым бар иде инде. Бәрәңге алырга жибәргәннәр иде.

Авыл уртасында иске бер бина бар иде. Аның урынында хәзер матур мәчет. Имамнары Зәбир Зарипов исемле агай икән. Аның әтисе Хәлиулла улы Мөхәммәтзариф сукыр булган. «Аны мәчеткә житәкләп йөрөп, үзем дә дингә кереп киттем», – дип сөйләп алды Зәбир хәзрәт.

Электә бу авылда данлыклы Борһан мулла яшәгән. Аның хакында ишеткән-белгәннен 1939 елгы Габделфәрт Мәжитов болай сөйләде: «Без малай идек. Кыш көне женазасы артыннан йөгереп бардык. Бер сандык китабы калды. Карт иде. Андый муллалар юк инде хәзер... Бервакыт Салавыч ягыннан туганы килде. Хатын-кыз затыннан. Нигезләренә намазлар укып китте. Борһан мулланың хатыны Салавыч авылыннан булган. Ташкич мәчетен дә шул Салавыч авылы бае салдырган. Хәзрәтнең кайналасы булган ул».

Хәзер авылда Урта Азия яктарыннан кайтучылар да тернәкләнеп килә икән. Тырышлар. Ничек тә аякка басарга, тормышларын ныгытырга теллиләр.

Зиратларында борынгы ташларның булуы хакында ишеткәч, анда да барып килдек. Алар XIX гасырга карыйлар икән. Борынгылары да бар булып. Әмма табылмадылар. «Аларны галим Әнвәр Хәйри язып алды, укып, өйрәнәп йөрдә бервакыт. Колхозга эшкә китерелгәннәр иде. Бездә тордылар, – диде, хәтерен яңартып Габделфәрт агай. – Клубта концертлар да куеп йөрделәр эле алар. Булдыра иде...». Озата килгән Габделфәрт агай: «Казаннан, Мәрданов бугай, килгән иде. Ул

ташларны, борынгыларны, аның белән тапкан идек. Кая гына кителәр икән?» – диде.

Шунда исемә төште: Риза Фәхретдиннең, үзенә хат белән: «Ул кабер ташларын уку нәрсә бирә?» – дип мөрәжәгать итүләренә каршы: «Берни дә бирми. Акча да китерми, сәламәтлеккә дә файдасы юк. Әмма тарихларга бәйле хәтерезебезне яңартуга хезмәт итә», – дип жавап бирүе хакында «Шура» журналынан укыганым бар иде.

Сеже авылына кичке якта килеп життек. Мәчетләренә кереп намаз укыгач, имамнары Илдар Әһлиуллин белән китапханәләрен карадык. Арада иске басма китаплар да бар булып чыкты. Аларның беришләре – төрле догалыклар, икенчеләре – Коръән һәм тәфсирләре. Әхмәт Ясәвинең «Диване-хикмәт»е, шулай ук «Бакырган китабы»ның өлешләре саклана икән. Авылда, кешеләр кулында гарәп графикасындагы китаплар калмаган. «Андыйларны, укый алмагач, сакламыйбыз инде», – дип жавап бирделәр.

Әлек бу авылда удмуртлар яшәгән икән. Зиратлары да булган. Аның чыршыларын кискәннәр. Өйтүләренә караганда, удмуртларда «сеже» дип «солы»ны атыйлар икән. «Ташкичләр – арлар иде. Әни аларны «марилар» дия иде», – дип аңлатты Илдар хәзрәт.

Сежедән Гөберчәк авылына китеп, Мөхәммәт Мәһдиев музеена кердек. Әлек тә монда килгәнәм бар иде. Музей ачылу да катнаштым. Ул вакытта колхозлары исән иде әле, рәисләре Фәрит исемле кеше иде. Шулар-

ны да сөйләшеп алдык. Музейлары булгач, авылларын карап, чиста тоталар икән. Мөхәммәт агада бөек хыял яши иде, ул да тормышка ашты: Гөберчәгенә асфальт юл илтә.

III

28 июнь көнне Кенәр авылы аша Кызылъярга киттек. Яңа һәм Кече Кенәр авыллары инде кушылып беткән. Авыл шулай зурайган. Олы мәктәп, яхшы итеп эшләнгән мәдәният йорты бар. Кызыл, ак кирпечтән эшләнгән матур, төзек биналар. Халыкның тырышлыгы да, уңганлыгы да күренеп тора. Кышын мәктәпләренә дә, китапханәләренә дә очрашуларга чакырачакларын әйткәч, берәз шикләнәп тә куйдым: мин Арча яклары хакында нәрсә сөйли алырмын икән? Китапларымны укыган булсалар инде...

Кызылъяр авылына юл алдык. Кәүсәрия абыстайга барырга куштылар. Анда борынгы китаплар бар икән. Ул хәзер Тәнзилә әбиләрдә яши, ди. Үз өе дә монда гына. Китаплары шунда, диләр. Аннары, Айсылу ханым Галимжановада «Коръән тәфсире», Габделхәй Тракторчыда әби-бабайдан калган борынгы китаплар күп имеш.

Кызылъярлар безне алтын эзләп йөрүче чегәннәргә тиңләделәрме? Сүзләре һаман да эредән йөрде. Болар, мөгаен, иске байлар авылы булгандыр? Кемгә барып керсәң дә, ихаталары – төзек, нык. Бар да заманча. Машиналы, мал-туарлы болар. Барысы да яхшы югыйсә. Әмма күңелләрендә тынычлык, бәхет тойгысы юк кебек.

Арча ягындагы иң борынгы авылларның берсенә – Түбән Орыга килдек. Монда XVII гасырда, үз заманында акылы, зинене, галимлеге белән танылып, тарихыбызда эз калдырган шәхесләрөбездән Бисары улы Янсари хафиз яшәп, 1687 елда вафат булган. Аның бабасы – Килдеш бәк, ә ул – Килеваз («Калавыз» түгел) бәкнең улы икән.

Оры авылы зиратында булып, аның кабер ташын укыганлыгы хақында Риза Фәхретдинов «Асәр» китабында язып уза. Янсари хафизның Ючәнһам исемле кызы Иванай улы Юныска никахлы икәнлеген дә ачыклай [Фәхретдинов, 1900, б. 29]. Янсариның «хафиз» аталуы мәсьәләсенә тукталып, бу сүзнең мәгънәләрен төрле яклап тикшерә, керәшеннәрдә поп-атакайны да «хафиз» дип атауларына игътибарын юнәлтә, «абыз, абыстай» сүзләренең дә менә шушы «хафиз»га бәйлә ясалуын ача.

Иванай улы Юныска килгәндә, ул үз заманында шөһрәтле имам һәм мөдәррис булып житлегә. Оры авылында зур мәдрәсә тота, балалар укыту белән шөгъльләнә. Аны «Юныс әфәнде», «Юныс ахун» дип атап йөрткәннәр. Бабасы Усай исемле булган.

Юныс хәзрәтнең әтисе Иванай Кәче авылында имамлык һәм мөдәррислек иткән. Кодасы Янсари хафиздан соң, бер ел кичеп, 1688 елда вафат була. Казан төбәгендә зур нәсел калдыра.

Иванай мулланың язу эшенә маһирлыгын Р. Фәхретдинов аерып күрсәтә. Ш. Мәржани дә бу нәселдә зур галимнәр булганлыгын үз хезмәтләрендә искә ала.

Юныс хәзрәт 1636 елда туган. Р. Фәхретдинов язганча, Казан ханлыгы басып алынганнан соң, Урта Азия якларына китеп, Бохарада белем алып кайткан беренче кеше ул булган [Фәхретдинов, 1901, б. 38]. Зур гыйлем туплап, аң-белемдә маһирлыгы белән танылырга өлгергән. Юлда кәрван белән кайтышында, күчмәләр кулына төшөп, аны казакъларның данлыклы ханы, мәшһүр Чыңгызхан Әбул-Хәйр улы каршына китерәләр. Егетнең төс-кыяфәте, күркәм тәрбиясе, тирән белемнәре һәм саф зинене хан хәзрәтләренең күңелендә мәрхәмәт хисләрен уята. Ул аны үз янында калдыра. Әмма берникадәр вакыттан соң, егетнең сагыш утында көюен күрөп, кәефен аулау нияте белән кызы Мәһәлбикә-солтанга өйләндерә. Кыз, әлбәттә, бик тә чибәр икән. Хан баласы, шуңа да «солтан» титулы белән йөртелә.

Әмма Юнысның күңеле барыбер дә туган якларына ашкына. Ватанпәрварлык хисләренә бирелгән киявен, Мәһәлбикә-солтан белән бергә, казакълар ханы Чыңгызхан асыл ватанына кайтып килергә рөхсәт бирә.

Юныс хәзрәт Оры авылында мәдрәсәдә укыта башлай. Тирән гыйлем иясе булуын истә тотып, аңарга четерекле мәсьәләләренең берсе – бу мәмләкәттә гошер садакасын жыю тиешлемөкмы, шуны раслап чишү эше йөкләнелә. Ул аның важиб, ягъни саваплы икәнлеген дәлилләп фәтвә яза. Голәмә тарафыннан кабул ителеп, шул фәтвәсе соңгы гасыргача үз көчендә кала килә, дини басма китаплар арасында

ул хактагы хәбәрләрне очратырга була.

Озакламый Юныс хәзрәтне Оры авылына имам итеп сайлылар. Ул мөдәррис, ягъни мэдрәсә профессоры сыйфатында да таныла. Әмма хатыны Мәһәлбикә-солтан вафат була. Аны Оры зиратына җирлиләр.

Юныс ахун икенче хатын алырга ниятли. Аңа Янсари хәфизның кызы Ючәнәһамне димлиләр.

Аның белән дә бик тату һәм мэхәббәт тигезлегендә матур яшәгәннәр.

Юныс хәзрәт өч угыл үстергән, исемнәре Нәзер, Сәфәр, Мәкъсүт икән. Болардан шулай ук укымышлы нәселләр таралган.

Фарсы теленә бик оста булып, Юныс хәзрәт күп әсәрләр шул телдә язган, Иран ягы әдипләренә һәм галимнәренә хезмәтләренә шәрехләр төзегән, үзеннән бай һәм кызыклы гыйльми мирас калдырган. Китапларында үзен «Юныс ахун», «Мулла Юныс», «Юныс бине Иवानай Казани» имзалары белән күрсәткән. Танылган әсәрләренән берсе – «Шәрхе Габдулла». Соңыннан ул Казанда берничә кат басылган, дини йолаларны үтәү, иман, намаз һәм башка фарызларны башкару хакындагы дәлилле, ышанычлы китаплардан санала.

Татар халкы XIX йөз шагыйре Әбелмәних Каргалыйның торышы һәм ижаты хакында яхшы хәбәрлар. Аның хакында мәктәп дәрәсләкләрендә үк бирелгән. Әмма аның бабалары Арча ягынан икәнлеген искә дә алмыйбыз. Ул данлыклы шагыйрьләр һәм имамнар нәселеннән чыккан.

Әбелмәнихның бабасы Габдессәлам – Урай (Уразмөхәммәт) улы. Урайның әтисе – Колмөхәммәт, бабасы – Колчура, нәсел башлары Кылап бәктән. Асыллары белән алар Алат юлындагы Мәңгәр авылы кешеләре.

Габдессәлам башта Ташкичү авылына күченә, анда имам-мөдәррис була, зур мэдрәсә тота. Аның дистә еллар буге Кариле имамы Хәсән улы Габдессәлам ахун мэдрәсәсендә камил белем алуы да яхшы мөгълүм. Мэдрәсәдә укыган чагында гарәп теле грамматикасына бәйле хезмәт яза һәм сүзлек төзи. Габдессәламнең чыннан да Әбелмәних Каргалыйның бабасы булуын Р. Фәхрәтдинов «Асәр» хезмәтендә ачык дәлилләп яза, фикерен раслауда шагыйрьнең үз сүзләреннән дә файдалана, әсәреннән өзек китерә [Фәхрәтдинов, 1901, б. 42]. Тагын шунысы әһәмиятле, Габдессәламнең бер кызы Стәрлетамак ягындагы Кырмыскалы авылы имамы Вәлид бине Мәкъсүт бине Афак бине Дусмөхәммәттә кияүдә була. 1744 елда Патшабикә Елизавета татар һөнәрчеләренә һәм сәүдәгәрләренә Сакмар елгасы буенда шәһәр төзәргә фәрман бирә. Эш башына Казан ягы Саба авылынан курку белмәс Габделхаяли улы Сәгыйть баса, үз тирәсенә гайрәтле, хөр жанлы татарларны туплый. 1750 елда, башкалар белән бергә, Габдессәлам дә шул якларга күченә, Оренбургта имам һәм мөдәррис була. Аның Ташкичү мэдрәсәсендә укыткан чагында ук шәкертләрен китап язарлык, иркен фикерләрлек дәрәжәдә тәрбияли

алганлыгын Ш. Мәржани тарихи хезмәтләрендә дәлилләп, мисаллар белән искә алган.

Габдессәламнең үз мөгаллиме Хәсән улы Габдессәлам исә асылы белән Уфа ягы кешесе була. Ул Кариле авылына килеп, монда исеме тирә-якка танылган остаз-мөдәррис буларак таныла. Күп кенә шәкертләр тәрбияли. Әмма ир балалары булмау сәбәпле, тәрбиясез калгач, Минзәлә елгасы буендагы Шыгай авылына китә. Монда кызы кияүдә була. Шулай итеп, Шыгай авылында кияүләре Сөләйман улы Мөхәммәтшәрифтә яши, атаклы Шыгай мэдрәсәсендә укыта. Аннары Мәлем авылындагы кияүләре Зәйнәтдин йортына күчә. Кабере дә шул Мәлем авылында.

Гали Чокрыйның әнисе Гөлбаһар нәкъ менә шушы нәселдән.

Хәсән улы Габдессәлам исә данлыклы Котлыгыш әс-Семети улы Мортаза әфәндедә белем алган. Ә ул, үз чиратында, Дагстан якларында укып кайткан, хәжи да булган. Р. Фәхрәтдин хәбәрәнә күрә, 1723 елда Мортаза хафиз намаз укуга бәйләнешле әһәмиятле гарәпчә китап язган [Фәхрәтдинов, 1900, б. 31].

Хәсән улы Габдессәлам Курса авылында да белем алган. Ул монда Таип улы Рафыйк мөдәррис мэдрәсәсендә укыган. Шуннысы игътибарга лаек, имам Рафыйк үзе дә заманында Мортаза хафизның шәкерте булган.

Габдессәламнең Рафыйк хәзрәткә күчүе мөдәррисенең вафаты сәбәбенә бәйле аңлатыла ала. Ул заманнарда гыйлем ияләре күп булмаган. Рафыйк Курсави

бик күп бәхәсләр уяткан мәсьәләләрдән берсе – кыска төннәрдә ястү намазын уку тиешлеге хакында рисалә язган шәхес тә әле.

Бу шәхәсләр фикер иясә Габденнасыр Курсави кебек алдынгы карашлы галимнең житлегеп майданга чыгуында зур роль уйнаганнар билгеле. Габденнасыр кебек даһиларга бөек халыклар һәйкәлләр куялар, бездә дә андый гамәлләр булырга тиеш иде югыйсә.

Габденнасыр Курсавиның әтисе Ибраһим исемле, бабасы – Ярмөхәммәт. Ул – Курса авылыннан, Иштирәк нәселенең дәвамчысы. Габденнасырның улы – Насыр. Шунлыктан ләкабә, шәригать кысаларында, Әбуннасыр була («Насырның әтисе» дигән сүз). Берәүләр аны «Әбуннасыр Курсави» диләр, икенчеләр «Габденнасыр Курсави» исеме белән белдерәләр. Бу исә «ике төрле кеше хакында сүз бара булса кирәк» дип уйларга жирлек тудыра. Алар икесе дә бер үк зат, ягъни Насырның атасы – Габденнасыр Курсави.

Габденнасыр Курсавиның әтисе Ибраһим 1790 елда вафат булган. Әнисе – Әмин кызы Миһербан, Максабаш авылы Мансур бай нәселенән.

Габденнасырның апасы Мәрхүбә исемле булган. Мәчкәрә авылыннан Габдессәлам улы Габдуллага кияүгә чыккан, Габденнасырны гына түгел, Гобәйдулла, Муса, Мөхәммәтжан, Хәсәнбану исемле балаларын да үстәргән. Р. Фәхрәтдинов аны «Мәшһүр хатыннар» исемлегенә керткән. Мәрхүбә абыстай 1827 елда вафат булган.

Габденнасыр Курсави 1776 елда дөньяга килгән. 37 яшендә, 1812 елда, рамазан аенда вафат булган. «Буның вафат улмасы илә Казан вә Болгар исламнары, бәлки гомумән ислам галәме олуг бер галимнәрене заигъ итмешләрдер», – дип яза бу хакта Риза Фәхретдинов [Фәхретдинов, 1903, б. 95].

Бала чагында Габденнасыр, белем алу максатын күздә тотып, туган авылы Курсадан Малмыж ягындагы Мөчкәрә авылы мәдрәсәсенә китә. Аннары аны гарәп-фарсы телләрен яхшылап үзләштерү теләге Бохарага кадәр китерә. Ул монда батыйни вә заһири гыйлемнәренә, ягъни интуиция һәм тәҗрибә юллары белән хакыйкәтне табу ысулларын, замананың бөек галимнәренән һәм шәехләренән өйрәнә, гарәп-фарсы телләрендә камил дәрәҗәдә укырлык, язарлык, иркен аралашырлык дәрәҗәләргә ирешүе белән бергә, мәгънәләргә, ягъни белемнәренә эчтәлегенә, чын асылына төшенүгә дә ирешә. Бохарада уздырыла торган галим-голәмәнен бәхәс мәҗлесләренә йөри. Монда үзенең яхшы зихен һәм гыйлемнәриясе булуын, кыен мәсьәләләренә чишә алырлык көчле акылы белән даны тарала. Хәтта ул килмичә бәхәс мәҗлесләре башланмау очраклары ешай.

Әмма уйланмаган хәлләр килеп чыга. Габденнасыр Курсави, фикер өлгерлеге һәм хакыйкәтне ачык күрә белүе аркасында житәкче даирәләренә «ачуын кузгатуы» сәбәпле, алга таба Бохарада кала алмый, үз ватанына кайта. Аңа бай җизнәсе Габдел-

сәлам улы Габдулла олы мәдрәсә салдырып бирә. Габденнасыр Курсави аны алдынгы карашлы һәм югары белемнәр учагына әверелдерә.

1807 елда ул Бохарага икенче тапкыр китә, анда берәз торгач, кирәкле китапларын кабат укып, күчереп язып, тикшереп-өйрәнәп чыккач, Хива шәһәренә юл ала, монда да китапханәләрдә була. Аннары Әстерханга килә, шуннан соң, Идел буйлап сәяхәт итә-итә, асыл ватанына кайта.

Ә 1812 елда Габденнасыр Курсави хаж сәфәренә кузгала. Алар Казанда жыелышып, аннан Истанбулга киләләр. Әмма Габденнасыр юлда авырый башлай. Истанбулга барып ирешкәндә авыруы тагын да көчәя һәм ул шунда вафат була. Искедәр бистәсе Солтаннар зиратында жирләнә.

Габденнасыр Курсави күп төрле остазлардан белем ала. Әмма алар арасында ике галим аның фикерләре оешуда, күзләре ачылуа төп урынны алып торалар. Аларның беренчесе – Мөчкәрәдән имам-мөдәррис Мөхәмәтрәхим булган. Ә Мөхәмәтрәхим үзе Ашыт авылы Йосыф мулланың улы икән. Икенчесе – Бохара шәехе Ниязколый Төрөкмәни Шаһнияз улы. Бу остазы да гажәп зур акыл иясе, фикер чыганагы һәм итагәтле кеше булган.

Габденнасыр Курсавиниң язган китап һәм рисаләләре арасында тугызы бүгенге көндә дә әһәмиятле саналалар. Аларның кайберләре: «Әл-Иршад», «Китабул-ләваих», «Шәрхүл-гакайдүл нисфиятүл кадим», «Шәрхүл-

гакаидүл нисфиятүл жәдит», «Рисаләтүл-исбатүл-саффат», «Китабул-нәсаих», «Шәрхул-мохтасарул-Манар», «Хашиятүл-гакаидүл-жәдит», «Төрки телендә һәфтияк шәриф тәфсиере». Шушы хезмәтләре белән ул ислам дөнъясын яңа фикерләр белән баету гына түгел, бәлки яшәеш барышын һәм илаһият кануннарын суфичылыктан аралап алып аңлата башлаган бөек галим дә санала.

Габденнасыр Курсави озын буйлы, киң маңгайлы, куәтле кеше булган. Башкаларның сорауларына ачык итеп, аңлатып жавап бирүчән, ә сөйләшүе – туры сүзле, төгәл, матур. Үткенлеге белән сокландырган да, куркуга да салган. Табигатеннән үк укымышлы кеше икәнлеге күренеп торган. Гәүдәгә – арык, холыкта – сабыр, акылы – камил, фикерләре – дәрәс, нәсыйхәтләре – яңача, кабатланмас сурәттә үтемле һәм дәлилле, зиһене – ачык һәм тугры, әйткәннәрендә матур гыйбрәтләр һәм чагыштыру-ишарәләр күп булып, сүзләре үзе белән сөйләшүчеләрнең күңеленә рәхәтлек биргән. Мәгрүр һәм вәкарьле булган. Һәммә бу сыйфатлары аңа карата башкаларда хөрмәт, олылау хисе уяткан, әмма көнчелекле кешеләрдә дошманлык хисе дә тудырган. Шунлыктан халык арасында алары да, болары да күп булган. Әмма Әбүннасыр Курсави икенчеләренә бик игътибар итеп тормаган. Олы адәмнәргә күрсәтелгән ихтирамны аңа кече яшеннән татырга туры килгән.

Мәчкәрә мәдрәсәсендә укыган чагында Габденнасырның

әтисе үлә. Мөгаллиме Мөхәммәдрәхим хәзрәт аның акыллы, зиһенле һәм аңлы шәкерт булуына соклануын яшерми, укуын дәвам иттерүен сорый. Габденнасыр Курсавиның киләчәктә зур галим буласын башкаларга да яшермичә әйтә килә. Аның үсеп, зур галим мәртәбәсен алуын халык та өмет итә башлый. Бу хакта Ш. Мәржани үз хезмәтләрендә сокланып искә ала, хәтта халкыбыз арасында чын галимнәрне аера һәм күрә белүчеләрнең барлыгына куана.

Габденнасырга иптәшләре дә, тормышы бермә-бер авырлашса да, укуын ташламаска киңәш итәләр. Һәм ул Бохарага китеп бара, анда да ачлы-туклы гомер кичерә. Әмма гыйлемгә омтылышы һич кенә дә сүрелми. Мәчкәрә мәдрәсәсе шәкерт чагында ук аның фикерле булуы, укыган китаптарын тәмам истә калдырулары, дәрәсләрдә һәм аерым оештырылган гыйльми бәхәсләрдә аларны дәлил итеп сөйләп бирүләре мәртәбәсе үсүгә хезмәт итә, инде яңа сыйфатлары да ачыла. Бохара галимнәрен ул гаҗизлектә калдыра башлый. Иман һәм шәригать мәсьәләләрендә аның ачык һәм үтемле сөйләүләре, замана үзгәрешләрен һәм тормыш таләпләрен һәркайсын янәшә куеп аңлатулары үзләрен белем иясе хисабында йөртүче адәмнәрнең ачуларын китерә һәм алар аның өстеннән Бохара эмиренә хат язалар. Бу вакытта Габденнасыр Курсави Ниязколы Төрөкмәнидә дүрт ел белем алган, аның алдынгы шәкерт хисабында саналган. Тагын шунысы да бар, Казан

ягыннан килгән шәкертләр андый бәхәс мәжлесләренә йөрмәү ягын караганнар. Ул утырышлардагы шау-шулар, бер-берсен инкарь итүләр, кәфергә чыгарулар бик еш булганлыктан, аның ише урыннардан читтәрәк йөрүне хәерлегә исәпләгәннәр. Әмма Габденнасыр Курсави бу ише бәхәс мәйданнарына тәҗрибә урыны буларак та караган, аларны хакыйкәтне эзләү өчен уңай урын итеп тә белгән. Әфләтунча фикер йөртүе, акылы, зиһене аны игътикад мәсьәләсендә яңа мәгънәләр табуга китергән.

Бохара эмире махсус мәжлес жыйдырып, илендәге галимнәрне чакырып, Габденнасыр Курсавини кәферлектә гаепләгәндә дә бары тик тиран рәвешендә эш иткән, хәтта шәригать таләпләрен дә исәпкә алмаган. Аның ясаган хөкемен һәм дини, һәм тарихи нигездә тикшереп, XX гасыр башында Р. Фәхретдинов бу эшнең ни эмирлек, ни казыйлык ягыннан гадел һәм дәрәс башкарылмаганлыгын ачыклап аңлатып язарга мәжбүр була [Фәхретдинов, 1903, б. 119–121].

Ш. Мәржани дә үз чорында, Бохарада укыган вакытларында, «Габденнасыр эше» белән махсус кызыксына һәм ул вакыйгада катнашкан имам-мөдәррисләрнең соңыннан үкенүләрен, Курсави замандашлары арасында аны аңларлык галимнәрнең булмавын искәртүләрен, бу хакта яшерми әйтүләрен хезмәтләрендә хәбәр итә.

Бохарадан Әстерханга килгәч, Габденнасыр хәтта шыга мәһәббә галимнәре мәжлесенә

чакырыла. Ул аларны шаккатыра. Һәммә яктан бу мәһәббәнең үзенчәлекләрен ачык аңлатып бирә. Аның белән ярышырлык, фикерләрен инкарь итәрлек галимнәрнең араларында табылмавы аларны борчуга сала.

Габденнасыр Курсави диндә сәләфләр (сәләфият) юлын өстен куя, әмма аңа да тәмам мөкиббән түгел, тәнкыйди карашы булган шәхес. Моңа Ш. Мәржани дә игътибар иткән, ул аны хәтта «биш йөз елга бер туа торган галим» дип атаган. Курсавиниң китапларының укыган кешеләр, аның фикерләрен һичбер бәхәссез кабул итеп, тормыш тәртипләрен үзгәрткәннәр, хаталарын төзәткәннәр. Шундыйлардан мисал итеп «Асәр»дә Р. Фәхретдинов Табул ягыннан Хужамбирде исемле галимнең вакыйгасын искә ала [Фәхретдинов, 1903, б. 123]. Ул, Г. Курсавиниң «Әл-Иршад»ын укыгач, мәсләген үзгәртә, игътикадын яңарта.

Г. Курсави Хивага килгәч, шәһәр башлыгы аңа атап аерым мәжлес оештырган. Гыйлеменә һәм данына соклануын яшермичә, ике йөз алтын акча биреп, аның иңенә халат салган һәм үзләрендә имам-мөдәррис булып калуын үтенгән. Бу кадәрле олы хөрмәтләр күңелләренә яуларлык дарәжәдә күрсәтелсә дә, Габденнасыр ата йортына кайтырга тиешлеген дәрәс мәгънәдә белдерә алган.

Аның Хивага килүен мөгаллимә Ниязколы Төрөкмәнигә хөрмәте буларак та аңларга кирәк. Кайда гына бармасын, Г. Курсавиниң үз шәхесенә карата көчле соклану хисләрен уятыр

дәрәжәдә бөеклеген танымый мөмкин түгел.

Китапларындагы аңлатмалар, фикер сөреше гажәеп дәрәжәдә җитди рәвештә булып, икеләнерлек урын калдырмыйлар, фәнни мәгънәләр кысасында язылганнар. Шул сәбәпле кешеләргә тәэсирләре дә көчле. Дини-рухани эчтәлектә, Аллаһыга тугрылык, Мөхәммәд пәйгамбәргә олы хөрмәт, ислам динен саф, бернинди катнашсыз һәм, иң әһәмиятлесе, һәртөрле суфичыл, шагыйранә фикерләренә, әүлияви күрсәтмәләренә читкә кую, аларның асылсыз икәнлекләрен аңлау-аңлату нигезендә язу, яшәү – болар үзләре генә дә ул заман өчен күрелмәгән хәл була. Габденнасыр Курсави ислам динен хорафи карашлардан арындыру юлын ача, рухани дөньяның таләпләрен һәм чикләрен дөрөс билгели. Бу исә халыкны урта гасырчылыктан котылдыру, яңа заманга алып керү була. Аның алдынгы карашларын татар дөньясының үз вакытында ук кабул итүе халкыбызга карата хөрмәт хисен тагын да ныгыта.

IV

XVIII гасырда рухани фәлсәфә өлкәсендә Габденнасыр Курсави мәртәбәсендә башка бер генә галим дә житешмәде. Әмма аның шәхесе һәм өстенлеге бүтәннәренә күләгәдә калдырырга тиеш түгел.

Халкыбызда булган андый галимнәр, булган! Хәтерләп кенә бетермибез. Шундыйлардан тагын берсе – «Таузыйхи» кушаматын йөрткәне бар.

Аның даны «Тәүзыйх китабы»на мөкиббән булуыннан, аңа аңлатмалар төзүеннән килә. Ул әле башка төрле шәрех китаплары язу белән дә шөгыйльләнгән. Исеме – Нигъмәтулла имам, Наласа авылында яшәгән. Этисе – Рәхмәтулла, бабасы – Иманкол исемле булган. Аларның нәселе Рәхманколдан килә. Бу Нигъмәтулла ахун 1815 елда хаж сәфәрәнә китеп, Искәндәрия шәһәрәндә вафат булган, Бусыйри төрбәсе янында җирләнгән...

Түбән Оры авылында йөрибез. Күпләр Казанга күченгән. Ата-ана йортын музей-ихатага әверелдергәннәре дә бар.

Данлыклы авыл булган ул. Монда элекке байлар завод-фабрикалар тотканнар. Агым суны буып, аның көченнән машиналар эшләткәннәр. Кайсыларының субайлары әле дә сакланган. Түбән Оры авылы инкүлеккә, тирән булып сузылган чокыр урынга урнашкан.

Әмма хәзер кайбер урамнары түбәннән югарыга таба дөвам иткәннәр. Аңлашыла! Моның сәбәбе хакында Оры авылында искә алуны хәерсез бер гамәл кебегрәк кабул итсәләр дә, тирә-күрше авылларында аны вакыйга итеп сөйлиләр. Чөнки даны китапларга кергән. Тарихларда да «Оры туфаны» буларак искәртелә [Фәхретдинов, 1903, б. 144]. Ул инде, телдән-телләргә йөрийөри, гасырдан-гасырга күчеп килә-килә, безнең дәвердә дә сөйләнелә. Миңа аны Кызылъярда кат-кат сөйләделәр.

Бик эссе жәйге вакыт икән. Оры авылына бер ак бабай килеп, йорттан-йортка йөрөп,

эчэргә су сораган. Әмма аңа бир-мәгәннәр. Бары бер яшь кызның гына мәрхәмәте килеп, аңа су чыгарган.

Бәлки вакыйгалар шуның белән бетәр дә иде, әмма бу кызның әнкәсеме (әллә эткәсеме?) бик усал кеше икән. «Ана нигә су бирдең?» – дип, кызын тәмам орышкан, тәмам орышкан... Бу хәлгә түзә алмыйча ак бабай, ишетеп торган жиреннән: «Авылыгызны су йотсын», – дип, каргап дога укыган.

Ул китүгә, озак үтми, күктә кара болыт чыга, бик эшәке жил күтәрелә һәм бик көчле яңгыр ява башлый. Һәммә тарафтан сулар күтәрелеп, Түбән Оры авылын басып, халкы, малы-туары белән бергә, еракка ук агызып алып киткән. Шул туфан суы алып барып тукталган урында бүгенге көндә дә шомлы агачлык һәм зират икән. Аны «Орылар яткан жир» дип аңлаталар.

Оры туфанында бердәнбер кеше – ак бабайга су биргән кыз исән калган.

Берәүләр әйтәләр: «Туфанның килгәннен ул белми калган», – диләр. Икенчеләр: «Күреп торган, авыл халкын кызганып елаган», – диләр.

Түбән Орыда да бу хәбәрне матурлап сөйләделәр. Инде хәзер мәгънәле бер риваять төсен алса да, мин аның асылы белән кызыксынып карадым. Белүче булмады. Китаплардан эзли торгач, күп нәрсәләргә ачыклык керде. Болар инде чын тарихның үзе иде!

Бу туфан вакыйгасы чыннан да булып узган. Төгәл датасы да билгеле.

Ул вакыйга 1817 елга карый. Монысы тагын да гыйбрәтләрәк!

Түбән Орыда ул вакытта имам-мөдәррисләрдән шөһрәтле Хәбибулла ахун яшәгән. Аның «Хәбибулла ишан» дигән даны еракларга таралган. Нурлы йөзен күрергә, аяк тузанын үбәргә әллә кайсы мишәр якларынан да киләләр икән.

Хәбибулла ишанның нәселе зур булып, аның бабалары инде язылып узылган Янсари хафиздан килә икән. Килдеш бәк торыннарыннан болар. Кайчандыр мари яклары болар кулында булган.

Жәйләрен тарантасларына атларның бары тик яхшыларын гына жиктереп, кышларын затлы бизәкле чаналарда жилдереп, туннарның да асылларын гына киенеп йөрөгән Хәбибулла ишан. Этисе – Хәсән, бабасы – Габделкәрим. Хатыны да ни житте генә түгел, Хужа Сәет нәселеннән килгән, Ханмирза, Котлык кебек бабалары белән дан тоткан, Оры авылының мәшһүр байларыннан Туктамыш улы Рәхмәтулланың кызы Зөбәйдә абыстай икән. Хәбибулла ахун Оры авылында таш мәчетнең имамы булган.

Әмма көннәрнең берендә авыл байлары, Хәбибулла ишанга карата күнелләре суынып, туганы Фәтхулла хәзрәтне ахун итеп куйганнар. Шулай гына берәз тынычланганнар.

Әмма Хәбибулла ишанның мәртәбәсен санлаучылар да табылган. Тиз арада агач мәчет жиктергәннәр һәм бер мөхәллә булып аерылып чыкканнар.

Боларның икесе дә – Хәбибулла да, Фәтхулла да – ни житте

генә түгел, горур вә тәкәббер икәннәр. Мәчетләреннән азан һәм Коръән уку авазлары үзара ярышып ишетелә башлаган, берсе уразага кергәндә, икенчесе бер көнгә соңарта, гаепләргә дә берсе икенчесеннән арттырып уздыра торган булып киткәннәр. Ул ярышулары йорт-жиһаз, арба-чана, ат-дирбия, киём-салым, юл йөреш, кыяфәт күрсәтеш, беләмлек мәртәбәләренә кадәр үстеләп, шайтанный бер хәрәкәткә һәм бәлагә әверелә барган. Ә моның сәбәбе, эшнең башы – мөфти хәзрәтләренең кул уйнатуыннан һәм көнчелегеннән килгән. Аңа башкалар да катнашып киткәннәр.

Тагын шунысы да бар, Оры авылының төп халкы мишәр татарларыннан булып, алар бу якларга шактый таза хәлләрендә килеп урнашканнар һәм, гадәتلәре буенча сәүдә эшләрен киң жәелдереп, татар галәмен үз мәнфәгатьләренә бик оста хезмәт иттәрә башлаганнар. Икенчедән, Оры авылы халкы үз данын һәм мәртәбәсен даими күз уңында тоткан. Яхшы зиһенле, атаклы имамнар нәселеннән булган Хәбибулланы шәкерт вакытыннан дин башлыгы итеп эзерләүгә зур көчләр куйганнар.

Татар мәдрәсләрендә аң-белем алгач, аны Бохарага жиберәләр, анда да иң шанлы мөдәрисләрдән белем ала Хәбибулла. Хәер, ул үзе дә акыллы шәкертләрдән була. Бохарадан Кабулга китеп, гарәп һәм фарсы телләрен камил үзләштереп, белемнәрен тирәнәйтеп һәм киңәйтеп өлгәрә. Хәтта ишанлык серләренә дә төшенә. Һәм менә ул Орыга

кайткач, имамлыкта аның белән ярышырлык кеше табылмый.

Тиздән Хәбибулла ишан хакында олы хәбәрләр тарала. Мәдрәсәсе даннарга күмелә. Аңа халык ихлас күнел белән бирелә. Бигрәк тә мишәрләр, мәртәбә, дан, шөһрәт яратучылар буларак, аның атта узып киткәндә: «Ишан хәзрәтләребез, бәракәт ит!» – дип, тәгәрмәч эзен ятып үбәләр, укыган догасыннан мөгжизалар табалар, чана юлларын кочалар икән.

Хәбибулла хәзрәтнең даны зурлыгын сөйләүче фактлардан тагын да берсе шул, бусы – муллаларга бәйлесе...

Шәкерткә, әлбәттә, төрле сораулар бирелә. Шулардан берсе: «Оры шәрифкә бардыңмы? Ханәкәгә кердеңме? Тәнбиһ укыдыңмы?» – диләр. Әгәр дә Оры ишаны Хәбибулланың алдында булган, аның фатихасын алган шәкерт икән – булды гына, килешүнамә жыела, моны имам итеп сайлылар, Уфага, мөфтидән шәһадәтнамә алырга жиберәләр. Әгәр: «Юк!» – дисә, нинди генә укымышлы, олы белемнәр иясе саналмасын, аңардан, ике дә уйламый, баш тарталар.

Әмма бервакыт Хәбибулла хәзрәтнең дан-шөһрәтләре бәхетенә каршылык итә башлай. Вакыйга шулай килеп чыга ки, мөфти Мөхәммәтжан хәзрәтләренең хаталы эшләреннән берсе хакындагы эш, тикшерү өчен, мөхкәмәгә тапшырыла. Менә шунда «мөфти Мөхәммәтжан хәзрәт урынына Оры имамы Хәбибулланы куялар икән» дигән сүз тарала. Бу хәбәр Мөхәммәтжан мөфтигә дә килеп ирешә.

Әлбәттә, бу яналык аның ачуын кузгата.

Ул Оры авылының мәчетенә ут төртеп яндырырга әмер бирә. Ярый эле бу эшкә һичкем алынмый, халык тәмам курка кала, күңелләрен аптырау баса.

Хәбибулла хәзрәткә килгәндә, ул боларны белми дә кала. Үз тәртибендә яшәвен дәвам итә. Әмма Мөхәммәтжан мөфти, мөхкәмә эшеннән имин узып өлгерми, Хәбибулла ишаннан үч алу уена төшә. Казан байлары аша Хәбибулланың мөфтилеккә дөгъва кылмаган булуын, бары тик каршылыклы халыктан чыккан сүз аркасында гына бу хәбәрнең таралганлыгын белсә дә, Хәбибулла ахунга каршы «ут ягу» эшен башлап жиберергә кирәк таба.

Байлар арасында махсус рәвештә коткылар таратылып, имамга каршы барысын да котырта башлыйлар. Алар баштарак бирешмиләр. Әмма нинди иманлы кешеләрнең дә күңеленә, әүвәле аптырау, аннары коткы төшеп, Хәбибулладан көнләшү, аны начарга чыгару уе урнаша бара.

Хәбибулла хәзрәткә каршы алып барылган коткыга бирелеп, байлар үзара тарткалаша башлыйлар. Тәмам үпкәләшеп, ахырда ике мөхәлләгә аерылып, Хәбибулла ишан үзенә агач мәчет төзетергә, шунда имамлык итүгә күчәргә мәжбүр була, туганы Фәтхуллага таш мәчеткә мөфти фәрманы илә ахун итеп куела.

Хәбибулла хәзрәт Оры авылында 1762 елда туган, 1817 елда Орыда вафат булган. Шулай ук ишанның вафатыннан соң озак та үтми, Оры авылын туфан суы

агызып алып киткән. Мөфти Мөхәммәтжан (Габдраманов Мөхәммәтжан Хөсәен улы, беренче мөфти, ниндидер сәбәп белән бабасы исеменә бәйле рәвештә, ягъни фамилиясенә карап, «Габдрахман мөфти» дип йөртелгән) исә, Хәбибулла вафатыннан соң жиде ел узгач, 1824 елның 17 июнендә 68 яшендә мәңгелек йортка күчкән. Мөфтилеген һичкемгә бирми һәм тапшырмый калдырган. Аның Әхмәт исемле улы, башка балалары кебек үк, морза титулында, зур биләмәле жирләр хужасы була.

Мөхәммәтжан мөфтинен бәхет кояшы бик тә югарыдан яктыртып, аны һәрьяктан нурландырып торган. Ул патшалар кебек яшәгән, яхшы арбаларда дүртәр ат жиктереп узып китә торган булган. Аның мөхәммәтенә ирешү бөек саналган, каһаренә юлыкканнар, һичшиксез, һәлакәт тапкан, бәла авырлыгын татыган. Нинди данлыклы Хәбибулла ишанны да аның сәясәт тегермәне йоткан, ваклап ташлаган.

Фәтхуллага хәзрәт тә төшеп калганнардан түгел, ул, ни гаҗәп, матур телле, фикерләрен ачык белдерүче кешеләрдән була. Аның хәтта берничә эсәр һәм китап язучы билгеле. Шулардан берсе – «Рисаләте фи иттисафул-вәжиб бил-вәхдәтүл-гаддийәт», ике сәхифәдән гыйбарәт, гарәп телендә, ачык аңлаешлы һәм төзек итеп язылган. Икенче хезмәт – «Рисаләте мөһиммәт», 1872 елдан бирле Казанда еш басылган 15 битле китап. Анда ураза мәсьәләләре тикшерелгән. Өченче китабы – «Мәжмуг». Бу китап 25 бүлектән

Һәм 798 сәхифәдән гыйбарәт, күләмлө хезмәтләрнең берсе. Ул төрлө китапларның асыл нөсхәләреннән алынган жыелма хәбәрләрдән, хашия-аңлатмаларны киңәйтеп язудан гыйбарәт булып, анда хәтта Себер һәм Урта Азия ханнары Шәйбаниләр нәселеннән имам Хәсән улы Мөхәммәтнең «Жәмигуль-гараиб» китабыннан алынган материаллар да бар, алар барысы да күрсәтелеп барылганнар һәм урыны-урыны белән бәхәс тә ителгәннәр. Бу хезмәттең ислам дини кануннары, Коръән һәм тәфсирләр, әхлак, медицина һәм башка мәсьәләләр белән бәйлә хәбәрләр тупланган. Әмма алар берсе дә аерым бер ачык максатлы фикер нигезендә баян ителмичә, жыелма хәбәрләр бирү юлы белән төзелгәннәр.

Фәтхула хәзрәтнең болардан тыш та шактый китаплар язуы билгеле. Алар һәммәсе дә шушы «Мәжмуг» рәвешендә төзелеп, ислам динендә булган татар халкының горөф-гадәтләре яхшылыгын аңлатып бирүләрдән, кайсы гамәлләрне ничек итеп кылганда дөрөс һәм күркәм икәнлеген ачыклап сөйләүләрдән гыйбарәт. Бер генә фикергә дә мөселман кешенең иманына, әхлагына, табигатенә зыян итәрлек түгел.

1819 елда Фәтхулла хәзрәтнең Диния назарәтенә язган хатыннан аңлашылганча, Оры авылының таш мәчете халык акчасына салынган, кырык ел буена монда жомга һәм гаеи намазлары укылган. Хәтта Хәбибулла ишанның агач мәчет төзөтөп, шунда жәмәгать белән азансызгына намазлар укуы, инде аның вафат булуын да хәбәр итә.

Һәм ул хәтта хәзрәтнең үз янәшәсендә һичкемне танырга теләмәвен, авылда таш мәчетне генә калдырырга кирәклеген дөгъвалавы да сизелә. Агач мәчеттә намазларның азансыз укылуын шәригатьне бозу буларак аңлата. Бу хәтта халыкка хәбәр итүне үтенә. Монысы инде Хәбибулла ишанның рухын юк итү теләгеннән булса кирәк.

Картайган көнөндә Фәтхулла хәзрәт үз мәдрәсәсенә мөгаллим итеп Казан шәһәренең алтынчы мәчете каршындагы мәдрәсәдә хәлфә хезмәтендә торган Габделкадыйр имам улы Сибгатулланы чакырта. Ул Оры авылына күченеп килә. Үзен намуслы, гадел, тәртипле һәм галим зат буларак таныта. Фәтхулла хәзрәтнең вафатыннан соң, рәсми рәвештә имам һәм мөдәррис дәрәжәләрен ала. 1873 елда 75 яшендә Орыда вафат була. Сәламәт вакытында ук үз урынына улы Вәлиулланы имам итә. Тирә-күрше авылларда болар нәселеннән муллалар тарала. Мәдрәсәсе яхшы, укымышлы, тәрбияле муллалар эзерләгән.

Оры авылын агызып киткән туфанның 1817 елда, Хәбибулла ишан вафатыннан соң булуын искә алсак, аның авыл халкын, барлык мал-мөлкәтне агызып алып китүенә дә игътибар итсәк – монда илаһи бер хикмәт булуына шик калмый.

V

Бүгенге көндә Түбән Оры авылы байларча яшәп ята. Күп кенә йортларда кыек түбәләрен алыштырганнар. Заманча итеп яңа йортлар да эшләткәннәр. Укымышлы кешеләре дә күп.

Намазларын укып, уразаларын тотып яшиләр. Заманча дини китаплардан тыш, иске басмалар да монда шактый очрады. Кульязмалар да килеп чыкты. Иманда ныклы халык яши икән, дигән сөенеч белән киттек алардан. Изге догалары үзләренә дә бәрәкәт белән әйләнеп кайтсын!

Ә безнең юлыбыз дәвам итте. Алдагы көндә Байкал авылында булырга тиешбез икән. Бу исем кайдан килә икән? Әллә ерак Себердәге Байкал күле белән бәйләнеше дә бармы?

Дөресең тәмам ачыклар өчен шактый эзләнәргә, архивларны, борыңгы китапларны актартырга, халык арасындагы киң күңелле ижатчылар сүзен тыңларга кирәк. Әмма фән – башка, ул төгәллекне, чын хакыйкый белемнәрне генә кабул итә.

Арча ягыннан укымышлылар шактый булган. Шулардан берсе – XVIII–XIX гасырларда Казанбаш авылында Жәгъфәр улы Бикчәнтәй хәзрәт яшәгән, аның бабасы Мөслим исемле булган. Бу Бикчәнтәй хәзрәт, Уфа шәһәренә имамлыкка имтихан тотарга килгәч, бер «Әхтәри кәбир» (гарәп сүзләренең төрки телдә аңлатмалы сүзлегенә) китабы сатып алган. Аның тышлыгына бу хакта хәбәрән язып калдырган. Вафаты – 1817 елда, Казанбашта булган.

Менә тагын да – Сәйфулла улы Мөхәммәтәмин, Сарман ягы Шыгай авылы муллалары нәселенән. Бабасы Динмөхәммәт улы Гаделхәмит булган. Наласа авылында имам-мөдәррис булып, 1842 елда хаж сәфәренә чыгып китә. Каһирә шәһәренә житеп,

монда ил башлыгы Ибраһим патша хозурына кабул ителә. Фарсы теле мөгаллиме Габдеррәшит улы Шәмсетдиннең вафат булуы сәбәпле, Ибраһим патша тарафынан Мөхәммәтәмин аның урынына Әл-Әзһар университетына мөдәррис-профессор итеп билгеләнә. Ул, хажын тәмамлый алмыйча, гомеренең соңынача үз эшен зур җаваплылык белән башкара.

Мөхәммәтәмин 1849 елда мөңгелек йортка күчә. Гарәп мәмләкәтләрендә аны олы галим дәрәжәсендә таний торган булганнар. Гүре Каһирә шәһәрендә. Габденнасыр Курсави идеяләрен гарәп дөнъясына таратучы һәм танытучы, ул ачыклаган сәләфият мәзһәбенә тулысынча бирелүче, мөселманнар арасында жәелдерүче, Идел – Урал ислам әһеленә карата дөнъя халыкларында хөрмәт хисләрен тәрбияләүдә аның зур эшләр башкарган кешеләрнең берсе булуына шик юк.

Мөхәммәтәмин хәзрәт Бохарада, шәкерт булган чагында ук, Габденнасыр Курсави белән таныша, аннан дәрәсләр ала һәм ул өйрәткән игътикадиман юлын дөрәс аңлап кабул итә. Дөрәс фикерләве, хәтерә яхшы булу белән аерылып тора. Китаплар да яза. Аның әсәрләрен заманында Ш. Мәржани дә укыган. Ул аларны мактап телгә ала. Мөхәммәтәмин хәзрәт Аллаһы Тәгалә хакында Коръәндәгә һәм хәдисләрдәгә хәбәрләрдән артыгын сөйләүне мөселман кеше өчен бозыклыкка һәм ислам динә каршында жинаятькә санаган. Бу хакта Оры, Кенәр, Мөңгәр

имамнары белән йөзгә-йөз килеп бәхәсләшә, Габденнасыр Курсави фикерләрен өстенгә чыгара, хатлар алышып фикерләшә торган булган. Гадәтләре, сыйфатлары, әйткән сүзләре игелек белән тулып, язган китаплары да шул юнәлештә һәм рәвештә булганнар. Алар, заманында, күп галимнәрне тәрбияләүдә лаеклы урын тотканнар. Аның язган китапларыннан берсе – «Мәгадәнел-макасид», эчтәлеге һәм фикер сөреше белән төгәл аңлаешлы эсәрләрдән, авторы «Кавәметдин әл-Болгари» дип куелган. Бу – аның галим буларак үзенә алган имзасы.

«Мәгадәнел-макасид» китабы Габденнасыр Курсави хезмәтләре тәэсирендә язылган. Риза Фәхретинов «Кавәметдин әл-Болгари» имзасы кемнеке булуын төгәл, фәнни нигездә ачыклауга ирешкән [Фәхретинов, 1904, б. 293]. Ул кичке намаз хакында да бер китап язып, анда үзен, автор буларак, «мөалифе – Мөхәммәтәмин бине Сәйфулла әл-Болгари әс-Сабави» дип күрсәткән.

Арча ягының борынгы галимнәреннән тагын да берсе – Ашыт авылында имам-мөдәррис Сәйфелмөлек улы Габденнасыр, ул Мортаза улы Мозаффар мулла нәселеннән булып, бабасы хәзерге Чүпрәле районы Чокал авылы имамнарыннан икән. Габденнасыр имам житмеш биш ел гомер кичереп, 1833 елда вафат була.

Ул Шырдан мәдрәсендә укый, аннары тагын берничә мәдрәсәдә белем алып, данлыклы Оры авылындагы Хәбибулла ишан мәдрәсенә килә, анда

мөритлек мәртәбәсе ала, берара Ашытта мәдрәсәдә укый. Зур белемнәр иясе булып житешә. Ашытта аны имам-мөдәррис итәләр. Мәдрәсәсе даны тиз арада тирә-якларга тарала. Аңа Казан, Буа, Сембер якларыннан шәкертләр килә, Баһаветдин Мәржани дә (Шиһабетдин Мәржанинең атасы) аңарда укый.

Сәйфелмөлек улы Габденнасыр имам хак сөйләүче, иманы дөрес, гамәлендә шәригать кушканча эш итүче, гадәти тормыш белән яшәүче булган. Заманында Хәбибулла ишанга мөритлек итеп, аңардан ижазәтнамә яздырып алса да, аны, ишан белән мөфти арасындагы дошманлык сәбәбендә булып, яшереп саклаган һәм кешеләргә бер генә дә күрсәтмәгән.

Хатыны Мәхбүбә исемле булып, Туктамыш байның кызы икән. Күп балалар үстергәннәр. Мәхбүбә, иреннән соң калып, 1842 елда вафат булган. Кабере Ашыт зиратында.

Габденнасыр Ашыти биктә диндар кеше булган. Аның әүлиялек сыйфатлары да күренгән, изгелек һәм саф-гыйффәт һәммә чалымнарыннан сизелеп торган.

Аның женазасында олы имамнар катнаша. Арадан Сөбханкол Мәржани улы Баһаветдин, аның укучысы һәм Шиһабетдин Мәржанинең атасы: «Ашыт зиратында вәли кабере бар. Халык, ышанып, аның каберен зиярәт итеп йөрәсәләр дә, бу көн бу вәли дәфен кылынды», – дип әйткән, ягъни, тагын бер изге кешенең кабере өстәлдә, дигән.

Ул заманнарда «вәли зираты» дип хәзер «изгеләр зираты»,

«әүлия күмелгән жир» дип йөртелгән каберлекне айткәннәр. Мәсәлән, Биектау районы Камай (Иске Казан) авылы каршында, Чагыл тау башында, төньяк тарафта Изгеләр зираты бар, анда мәчет салганнар, чардуганнар корганнар, чишмәсе дә матур итеп эшлэнгән. «Анда Мулла хажи күмелгән», – диләр. Иске заман Сәрдә имамнарының бу зират белән бәйле гаугалы гамәлләре хакында документлар аша безгә килеп ирешкән хәбәрләрдән күренгәнчә, анда Әремле хужа һәм аның кызы Гайшәнең гүрләрә икән. Ерак түгел урнашкан Айшә авылы да шул Гайшә-бикәгә нисбәтле булса кирәк? Әмма Казан артында Гайшә каберләре берничә урында. Аларда чыннан да Гайшә исемле изге кеше күмелгәнме, әллә гомумән дә изге хатын-кызны Гайшә исеме белән атау тәртибе булганмы?... Күз тиюләрдән «Фатыйма кулы саклый», диләр. «Гайшә-бикә кабере» дигәннәрдә, халык уйлавынча, шундый бер ырым-күзаллауларга бәйле, хикмәткә ия түгелме икән?

Әремле хужа бу яклар кешесе түгел. Аның «хужа» дип аталуы бер-бер әүлия-ишан кебек бөек кеше булганлыгы хакында сөйли. Себер татарларынан түгел идеме икән?

Арча ягы галимнәреннән тагын да берсе – Олы Мәңгәрнең имамы Кытый улы Сафкол хәзрәт. Төп чыгышы белән ул Кырым татары булган. XVI гасырда аның бабасы сугышта эсир төшеп, монда китерелгән, аны Килмәк исеме белән атаганнар. Оныгы Сафкол, гыйлемдә алай

ук маһир саналмаса да, диндарлыгы, тәүфигы белән халыкның мэхәббәтен яулап алган. Корьән һәм догалар укыганда ясаган хата һәм кимчелекләре өчен, дога артыннан өстәп, аерым бер гафу үтенү («укыганда ясаган хата һәм кимчелекләребез өчен гафу әйлә» дип сорау) гадәтен догачылар теленә ул керткән. Кыска төннәрдә ясигъ намазын ташламаска, витр намазларын да укып барырга халыкны өндәгән. Мөфти каршындагы «Жәмгыяте-шәргыя»дә берничә тапкыр эгъза булып торган, Габдессәлам мөфтинен хөрмәтен казанган.

Сафкол хәзрәт озын буйлы, олы сакаллы, мөһабәт кешеләрдән икән. 1835 елда 78 яшендә вафат булган. Балалары да имамлык дәрәжәләренә ирешкәннәр, ә икенче улы Мөхәммәт аның урынында муллалык иткән.

Бу якларның тагын бер галиме – Габденнасыр Курсавиның олы абыйсы Габделхак. 1843 елда вафат була, Курсада жирлэнгән. Шушы авылның таш мәчетендә имамлык хезмәтендә торган, мэдрәсә тоткан, анда мөдәррислек иткән.

Яшьлегендә үз авылларында һәм төрле зур мэдрәсәләрдә белем алгач, Бохарага китә һәм Ниязколый Төрөкмәнинен мөрите хезмәтендә тора.

Хаж сәфәренә Габденнасыр һәм Габделкәрим исемле туганнары белән бара. Әмма берникадәр вакытка Каһирәдә кала һәм анда тәжвит гыйлеменнән дәресләр ала. Корьән укуда аның кебек оста кешеләр булмаган диярлек. Шәкертләрен бу гыйлемгә өйрәтүгә күп көч куйган. Корьәнне

дөрөс уку серләрән Диәрбәкер мөфтиә Әбу-Сөгүттан өйрәнгән. Башка төрлө рухани гыйлемнәрдә үзенә остазы дип әнесә Габден-насырны санаган. Хәдисләр китабы төзөгән, аны китапчылар бик еш бастырып таратканнар, алардан файда тапканнар.

Габделхак хәзрәт шәкертләренә Коръәнне хатасыз, камил рәвештә өйрәтә, аягъләргә һәм хәдисләргә дөрөс һәм тугры шәрехләр бирә, бу мәсьәләләрдә катгыйлыкны, жаваплылыкны таләп итә торган булган.

Вафатыннан соң имамлык эшә Газизә исемлө кызының ирә Хәмит улы Хәсәнгә кала.

VI

Мондый да зур һәм танылган галимнәре белән дан алган Арча якларында борынгы китаплар, кулъязмалар йорт саен очрага, кешеләре дә үзләрен белемлө, укымышлы итәп күрсәтергә тиеш иделәр кебек. Минә ул өмет күп авылларда йөрттә. Байкалдан Чурабашка, аннан Шурага, Шушмабашка, Сәрдәбашка барып чыктык. Авыл администрациясә башлыгы Вәзир Вазыйх улы Сәгыйтовка рәхмәт, ул минә «Яхья угылы Болгари» каберенә алып килдә. Аның кабер ташы Үгез-Елга авылыннан төньяктагы тауда иде. Тирә-ягы – киң басу. Бу урынны әүлия зираты дип йөртәләр икән. Ташына вафаты мең дә тугыз йөзенчә елның июлө буларак күрсәтелгән. Яхья улы Болгари үз заманында шактый күп китаплар язган. Әмма фәндә алар әлгә Яхья ишанга нисбәт ителә. Ә ул Шекә авылында яшәгән һәм кабере дә

шунда. Аны да күрәп китү мөмкинлөгә бар.

Вәзир әфәндә безнә Шекәгә алып китте. Яхья бинә Сәфәр бинә Арыслан әл-Бәрәзәвинә, ягъни Яхья ишанның, кабере авыл зираты уртасында икән. Урам яктан ап-ак мәрмәр таш кебек күренә. Эчкә узып, янына барсак, гап-гади, измә белән генә катырып эшләнгән икән.

Башка көннәренә Апаз, Каргалы, Пешәңгер, Хәсәншәех, Ташкичү, Мәмсә һәм башка авылларда булдык. Әйе, тәрбиялә, укымышлы яклар. Соклангыч халык икән бу арчалылар!

Әмма күңелнә тырнап торган нәрсәләр дә кала. Бу – Оры авылы туганы мәсьәләсә иде, аның чынлыкта булуы яки булмавы һәм нигә бу якларда аңа шушы кадәр игътибар бирүләре.

VII

Тарихыбызга Арча ягы биргән бөекләренә төгәллек белән барлау, каршылыклы мәсьәләләренә ачыклау, китапларга, энциклопедия-сүзлекләргә кертелгән шәхесләр белән бәйлә очрактарны тулыландыру, яңа фактлар өстәү өчен гыйльми экспедиция материаллары зур әһәмияткә ия. Бөтенләй көтелмәгәнчә, Шиһабетдин Мәржаниның әлгә фәнгә мәгълүм булмаган хезмәтенә кулъязмасы табылды. Аны саклаганы һәм безгә тапшырганы өчен Арча районы Байкал авылыннан гомерә бую колхозда сыер сауган Ахунова Галиябану Габделфәрт кызына чиксез рәхмәтлебез. Ул китап аңа кайнанасы Газизә Хәким кызыннан (1901–1970) мирас булып калган.

Шиһабетдин Мәржанинең әтисе Баһаветдин исемле булган. Ул 72 ел гомер кичереп, 1856 елда вафат булган. Аның кабере Ташкичү зиратында. Гомере буге ул шушы авыл мәчетенең имамы вазифасын башкарган, мэдрәсә тоткан һәм анда мөдәррислек иткән. Баһаветдиннең әтисе – Сөбханкол Мәржани, аның әтисе – Габделкәрим исемле булган. Шушы Габделкәрим хәзрәт исә чыгышы белән Мәржан авылыннан. Ул авыл хәзәр Япончы исемән йөртә һәм Этнә районына карый.

Нәсел башлары Габделкәрим хәзрәт Мәржан (хәзәрөгә Япончы) авылыннан булганга, үзен «Мәржани», ягъни «Мәржан авылы кешесе» дип йөрткән. Шунуң сәбәпле аның нәселенә дә «Мәржани» кушаматы йогып калган. Хәер, алар үзләре дә исемнәренә «әл-Мәржани» тәхәллүсен өстәү гадәтен алганнар. Бу тәхәллүс аның данлыклы галим улы Шиһабетдингә дә, аның икетуган әнесә – язучы Мәхмүт Галәүгә дә күчкән. Берсә – Шиһабетдин Мәржани, икенчесә Мәхмүт Мәржани. Дөрәс, Шиһабетдин Мәржани хәтта «әл-Казани» имзасын да алган. Шиһабетдин Мәржани исә тумышы белән Арча районы Ташкичү авылыннан булган. Аның атасы Баһаветдиннең беренчә хатыны Ашыт авылыннан Сәйфелмөлек улы Габденнасыйрның кызы Хәбибә булган, әмма аның вафаты сәбәпле, ул Хәбибәнең сеңлесә Хөббийгә өйләнгән.

Баһаветдин Мәржани Бәрәскәдә Ибраһим улы Бикчәнтәй мөдәррис мэдрәсәсендә, аннары

Ашытта – булачак бабасы Габденнасыйр имам-мөдәрристә, аннары Бохарада Хокандтан Рәхмәтулла улы Гәйсә, Нәдер Хөжәнди улы Салих мөдәррисләрдә белем алган.

Баһаветдин Мәржанинең мэдрәсәсендә Казан арты һәм Буа ягы шәкертләре укыганнар һәм үз чорларының данлыклы белем ияләре, имамнары буларак танылганнар.

Хатларынан аңлашылганча, улы Мәржанигә киңәшләре белән дә, тарихи мәгълүматлар жыюда да ярдәм иткән, кайбер фикерләрен бәхәс итеп, гыйльми нигездә раслауда юнәлешләр биргән.

Тагын да бер галим – Оры авылы Галләм Хафиз нәселеннән Габдерразак мулла улы Ягъкуб хәзрәт. Ул, Риза Фәхрәтдиновның «Асәр»дә язуйннан аңлашылганча, заманында иң белемле кешеләрнең берсә булган. «Хөкем лаихәләре шулкадәр тәртипледерки, буның кеби хөкем матдәсенә тугыры асаслара бина идеп язан кемсә Собраниядә тордыгы бәна мәгълүм улмады,– дип белдерә ул. – Бәна күрә бу зат тугъры фәһемле, зиһенле, гакуллы, вәкаръле һәм дә мәсләкле вә кермеш юлының ахырына чыкар ичүн гайрәтле бер адәмдер». Габдерразак хәзрәт Диния нәзарәтенә берничә тапкыр утырышчы итеп сайлана, шәригать кануннары нигезендә хөкемнәренә дөрәс алып бара, дин эшләренә бәйле күзәтчелек эшләрен тигез йөртә. Мөфти белән даими хат алышып торучыларның берсә. Ул 70 ел гомер кичереп, 1869 елда Иж заводында вафат була.

Юлыбыз алга таба Этнэ районына алып китте. «Монда Шиһабетдин Мәржани музее бар», – диделәр. Күлле-Кимедә – Сибгат Хәким! Бу район үзенә бер татар дөньясы, ул – һәр авылы, һәр ташы белән тарихи!

Бу якларга экспедициябез тәмамланып ике ай да вакыт үтмәде, күңелне юатырлык хәбәр килеп иреште: безнең галимнәр төркемен озатып, көнебезне көйләп йөргән шоферыбыз Рөстәм Солтан улы Гыйльфанов, туган энекәше Ленар Дамир улы Гыйльфанов белән икәүләп, Арча районы Казиле авылы каршындагы әүлия зиратының кабер ташын, аунап яткан жиреннән

казып чыгарып, юып-чистартып, төзәтеп, тиешенчә ныгытып ясап утыртып куйганнар. Никадәр олы һәм изге эш. Ул зиратта 945 елда (милади ел исәбенчә 1538 елда) вафат Кемәш угылы Ужур күмелгән икән. Ташының һәм язуының затлылыгы бөөк бер зат булганлыгы хакында сөйли. «Ужур» исемен хәзерге әйтелештә «Жорж» дияләр иде, ягъни ул «Чура» дигән исем булып чыга. Аннары, халкыбызның борынгы тарихларына, истәлекләренә һәм рухи-мәдәни мирасына хөрмәт, горурлык, рәхмәт хисләрен тәрбияләү, шуларның нәтижәләрен күрү, алар хакында ишетү – үзе бер бәрәкәт кебек тоемлана.

Әдәбият

Фәхретдинов Р. Асар. Беренче жилд. Беренче жөзвә. Казан: Казан император университеты типографиясе, 1900. 32 б.

Фәхретдинов Р. Асар. Беренче жилд. Икенче жөзвә. Оренбург: Г.И. Кәримов типографиясе, 1901. 87 б.

Фәхретдинов Р. Асар. Беренче жилд. Өченче жөзвә. Оренбург: М.-Ф.Г. Кәримов типографиясе, 1903. 160 б.

Фәхретдинов Р. Асар. Беренче жилд. Алтынчы жөзвә. Оренбург: М.-Ф.Г. Кәримов типографиясе, 1904. 338 б.

Яхин Фәрит Зәкиҗан улы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать
институтының текстология бүлеге мөдире

А.Р. Москвина

МЭГАРИФ, ФЭН ҺӘМ МЭДЭНИЯТ ӨЛКЭЛЭРЕНДЭ ТАТАР-КАЗАКЪ МӨНӘСЭБӘТЛӘРЕНЕҢ ЯҢА ФОРМАЛАРЫ

(ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИ тәҗрибәсеннән)

В статье рассматриваются вопросы международного сотрудничества в сфере науки и культуры на примере Республики Татарстан и Казахстана. В частности, анализируются связи Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимована АН РТ с научными учреждениями Казахстана, раскрывается потенциал различных форматов сотрудничества.

Ключевые слова: международное сотрудничество в сфере науки и культуры, научные связи, международные связи Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимована АН РТ.

Яна меңбеллык чигендә, глобальләштерү дәверендә традицион сэнгати мэдәниятебез, тарих, телебез нигезен өйрәнү милли сыйфатларыбызны, рухи кыйммәтләрне саклап калуның төп шарты булып санала. Милли мэдәни һәм фәнни өлкәләр аерымланган хәлдә үсешкә ирешә алмый. Татарстан өчен соңгы дистә елларда бу юнәлештәге эш дәүләтнең актив ярдәме белән алып барыла.

Республикада милли филология, әдәбият белеме һәм сэнгати белеме өлкәләрендәге фәнни тикшеренүләр һәм татар халкының рухи кыйммәтләрен саклау, шул исәптән башка халыклар, аеруча төрки кардәшләр белән мэдәни фәнни һәм сэнгати багланышлар алып бару миссиясен үтәүдә ТӘҺСИ әйдәүче фәнни оешма булып тора. Хәзерге вакытта Татарстанда гына түгел, Россиядә, якын һәм ерак чит илләрдә яшәүче татарларның матди һәм рухи мэдәниятен тикшереп өйрәнү

активлаша бара, үзара фәнни һәм мэдәни элементлар торгызыла, күп милләтле пространство шартларында тел, мэдәният, сэнгати үсешкә закончалыклары һәм үзенчәлекләре ачыклана. Татар телен, әдәбиятын һәм сэнгатен төрки халыкларның рухи мирасы яссылыгында өйрәнү милли (татар) фән өчен уңышлы нәтижәләр яуларга мөмкинлек бирә.

ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сэнгати институты бу юнәлештә үз эшен Россиянең Башкортстан, Мари Эл, Чувашстан, Тыва Республикаларындагы, Түбән Новгород, Әстерхан, Омск, Төмән һ.б. өлкәләрендәге һәм Пермь краендагы, Азәрбайжан, Үзбәкстан, Казакъстанның татарлар күпләп яши торган төбәкләрендәге, Иран, Төркмәнстан, Төркиядәге фәнни үзәкләр белән тыгыз элементдә алып бара. Киң спектрдагы уртак проектларны тормышка ашыруга яшь галимнәр дә

тартыла. Әлеге язма кысаларында Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИ белән Казакстан арасында барган фәнни диалогка кинрәк тукталып узу урынлы булыр.

Мэгариф системасы буенча Алматы шәһәрәндәге шушы өлкә белән шөгылләнүче М.О. Ауэзов исемендәге әдәбият һәм сәнгать институты белән элементләр киңәя. 2016 елның май аенда аннан өч магистрант Казанга килеп «Әдәбият белеме» буенча стажировка уздылар (аның кысаларында фәнни архивларны тикшереп өйрәнү эшләре, әлеге проблемалар белән шөгылләнүче яшь галимнәр белән танышу каралган иде).

Фәнни элементләр төрле юнәлешләр буенча Казанда һәм Казакстанның фәнни үзәкләрендә оештырыла торган конференцияләр ярдәмендә ныгытыла (әлбәттә, аларның һәркайсында яшь белгечләр дә катнаша). Мәсәлән, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты оештырган «Фольклор системасында милли һәм гомумкешелек кыйммәтләре» дигән халыкара фәнни-гамәли конференциядә (2014 ел, апрель) Б.У. Азибаева (М.О. Ауэзов исем. Әдәбият һәм сәнгать институты) Ж.А. Аймухамбетова, К.К. Сарекенова (Л.Н. Гумилев исем. Евразия милли университеты), Р. Абилхәмитқызы (Казакстан Республикасының С. Сәйфуллин исем. агротехник университеты) катнаштылар. А.К. Ниязов (Казакстан Республикасы милли сәнгать академиясе) педагог-мәгърифәтче, рәссам Ш.А. Таһировның тууына 150 ел тулуга, ә Р.И. Каргабеко-

ва (М.О. Ауэзов исем. Әдәбият һәм сәнгать институты) белән С.Ж. Кобжанова (Казакстан Республикасының А. Кастеев исем. дәүләт сәнгать музейы) П.М. Дульскийның тууына 135 ел тулуга багышланган халыкара фәнни-гамәли конференциягә килделәр.

2009 елда Казанда уздырылган «Төрки дөнъяда киез сәнгате: үткәне һәм бүгенгесе» халыкара симпозиумында киез басу осталары династиясеннән Беспековлар гаиләсе катнашты.

Жаекта (Уральскида) М. Утемисов исем. Көнбатыш Казакстан дәүләт университеты һәм шул ук исемдәге музей базасында күренекле татар шагыйре Г. Тукайның тормыш юлы һәм ижатына багышлап уздырылган конференцияләргә ТӘҺСИ галимнәре дә чакырылган иде. 2016 елның апрелдә Алматыда «XX гасыр – XXI гасыр башында сәнгать белеме мәсьәләре» дигән халыкара фәнни-гамәли конференциядә безнең Институтның яшь галимнәре (М. Газизова белән Л. Шкляева) катнашты.

Мәдәниятара диалогны үстерүдә мәдәни өлкәдәге элементләре, мәдәни вакыйгалар хакында мәгълүмат алышуну киңәйтү зур әһәмияткә ия. ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Казакстан Республикасының Алматыдагы Т.К. Жургунов исем. Сәнгать академиясе, М.О. Ауэзов музей-йорты һәм Семей шәһәрәндәге Невзоровлар гаиләсе исемен йөрткән Сәнгать музейы белән хезмәттәшлек итә. «Татарстан һәм Казакстан рәссамнары», «Төрки театрлар рәссамнары» дигән

алмаш күргәзмәләр оештыру буенча эш алып барыла.

Фәнни басмалар эзерләү өлкәсендә ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИ белән Казакъстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгының Фән комитеты каршындагы М. Ауэзов исем. Әдәбият һәм сәнгать институты арасында хезмәттәшлек итү буенча килешү төзелде. Аның кыскаларында «Төрки тел театрлары фестивалы хәрәкәте» жыентыгы, «Казакъстан рәссамнарының тасвирый сәнгате үсешенә Татарстан рәссамнары йогынтысы» дигән очерклар сериясе бастырып чыгару планлаштырыла. Г. Тукайның тормыш юлын һәм ижатын колачлаган персонал ыңциклопедиядә дә Казакъстан галимнәренә өлеше бар.

ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИ Казакъстанның А. Байтурсынов исем. Тел белем институты белән хезмәттәшлек итә. 2014 елның май аенда безнең Институт галимнәре Алматыда булып, озак вакытлы фәнни хезмәттәшлек турында сөйләшеп кайтканнар иде. 2016 елның июнендә яшь галимнәребез, Татарстан Республикасынан читтә тупланып гомер итүче татар халкының туган телен, тарихын һәм мәдәниятен өйрәнү максаты белән, Казакъстанның Семей шәһәрәндә булып кайттылар.

ТӘҺСИның Язма һәм музыкаль мирас үзәге хезмәткәрләре белән Астана шәһәрәндәге Халыкара төрки академия галимнәре тарафыннан ««XX гасыр башы төрки-татар вакытлы матбугатының электрон-мәгълүмати сайты»н булдыру», Г. Рәхим бе-

лән Г. Гобәйдуллинның «Татар әдәбияты тарихы» басмасын текстологик эзерләп нәшер итү, «Аталар мирасы» программасы нигезендә Сәиф Сараи эсәрләрен, Корбангали Халидинең «Тәварихы хәмсәи шәркыйә» хезмәтен текстологик яктан басмага эзерләү буенча уртак проектлар тормышка ашырыла.

2016 елның апрелендә Э.Р. Каюмова М.О. Ауэзов исем. Әдәбият һәм сәнгать институтында «Хәзерге этапта Татарстанда музыка белем: проблемалар һәм перспективалар» һәм «Республикада традицион мәдәниятне үстерү үзәге эшчәнлегә юнәлешләре һәм нәтижәләре турында» дигән темалар буенча чыгышлар ясады. Алар Казакъстан институты хезмәткәрләренә татарларда музыка белем һәм фольклористиканың бүгенге торышы, өр-яңа әдәби һәм музыкаль язмалар белән яқыннан танышырга мөмкинлек бирде, шулай ук төрки телле халыкларның рухи мәдәниятен чагыштырма планда өйрәнәп тикшеренүче Казакъстан галимнәре өчен бай материал булып хезмәт итәчәк.

Хәзерге вакытта Халыкара төрки академия белән берлектә «Аталар мирасы» күптомлыгын эзерләү проекты өстендә эш алып барыла.

2008 елдан ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты күппрофильле фәнни-тикшеренү институтлары белән халыкара хезмәттәшлек өлкәсендәге традицияләренә дәвам итә. Бу юнәлештә мәгълүмати багланышларны киңәйтү

Һәм фәнни эшчәнлектә үзара фәнни-методологик йогынтыны көчәйтү, лекция курсларын алып баруда автор-белгечләр алмашу, фәнни материаллар һәм тикшеренү нәтижәләре турындагы басма хезмәтләр белән танышып бару, фәнни эшләрне рецензияләүдә үзара хезмәттәшлекне жәелдерү, хезмәткәрләр өчен фәнни стажировкалар оештыру зур әһәмияткә ия. Югарыда саналган чаралар татар

фәннен халыкара казанышлар үрнәгендә үстөрергә ярдәм итәчәк. Яшь галимнәр белән уртак фәнни тикшеренүләрне дә ешрак уздырасы иде. Онлайн конференцияләр, фәнни-гамәли семинарлар, форумнар, тематик симпозиумнар, дистанцион белем бирү, архив базалары онлайнына үтпә керү, бергәләп күргәзмәләр, яшь белгечләр өчен стажировкалар оештыру да уңай нәжитәләргә юл ачар иде.

*Москвина Альбина Ринат кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының тасвирий һәм декоратив-гамәли
сәнгать бүлеге фәнни хезмәткәре*

УДК 78

*Э.М. Галимова***ТАТАР МУЗЫКА СӘНГАТЕНДӘ Г. ТУКАЙ МИРАСЫ**

Многогранное творчество Г. Тукая неосцимемо в развитии татарской профессиональной музыкальной культуры. Наследие выдающегося поэта является богачейшим источником сюжетов и мотивов для татарских композиторов и деятелей культуры в создании различных по жанру музыкальных произведений. В татарской профессиональной музыке возник целый пласт произведений, связанный в своих истоках с творчеством великого поэта.

Ключевые слова: поэзия Г. Тукая, музыкальное наследие, Г. Тукай и татарская музыка, Г. Тукай и музыкальный фольклор, поэзия и музыкальные жанры.

Г. Тукай шәхесе турында бар нәрсә дә мәгълүм, аның ижаты һәм үз заманының ижтимагый тормышында тоткан урыны бар яктан да өйрәнеләп беткән кебек. Ләкин бу беренче карашка гына шулай тоела. Чынлыкта исә Тукай темасына кагылышлы өйрәнелмәгән аспектлар чиксез, ул һәр яңа буын тикшеренүчеләргә яңа яктан ачыла, чөнки вакыт, тарихи вакыйгалар үз кануннарына буйсындыра, һәм шул уңайдан фәнни яктан өйрәнәр өчен кызыклы юнәлешләр барлыкка килә.

Г. Тукай энциклопедиясе – бөек шагыйрьгә бәйлә булган, бүгенге көндә әле һаман да ачыкланмаган сорауларга җавап табар өчен менә дигән фәнни басма. Энциклопедия – музыка сәнгатенең барлык тармакларын үз өченә алган. Шагыйрь сүзләренә язылган халык җырларының феноменын ачыклау, төрле жанрдагы музыкаль эсәрләренә анализлау, әлеге шәхескә багышлап язылган музыкаль сәхнә эсәрләре үрнәкләренә үзенчәлеген билгеләү, театр һәм кино сәнгатендә

әһәмияткә ия булган ижади мисалларны барлау, яңа буын композиторларының бүгенге заман ысуллары белән язылган эсәрләрен тасвирлау һәм башка темаларга кагылышлы 140 ка якын мәкалә урын алган анда.

«Тукай һәм татар музыкасы» бәйләнеше, тема буларак, мәгариф системасында киң чагылыш таба. Шулай ук әлеге мәсәлә фәнни яктан А. Алмазова, Г. Гобәйдуллина, Й. Исәнбәт, Р. Исхакова-Вамба, М. Нигъмәтҗанов, З. Сайдашева, Ф. Салитова, Ф. Арсланова, И. Газиев һәм башка музыка белгечләре хезмәтләрендә тикшерелде.

Әйтергә кирәк, Г. Тукай ижаты – татар музыкасының формалашуына һәм алга таба үсеш алуына зур этәргеч бирде. Ни өчен дигәндә, иң беренче мәсьәлә итеп, музыка белгечләре, фольклор үрнәкләрен күздә тотып, шагыйрь ижаты белән халык көйләренә бәйләнеше өйрәнәләр. Әлбәттә, бу юкка түгел, чөнки Тукай көчле тавыш иясе булмаса да, илһамланып Корьән

сүрэләрен, «Мөхәммәдия» китабын, борынгы татар бәетләрен, мөнәҗәтләр һәм озын көйләргә жырларга яраткан. Китап уку көйләренә ритмик калыбын асызыклап, халык жырларының «моң» феноменын билгеләгән үзенчәлекләрен күнеле белән тоя белгән. Тукайның «Милли моңнар» шигыре «Әллүки» көе белән илһамланган, «Өзелгән өмид»нең музыкаль-поэтик символы булып – саз, ә «Авыл жырлары» шигырьләр циклының нигезендә халык жырлары тора. Әлеге татар музыкасының нигезендә яткан халык жырлары турында энциклопедия битләреннән тирәнтен мәгълүмат алып була.

Энциклопедиянең музыка сэнгатенә һәм музыкаль фольклор юнәлешенә кагылышлы өлешен барлап чыккач, берничә фикер белән уртаклашасы килә. Гомумән алганда, татар музыкасы сэнгатендә Г. Тукай мирасын фәнни яктан өч юнәлешкә бүлеп өйрәнәп була. Әлеге фикер энциклопедия эчтәлегендә дә чагылыш таба.

Беренче юнәлешкә югары сэнгат төренә караган, Г. Тукай шәхесен күздә тотып язылган һәм бөек шагыйрьнең тормышын чагылдырган эсәрләргә кертергә була. Татар музыкантларының композиторлык эшчәнлегендәге беренче ижади эшләренә бәя бирү һәм тарихи фактларга ачыклык кертү энциклопедиянең уңышлы ягын билгели. Шагыйрь мирасы милли композиторларыбыз С. Сәйдәшев, Ф. Яруллин, Н. Жәһанов, М. Мозаффаров, А. Ключарев, Ж. Фәйзи, З. Хәбибуллин иҗатларында төрле жанрдагы эсәрләрдә чагыла: во-

каль һәм инструменталь миниатюралар, зур күләмле симфоник музыка үрнәкләре һәм музыкаль сәхнә эсәрләре.

Тарих битләренә күз салсак, революциягә кадәргә камера уен кораллары музыкасының башы Тукайның чордашы Заһидулла Яруллин исеме белән бәйлә, һәм ул аның «Тукай маршы»ннан башлана. Берничә дистә елдан соң композитор Н. Жәһанов әлеге эсәргә симфоник башкару өчен оркестровка эшли.

Композитор М. Мозаффаровның «Тукай истәлегенә» дип аталган (1952) симфоник поэмасында шагыйрь исеме халык бәхет өчен көрәшүче символы буларак яңгырый. Эсәрнең беренче музыкаль темасы татар шигъриятенең чәчәк атуын тасвирласа, икенчесендә Тукайның сүзләренә «Анам кабере янында» дип исемләнгән татар халык жыры цитата буларак яңгыраш ала.

Тукай мирасын мәңгеләштерү йөзеннән композитор Р. Ахиярова «Моңлы сазым» (1986) симфоник поэмасын иҗат итә. Эсәрнең үзенчәлеге – «Туган тел» көен цитата буларак куллану. Әлеге тема, шагыйрь тормышының лейтмотивы буларак, лирик халәттеннән чыгып, ахырга таба гимн кебек яңгырый.

«Туган тел» көе шулай ук Р. Кәлимуллин иҗат иткән «Г. Тукай истәлегенә» дип исемләнгән кuartет нигезендә дә яңгырый. Кыска интонацион лейттемадан этәргеч алып, аны эзлекле үстереп (тембр, фактура, метроритм ягыннан), композитор оркестровка ярдәмендә динамик үсештәге композиция тудыра. Симфоник

жанр эсәрләре рәтендә композитор Р. Кәлимуллинның кыллы уен кораллары өчен язылган «Тукай көйләре» (2000) симфонииясен искә алмыйча булмый. Аның әлегә эсәрләре энциклопедиядә теоретик анализлап бирелә.

Г. Тукайның 120 еллыгы унаеннан композитор Р. Ахиярова, Р. Харис либреттосына нигезләнәп, «Шагыйрь мэхэббәте» операсын иҗат итә. Операның эчтәлегә мэхэббәт фабуласы белән генә чикләнми. Авторлар шулай ук шагыйрь тормышының аерым мизгелләрен, аның иҗади казанышларын эсәр аша күрсәтүне дә максат итеп куялар. Р. Харис либреттода Тукай тормышыннан биографик фактларны кулланып, эсәргә аның шигырьләреннән өзекләр кертә, аның эчке кичерешләрен (мэхэббәткә омтылуын, үлемнән куркуын) чагылдыра. Энциклопедиядә әлегә эсәренң язылу тарихы турында һәм музыкасына карата төгәл һәм тулы мәгълүмат бирелә.

Яшь композитор буларак, Г. Тукайның 125 еллыгына Р. Батулла пьесасы буенча «Зәйтүнәкәй» дип исемләнгән музыкаль драма иҗат иттем. Эсәрне 2011 елда режиссер Ринат Әюпов Г. Кариев исем. Казан Татар дәүләт яшь тамашачылар театрында сәхнәләштерде. Драманың үзәгендә булган Зәйтүнә образы музыкаль характеристика ягыннан ике лейтмотив аша бирелә. Шуның берсе – «Зәйтүнә жыры» – гади, шул ук вакытта нэзакәтле, бөек шагыйрьгә карата мәңгелек мэхэббәт утында янган гүзәл кыз образы тудыра. Эсәренң башка үзенчәлекләре ту-

рында тулырак мәгълүматны энциклопедия битләрендә таба аласыз. Әлегә эсәр өчен язылган «Ак канатлы шагыйрь» гимны шул ук елда Мәскәүдә бөек шагыйребезгә һәйкәл ачу тантасында яңгырады. Цитата буларак кулланылган «Туган тел» һәм «Тәфтиләү» көйләре татар милләтенң якты киләчәген тасвирлый.

Икенче юнәлешкә без Г. Тукайның әкиятләренә нигезләнәп язылган музыкаль эсәрләренә кертәбез. Әлбәттә, Шүрәле – ин яраткан образларның берсе. Мисал итеп И. Якубовның ораториясен, А. Ключарёвның фортепиано өчен эсәрләрен әйтәргә була. Симфоник жанрлар арасында Н. Жигановның «Кырай» һәм «Шүрәле» симфоник поэмасы, М. Шәмсетдинованың «Тукай әкиятләре» сюитасы игътибарга лаек.

Балет – Г. Тукай әкиятләренң үзенчәлеген чагылдыру өчен менә дигән жанр. Дөнъякүләм танылган композитор Ф. Яруллиның «Шүрәле» балеты – татар музыка сәнгатенң йөзек кашы. Ул бүгенгә көнгә кадәр театр репертуарында саклана. Ни өчен дигәндә, композиторның музыка язу үзенчәлегә милли көйләренә заманча ысуллар белән баетудан гыйбәрәт. Әлегә эсәр, композиторның бөеклеген дәлилләп, шул чорның музыкаль ачышы булып тора.

Балет жанрында 1957 елда Ә. Бакировның «Су анасы», ә 1958 елда Р. Гобәйдуллинның «Кисекбаш» эсәрләре куела. Энциклопедия әлегә эсәрләренң язылу тарихын ачыклай. Ләкин ике балетның да иҗади го-

мерләре озын булмый. Музыка белгечләре моның сәбәбе итеп либреттода артык персонажлар күп булуын һәм музыканың төрле стильдә язылуын атыйлар.

2013 елда Г. Кариев исем. Казан Татар дәүләт яшь тамашачылар театры, Т. Миңнуллин пьесасына нигезләнеп, балалар өчен яңа жанрда «Әйт әле күбәләк» музыкаль мистерия премьерасын күрсәтте. Композитор буларак, минем өчен бу бик үзенчәлекле эш булды.

Режиссер Р. Әюпов эсәрдә төп рольне музыкага тапшыра һәм актерларны драматик диалоглардан азат итә. Балалар төп эчтәлекне пластик хәрәкәتلәр ярдәмендә аңлыйлар. Кечкенә Апуш Г. Тукайның бөтен әкият геройлары белән бергә курку хисен жиңә, ә күбәләк аны киләчәк ижатында кыю фикерле булырга өнди.

Өченче юнәлешкә без бөек шагыйрь сүзләренә нигезләнеп ижат ителгән музыка эсәрләрен кертер идек. Г. Тукай шигърияте – вокал жанры үрнәкләрен үстерү һәм кабатланмас җырлар ижат итү өчен композиторга менә дигән илһам чыганагы. Мәсәлән, Солтан Габәшинең Тукай сүзләренә 1915–1917 елларда ижат ителгән «Юаныч» һәм «Галәл гомья», «Мәжрух указ» романслары бик кызыклы, чөнки композитор, Тукай шигъриятең поэтик үлчәмен игътибарга алып, үзенчәлекле көйләр яза. Габәшинең «Бишек җыры»н хор өчен эшкәртүе дә жанр ягыннан яңалык. Шулай ук 1925 елда ул, татар музыкасы тарихында беренчеләрдән булып, «Ике заман» исемле хор циклын ижат итә.

Шагыйрь ижаты Н. Жиганов, Ж. Фәйзи, М. Мозаффаров, З. Хәбибуллин, А. Монасыпов, Ф. Әхмәтов, Р. Еникеев, И. Якубов, М. Шәмсетдинова, Р. Ахиярова, Р. Кәлимуллинның җыр һәм романс циклларында, халык җырлары эшкәртмәләрендә, балалар өчен язылган эсәрләрендә дә чагылыш таба. Шулай ук Р. Яхинның «Шагыйрь» драматик монологы, «Мәхәббәт җыры» лирик романсы – аеруча дан казанган вокаль эсәрләр.

А. Монасыпов ижаты тирән мәгънәле эсәрләрдән тора. Аны замандашлары татар музыка сэнгатенең симфонисты дип атыйлар. Зур күләмле эсәрләре арасында баритон һәм симфоник оркестр өчен язылган «Тукай аһәңнәре» вокаль-симфоник поэмасы өчен (1974) композитор шагыйрьнең үз халкына ялкынлы мәхәббәтен, ышанычын һ.б. темаларны эченә алган «Туган жиремә», «Кузгатмакчы булсаң халык күнелләрен...» («Сәрләүхәсез»), «Туган авылым», «Тәүбә вә истигъфар», «Өзелгән өмид», «Белмәдем» («Мөриdlәр каберстаныннан бер аваз»), «Бу ямьсез болыт» («Татар яшьләре») исемле 7 шигырен сайлап ала. Әсәрнең музыкаль телендә Тукай шигърьләренә язылган («Парат», «Туган тел») лирик халык җырлары интонацияләре һәм Гендельнең пассакалиясеннән алынган үткен цитаталар бергә үрелеп бара.

Энциклопедиянең киң коллечлы фәнни басма икәнлеген Г. Тукай ижаты белән бәйлә музыка сэнгате әһелләренә ижади эшчәнлеген тасвирлау да

күрсәтә. Г. Тукай сүзләренә язылган жырлар, романсларны башкаручы татар халкының милли жырчылары – И. Шакиров, У. Әлмиев, Г. Рәхимкулов, Х. Бигичев, Э. Жәләлетдинов, Ф. Сөләйманова И. Газиев, З. Сәхәбиева һ.б. ижат юллары белән энциклопедиядән танышып була. Тукай темасына кагылган төрле жанрдагы эсәрләр республикабызның музыкаль коллективлары репертуарында да урын алган. ТР дәүләт симфоник оркестры, ТР халык уен кораллары Дәүләт оркестры, «La Primavera» Казан дәүләт камера оркестры, ТР Дәүләт жыр һәм бию ансам-

бле, ТР дәүләт фольклор музыкасы ансамбльләре турында энциклопедияга кергән мәкаләләрдә мәгълүмат туплап була.

Г. Тукай ижаты – тулы бер гасыр дәвамында тирәнтен, эзлекле өйрәнелгән ижат. Г. Тукай энциклопедиясе – татар милләтенә мәдәни бүләк һәм төрки халыклар өчен тагын бер зур ачыш. Алга таба да шагыйрьнең тормышы һәм ижади мирасын эзлекле өйрәнүгә, яна ачыштабышларга жирлек бар. Г. Тукай шәхесенә махсус багышланган энциклопедия алдагы максатларны билгеләргә ярдәм итәр дип ышанып калам.

Галимова Эльмира Мөнир кызы,

сәнгать фәннәре кандидаты,

ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һәм музыка бүлеге мөдире

УДК 745.51

Л.М. Шкляева

УРТА ИДЕЛ БУЕ ТАТАРЛАРЫ ЙОРТЛАРЫН БИЗӘҮДӘ ТӨРКИ ОРНАМЕНТЛАР

Статья посвящена анализу происхождения некоторых орнаментов традиционной деревянной резьбы татар Среднего Поволжья. Указывая на древнетюркское происхождение солярных орнаментов и звериного стиля в резьбе, автор обращает внимание на повсеместное их использование и после принятия ислама. Выполняя вначале обережную функцию, эти орнаменты затем стали неотъемлемой частью декоративной системы татарского народа.

Ключевые слова: татарское декоративно-прикладное искусство, традиционная татарская деревянная резьба, экстерьер традиционного татарского дома, тюркский солярный орнамент, тюркский звериный стиль в искусстве.

Традицион татар сэнгате йортларның тышкы ягын кисеп, уеп-сырлап бизәүдә бай орнаменталь системаны тәшкит итә, алар милли тарихи һәйкәлләрнең образлы чагылышын һәм символларын саклау функциясен үтәүдә семантик әһәмияткә ия. П.М. Дульский [Дульский], Ф.Х. Вәлиев [Валеев, 2002], Г.Ф. Вәлиева-Сөләйманова [Валеев, Валеева-Сулейманова, 1987] һәм башка сэнгатъ белгечләре XIX гасыр ахыры – XX гасырның соңгы чирегендә Казан губернасында яшәүче татарларның агачтан салынган авыл йортларын декоратив бизәүне тикшереп өйрәнүгә зур игътибар бирәләр. Алар орнаментларның бик борынгы төрки мәдәният үрнәкләренә барып ташуын билгелиләр. Үзенчәлекле татар йортларының тышкы бизәлешендә гомумтөрки, Урта Азия, сәлжүк һәм Госман империясе дәверләреннән килгән бизәү орнаментларын күзәтергә була [Халитов, 2013]. Бүгенге татарларның борынгы бабаларында гамәли

ижатның барлыкка килүе ерак гасырлардан – Идел Болгарстаны, Алтын Урда, Казан ханлыгы заманыннан ук килә. Әлеге мәкаләдә XX гасыр ахыры – XXI гасыр башында Урта Идел буенда яшәгән татарларның барлык субэтник төркемнәре (Казан татарлары, мишәрләр, керәшеннәр) тарафыннан кулланылган йорт фасадларын кисеп, уеп эшләү орнаментлары типологиясе карала.

Татарларның йортларны кiselмә орнаментлар белән бизәү сэнгате борынгырак төрки дөнья белән киң бәйләнгән. Күчмә төркиләр Урта Идел буена VII йөздә килеп урнашканнар [Хузин, 2010, с. 114–116], алар инде меңеллык тарихка, шул ук вакытта зур үсеш алган мәдәнияткә, һөнәрчелеккә һәм агач эшкәртүнең сэнгати серләренә ия булалар [Казаков, 2006, с. 629–630]. Яңа урында алар башта жирле фин-угорларның стационар торак йортларын төзү ысулларын үزلәштерәләр. Утрак тормышы кабул иткән күчмә халык,

мөгаен, йортларны бизәүдә элеккеге үзләренә таныш орнаментларны һәм киселмә бизәкләрне дә кулланганнардыр.

Борынгы күчмә төркиләрдә агачны сәнгатьчә эшкәртү осталыгы б.э.к. VIII–VI гасырда ук югары дәрәжәдә була [Баркова, 2012]. Кисеп эшләнган бизәкләр көнкүреш һәм табыну эшләнмәләренә төшерелә. Сурәтләр, гадәттә, яхшы таныш хайваннар дөньясы образларын гәүдәләндерә. Татарларның борынгы бабалары кабул иткән жәнлекләр стиле зур киңлекләрдәге Дала территорияләрендә яшәгән халык сәнгатендә шартлы чагылыш тапкан, соңыннан ул татар халык сәнгате осталары тарафыннан йортның тышкы ягына киселмә бизәкләр төшерү сәнгате үзенчәлегенә әверелә һәм орнаменталь бизәләш элементлары сыйфатында шактый таралу ала. Мәсәлән, татар йортлары фасадын матурлау композициясендә симметрия рәвешендә ике якка урнаштырылган мөгезсыман бөтеркә кулланыла. Бу орнаментның килеп чыгышы иң борынгы төркиләр культурасы белән бәйле: алар ат дирбияләренә аккош, тәкә һ.б. фигуралар төшерә торган булганнар [Степанова, 2010, с. 103–110], моны өченче Пазырык курганы табылдыклары раслый. Тәкә (тәкә мөгезе) борынгы төркиләр һәм аларның дәвамчылары өчен яшәүгә сәләтлелек чыганагын гәүдәләндерә.

Урта Идел буе татарлары йортларының киселмә бизәләшендә тагын бер орнаментның мәгънәви эчтәлеген ачыклау борынгы төркиләргә саклаучы

символга барып тоташа [Валеев, 1969, с. 27]. Ул – казлар (пар каз) сурәте [Арсланова, 1989, с. 156–160]. Моңысы кимәк ыруглык кабиләләре каберлекләреннән табылган эйберләр белән раслана. Каз образлары болгарларның (VIII–IX гасырлар) металлдан яки балчыктан ясалган сәнгати эшләнмәләрендә дә очрый. Пар каз сурәте бизәкләреннән файдалануның аңлатмасы катлаулы түгел, ул «өлешләрдән бөтен булу»ны гына белдерә. Бу кошны томшыгын тамчы рәвеш белән XIX гасыр ахырында тораclarның экстерьерына урнаштырганнар, һәм әле хәзер дә бу форма яшәвен дәвам итә. Йортларны киселмә орнаментлар белән һәм башка орнитоморф мотивлар белән бизәү бүгенге халык сәнгатендә дә кулланыла. Моңың сәбәбе, мөгаен, исламга кадәрге төрки ышанулар һәм риваятьләр белән бәйлелер.

Евразиянең күп кенә төрки-монгол халыкларында аккошка табыну көчле булган [Кукашев, 011, с. 79]. Чыңгыз хан үзе аккошка табынган [Кукашев, 2011, с. 81]. Алтын Урдада XIV гасырда көзгеләрне кош фигуралары белән бизи торган булганнар [Фонякова, 2010, рис. 74–5]. Аккош образлары Казан татарлары халык сәнгатенең йорт бизәлешләрендә әле хәзер дә кулланыла. Мәсәлән, Татарстан Республикасы Мамадыш районының Баскан авылында аккошлар гаилә бәхетен гәүдәләндерә [Шкляева, 2015, с. 40]. Осталар кошларны парлап, профильдә бер-берсенә каратып, тәрәзә йөзлегенә өскә өлешенә

урнаштыралар. Татар жырларында аккошлар сафлык һәм изгелекне символлаштыралар [Габидуллина, Хабибуллина, 2014, с. 32–35]. Кошларга яки жәнлеклэргэ табыну төрки мэдэниятнең нигезен тэшкил иткэн тэнрчелеккэ барып тоташа [Гумилев, 1967, с. 76–86]. Төркилэрнең халык сэнгатенэ күктэге баш Алла-Тэнре һәм аның хатыны – йорт һәм гаилэне яклаучы (мифологиядэ еш кына кош рэвешендэ кабул ителэ торган) Умай образлары тирэн үтеп кергэн [Степенова, 2010, с. 286].

Борынгы төркилэрдэ Тэнре образы соляр розетка рэвешендэге кояш һәм күк белэн ассоциациялэнэ. Алтын Урда, Идел Болгарстаны һэйкэллэрэндэ, борынгы төрки чыгышлы артефактларда соляр розеткалар күп төрле формаларда гэдэлэндерелгэн. Мэсэлэн, б.э.к. V–IV гасырларда яшэгэн осталар тарафыннан ижат ителеп, Пазырык курганнарында табылган эшлэнмэлэр арасында сизгезнурлы розетка белэн бизэлгэн агач мендэр булуы мэгълүм. Алтай каберлеклэрэндэ ияр покрышкасы өчен дүрттажлы чэчэк формасында эшлэнгэн тэңкэ табыла. Ат дирбиялэрнең кайбер детальлэре очына түгэрэк диск рэвешендэге розеткалар беркетелгэн булган. Хуннулар (сөннилэр) дэверендэ (б.э.к. I гасырда һәм безнең эраның I гасырында) табут тышына розеткалар төшерелгэн булган. VIII–X гасырда салтау (болгар-хэзэр) осталары эйберлэрне розетка һәм тукранбаш орнаментлары белэн бизи торган булганнар [Фонякова, 2010]. Иртэ болгар декоратив-

гамэли сэнгатенэ салтау-маяк культуранының эстетик йогытысы [Валеева-Сулейманова, 2006, с. 594] Хэзэр каганлыгынан Урта Иделгэ күчеп килүчелэрнең күплэге белэн аңлатыла [Халиков, 1969, с. 74]. Розетка орнаментлары белэн биззү буыннан-буынга күчэ барган, йортларны киселмэ орнаментлар белэн матурлау халык сэнгатенэ үтеп кергэн. Эре розеткалар һәм аларның сегментларын капкаларга урнаштыру бүгенге татарларның борынгы бабалары күчмэ тормыш белэн гомер кичергэнлэге турында сөйли. Борынгыда тирмэгэ керү-чыгу өчен көйлэнгэн киез ишеклэрне ыруглык тамгалары һәм орнаментлар белэн биззү гадэте күчерелмэ тораclarның агач ишеклэрэнэ дэ кисеп-уеп эшлэнгэн бизэклэр төшерүне дэвам итүгэ йогынты ясаган. Татарларда өй ишеге койма артына «яшерелгэн» була, шуңа күрэ ул капка ачылуға күренеп торырлык итеп бизэлэ.

Хэзэр татарлар йортның тышкы бизэлешендэ тукранбаш орнаментларынан киң файдаланалар. Моның төп чыганагын салтау-маяк культураны йогынтысы белэн болгарларда киң таралыш алган тукранбаш образы тэшкил итэ, э аның беренчел үрнэге төркилэр исламны кабул иткэнче үк инде табигать көчен символлаштырган лалэ чэчэк булган [Фенякова, 2010, с. 69]. Тукранбаш гэдэлэнеше иртэ болгар декоратив-гамэли сэнгатэ эсэрлэрэндэ билгелэп үтелэ [Валеев, Валеева-Сулейманова, 1987, с. 30–31; Валеева, 1983]. Бу форма, Пазырык культураны

дәверендә үк төрки кабиләләр тарафыннан файдаланылганлыктан, болгарларга генетик яктан таныш була (аның башлангычы – поши мөгезләренең стильләштерелгән образыннан гыйбарәт). Күрәсең, нәрсәдәндер саклануга нигезләнгән табигый тойгы нәтижәсендә бу форманы үсемлек орнаменты алыштырган.

Йортларны тыштан бизәү тарихының төрки катламы татар декоратив сәнгатенең тотрыклы юнәлеше – үрәп эшләнгән бизәкләр төшерү белән бәйле. Борынгы күчмә кабиләләр торакаларының агач терәген, ныклык өчен, үрелгән баулар белән чорный торган булганнар. Бу алымны соңрак торакның тышкы күренешендә мәжбүри элемент буларак кабул иткәннәр һәм ул алардан соңгы буыннар осталары тарафыннан үрмә орнамент рәвешендә файдаланылган [Халитов, 2013, с. 36–40]. Хәзер аны татарлар йортларының тышкы ягын бизәүдә кулланалар. Әйттик,

Татарстанның Мамадыш районы Баскан авылындагы тәрәзә йөзлекләренең өске өлешендә кисеп эшләнгән кошлар сурәтләрен очратасың. Алар ике детальдән тора, берсе – кошның гәүдә контурын, икенчесе аның каймалап үрелгән койрыгын хәтерләтә.

Шулай итеп, борынгы төрки халыкларның дөньяны кабул итүен чагылдырган орнаменталь сәнгатьне татарларның борынгы бабалары да кабул иткән һәм ул болгарларның, аннан соң татар халкының декоратив системасына үтеп кергән. Авылларда әлегә кадәр торақ фасадларын бизәүдә төрки чыгышлы орнаментларга символик мәгънә бирәләр. Йортларны тарихи формалашкан милли рухтагы киселмә бизәкләр белән матурлауда алар янәшәсенә элек-электән төрки саналган элементлар өстәлә килә. Татарларның субэтник төркемнәренең дин белән бәйләнмәгән гомум тарихи үткәне төрки орнаменталь катлам аша чагылыш таба.

Әдәбият

- Арсланова Ф.Х.* Образ птицы на головных уборах кимакских женщин // Маргулановские чтения: сб. м-лов конф-ции. Алма-Ата: Б. и., 1989. С. 156–160.
- Баркова Л.Л.* Скотоводы Алтая (Пазырыкская культура) в Скифскую эпоху // Кочевники Евразии на пути к империи: СПб.: Принт, 2012. С. 91–103.
- Валеев Ф.Х.* Орнамент казанских татар. Казань: Таткнигоиздат, 1969. 204 с.
- Валеев Ф.Х.* Татарский народный орнамент. Казань: Таткнигоиздат, 2002. 302 с.
- Валеев Ф.Х., Валеева-Сулейманова Г.Ф.* Древнее искусство Татари. Казань: Таткнигоиздат, 1987. 166 с.
- Валеева-Сулейманова Г.Ф.* Булгарское искусство // История татар с древнейших времен: в 7-ми т. Казань: Рухил. 2006. Т. 2. С. 594–602.
- Валеева Д.К.* Искусство волжских булгар (X – начало XIII вв.). Казань: Таткнигоиздат, 1983. 132 с: ил.
- Габидуллина Ф.И., Хабибуллина Л.И.* Образ птицы в татарской литературе // Филологические науки. Вопросы теории и практики. № 9.4.1. Тамбов. Грамота, 2014. С. 32–35.

- Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. М.: Наука, 1967. 504 с.
- Дульский М.П.* Орнамент казанских татар // из архива П. М. Дульского, папка 2 «А» Рукописи. Искусство Татарстана. Казань. Промыслы. 7 с.
- Казаков Е.П.* О взаимодействии волжских болгар с финно-уграми // История татар с древнейших времен в 7-ми т. Казань: Рухил, 2006. Т. 2. С. 629–630.
- Кукашев Р.Ш.* Лебедь – птица шаманская // Символы тюркской культуры. Ташкент: ART-PRESS, 2011. С. 79–83
- Мухаметзянова Л.Х.* Татарский эпос: книжные дастаны. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2014. 380 с.
- Полякова Г.Ф.* Изделия из цветных и драгоценных металлов // Город Болгар: ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. Казань, ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 1996. С. 232–235.
- Степанова Е.В.* Конское снаряжение кочевников Алтая скифского времени (по материалам курганов пазырыкской культуры) // Кочевники на пути к Империи. Из собрания государственного Эрмитажа. Каталог выставки. СПб.: Славия, 2010. С. 103–110.
- Фонякова Н.А.* Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII–X вв. по материалам художественной металлообработки. Казань: Институт истории АН РТ, 2010. 168 с.
- Халиков А.Х.* Древняя история Среднего Поволжья. М.: Наука, 1969. 394 с.
- Халитов Н.Х.* Стили и формы средневековой архитектуры Казани: историко-архитектурное исследование. Казань: Татар. кн. изд-во, 2013. 351 с.
- Хузин Ф.Ш.* К вопросу о времени возникновения оседлости у волжских болгар // Научный Татарстан. 2010. № 4. С. 114–126.
- Шкляева Л.М.* Образ птицы в декоре экстерьера сельских строений татар Среднего Поволжья рубежа XX–XXI веков (по результатам экспедиции 2013 года в Мамадышский район Республики Татарстан) // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. 2015. № 2. С. 261–304.

*Шкляева Людмила Михайловна,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының тасвирий һәм декоратив-гамәли
сәнгать бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре*

УДК 76.03

*М.Р. Газизова***1920–1930 ЕЛЛАРДА «ЧАЯН» ЖУРНАЛЫ БИТЛӘРЕНДӘ
ХАЛЫКАРА СӘЯСИ САТИРА**

Статья посвящена сатирической графике Татарстана 1920–1930-х годов. Автор анализирует развитие международной темы на страницах журнала «Чаян», показывает изменение тематики в зависимости от особенностей международной политики и интересов государства, выделяя два периода – 1920-е и 1930-е годы. Эти же периоды отражают и художественные особенности журнала, характеризующиеся ограниченным кругом художников и их полупрофессиональным уровнем в 1920-е годы, работой большого числа профессиональных мастеров сатирической графики — в 1930-е годы.

Ключевые слова и фразы: сатирическая графика; международная политическая сатира; журнал «Чаян»; искусство Татарстана.

Совет хакимиятенең беренче селларында карикатура массакүләм агитация сэнгатенең төп өлешен били. Яңа жәмгыятьне актив пропагандалау һәм аның дошманнары белән көрәш карикатура ярдәмендә алып барыла. «Советская карикатура [20-е годы XX века] набирала тогда высоту. Ещё совсем молодая, она с каждым днем становилась все более зрелой. С первых дней своих была искусством переднего края. В этом ее сила. И основа ее притягательности» [Елькович, 1977, с. 5]. Сатирик рухтагы вакытлы матбугат басмалары күренә башлый: мәсәлән, «Крокодил» (Мәскәү, 1922), «Прожектор» (Мәскәү, 1923), «Мыштым» (Үзбәкстан, 1923), «Нианги» (Грузия, 1923). Татарстанда 1923 елдан айга бер мәртәбә сатирик «Чаян» журналы чыгарыла башлый (ул үз эшен әле дә дәвам итә). Бу журнал башта татар телендә генә нәшер ителә, ә 1956 елдан башлап, шул ук исемдә рус телендә дә басыла.

«Чаян», «Нианги», «Мыштым» кебек милли басмалар Россиядә инкыйлабка чаклы ук эшләп килүче сатирик журналистиканың дәвамчылары булалар. «Чаян», XX гасыр башында Г. Камал һәм Г. Тукай тарафыннан нигез салынган «Яшен» (1908–1909) һәм «Ялт-Йолт» (1910–1918) журналлары кебек, татар сатирик басма графикасы традициясен дәвам итә. «Появление печатных периодических изданий сатирического направления на татарском языке было не случайным, так как в самой культуре народа, его фольклорных произведениях средствами юмора и сатиры бичевались негативные явления, проявлявшиеся в обществе [Вагапова, 2011 с. 277].

Сатирик «Чаян» журналы таралышы белән ил башкаласы басмаларыннан калышмый, татар халкы арасында киң таныла. С.М. Червонная язганча, «В первые годы профиль журнала почти целиком определяла

«внутренняя» тематика, бытовая сатира, международной темы он касался редко. Тогда журнал имел свой ярко выраженный национальный колорит» [Червоная, 1987, с. 226]. Шуңа да карамастан, 1920 елларда, аеруча 1930 елларда журнал битләрендә татар сатирик графикасының инкыйлабка кадәрge чоры традицияләрен дәвам иткән халыкара тематика шактый урын алып тора. Тик бу тема сэнгатъ фәне тикшеренүләреннән ерак китми, шуңа күрә алар тагын да жен-текләбрәк өйрәнep тикшерүне таләп итә. Татарстан сатирик графикасының Совет чоры С. Червоная, Л. Елькович, А. Файнберг кебек сэнгатъ белгечләре хезмәтләрендә анализлана. Әмма аларның тикшеренүләре 1970 еллар белән төгәлләнә, шуңа күрә Татарстанның карикатура сэнгате яңача, бүгенге күзлектән чыгып бәяләүне көтә.

Сатирик журналлар халыкның киң катлавына тәкъдим ителгәнлектән, андый басмаларда текстка караганда рәсемнәргә өстенлек бирелә. «Чаян»га да шул ук сыйфатлар хас. 1920 елларда милли ұзаң күтәрелеше көчәя һәм журнал битләрендә милли тематика белән бәйлә карикатуралар бастырыла.

1920 елларда «Чаян» рәссамнары гәүдәләндергән мөһим халыкара темаларга килгәндә, аларның шул чор өчен иң популяр булганнарын аерып күрсәтү кыен түгел. Алар, беренче чиратта, монархиянең бәрәп төшерелүенә юнәлдерелә. Күп кенә карикатураларда Россия империясенә соңгы патшасы Николай II, аерым

алганда, аның Көнбатыш белән мөнәсәбәтләре көлке объектына әверелдерелә, аның шаржлаштырылган портретлары, үзен сурәтләгән карикатур рәсемнәр басылып чыга. Тагын бер мөһим тема: Көнбатыш Европа белән Американың жимергеч сәясәте, аеруча аларның күтәрелеп килүче илләргә карата колониячел сәясәте. Өченче юнәлеш: капиталистик илләрдәге халыкара инкыйлаби хәрәкәтләр. 1930 елларда Германиядә, Италиядә, Испания һәм Япониядә фашистлар яклы режимның көчәюе сәбәпле, карикатур рәсемнәрнең күбесе фашизмга каршы көрәш темасына багышлана.

«Чаян» графикасы сэнгатъчә эшләнеше белән баштагы елларында (1923–1929/30 елларда) Мәскәү журналларынан күпкә калыша. Чөнки анда әле тиешле дәрәжәдә сэнгати белемгә ия булмаган рәссамнар эшли. Шуңа да карамастан, аларның һәркайсы кабатланмас образлар, оригиналь сюжетлар табарга, үзләренә шәхси сэнгати манераларын булдырырга омтыла.

Татарстан сынлы сэнгатендә Совет чоры милли осталарының иң беренчесе Арсланов Госман Вәли улы (1897–1941) була, ул жирле матбугатка хезмәт күрсәтүче бердәнбер рәссам санала [Дульский, 1930, с. 10]. Г. Арсланов «Чаян» белән аның беренче көннәрәннән үк хезмәттәшлек итә, журналга урнаштырылган карикатураларның күбесе аныкы була. «Азам профессии художник обучился, беря частные уроки и посещая некоторое время Пермские художественно-

промышленные мастерские» [Дульский, 1930, с. 10]. Госман Вәли улының рәсем сәнгате бунча махсус белемгә ия булмавы, әлбәттә, рәсемнәрендә дә чагылыш таба: «Они были бы еще острей и выразительнее, если бы этот несомненно талантливый график подходил с большей требовательностью к их пластической стороне, к сатирической графике рисунка» [Елькович, 1977, с. 26]. Г. Арсланов һөнәри белем житешсезлеген карикатураларында үткен сатирасы һәм мәгънәви көлкеле сурәтләре, көтелмәгән чагыштырулары, оригиналь композицияләре, тасвирый чаралар төрлелеге белән тұлландыра. Ул персонажларны сурәтләүдә гротескка мөрәжәгать итә, рәсемнәренә сатирик көчен төрле төстәге жете ачык буяулар белән арттыра, һәр детальне, киёмнәренә бөтен нечкәлекләре белән жентекләп ясый. Г. Арсланов сатирик графиканың төрле формаларын – плакат характерындагы карикатуралар да, үзенчәлекле комикслар да (рәсемдәге күренешне хикәяләгән текстлы басмалар), аерым кешеләрнең портретларын шаржлап бирүне һ.б.ларны куллана. Рәссам Россиянең һәм Татарстанның сынлы сәнгать һәм матур әдәбият классиклары образларыннан еш файдалана. Мәсәлән, аның «Империализмга һәйкәл» карикатурасы [Арсланов, 1924, № 13, тышлык] нигезен В.В. Верещагинның «Апофеоз войны» картинасы сюжеты тәшкит итә: Николай II не, тәхет урынына, кешеләрнең баш сөякләре өменә утырып сурәтли ул. «Халыкара печән базары» ка-

рикатурасы исә Г. Тукайның татар жәмәгәтчелегенә киң мәгълүм «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» сатирик поэмасын хәтерләтә [Арсланов, 1933, с. 7].

Г. Арсланов заманының һәр яңалыгын бик тиз тотып ала. Әйтик, «Чаян» журналының 1926 ел, 6 нчы, 7 нчы һәм 1927 ел, 12 нче саннары тышлыгына Төркия солтанлыгының таркалуына кагылышлы карикатураларын урнаштыра. Аларда соңгы төрек солтанының, качып, башка илләрнең үзен сыендыруларын сорануы, мескенлеккә төшүе тасвирлана. Европадагы социаль проблемаларны рәссам үзенә «Жанлы манекен» хезмәтендә сурәтли: кибет витринасында көннәр буе хәрәкәтсез басып торучы кызны – жанлы манекенны гәүдәләндерү аша, тыштан караганда якты төсләргә күмелгән Европадагы хатын-кызларның авыр хәлен чагылдырырга омтыла. Рәссам андагы шартларның һәр деталенә игътибар итә, витринаның бизәлешен, анда күрсәтелгән киёмнәренә бөтен нечкәлекләре белән бирә. Авторның бу карикатурасында 1920 елларда Европада һәм Америкада киң таралыш яулаган арт-деко стиле йогынтысы да чалымлана. Шуну билгеләп үтәргә кирәк, 1920 еллар ахырында инде Г.В. Арсланов ижатында аның һөнәри дәрәжәсенә югары булуы сизеләп тора, чөнки ул графика өлкәсендә актив эшли, үз осталыгын камилләштерү белән даими шөгыйльләнә.

1920 еллар ахыры – 1930 еллар башында «Чаян» журналы коллективы махсус белемгә

ия, талантлы рәссам-графиклар белән тулылана. Мәсәлән, анда П. Новичков, И. Бобровицкий, В. Кораблинов, Г. Поляков һ.б. эшли башлый.

Бу чорда журнал битләрендә халыкара тема көннән-көн зуррак урын били бара. Еш кына анда Мәскәү журналларыннан (мәсәлән, «Крокодил»дан) күчermәләр бастырыла. «Чаян»ның үз рәссамнары да, нигездә, Россия-күләм сатирик графика осталары Дмитрий Моор, Михаил Черемных, Виктор Дени һ.б. рәссамнар ижатына юнәлеш тоталар. Шулу вакытта алар дөнья сатирик графикасы классиклары, аеруча Франциянең төрле дәверләрдәге революцион рәссамнарына (Андре Жиль, Филипп Оноре һ.б.га) мөрәжәгать итәләр.

1930 елларның беренче яртысында журналдагы күпкөнә карикатуралар Г. Поляков (≈1901–1949) тарафыннан ижәт ителә. Ул Казан сәнгать училищесын тәмамлай, Революцион Россия рәссамнары ассоциациясендә эгъза булып тора. Г. Поляков «Чаян» журналы белән 1920 еллар ахырыннан хезмәттәшлек итә. С. Червонная аның ижатын болай характерлай: «В его рисунках привлекает крепкая, чёткая, ритмическая слаженность композиции, своеобразная монументальность формы, живописность в передаче пространственной среды» [Червонная, 1975, с. 244]. Г. Поляков карикатуралары оригиналь табышлары һәм көтелмәгән чишелешләре белән аерылып тора. Ул беренче булып «Чаян»да фотомонтаж техникасын куллана башлай.

Шул ысулдагы «Сүзсез» («Без слов») карикатурасында рәссам [Поляков, 1933, с. 4] шул чорда киң таралган революцион сатира сюжетын – ике дөнья (социализм белән капитализм) антогонизмын нигез итеп ала. Ак-кара сызылмалы рәсем фотографик сурәтне имитацияли.

1935–1936 елларда дөнья-күләм сәяси графика Италиянең Эфиопиягә бәрәп керүенә каршы күтәрелә. Бу темага Г. Поляков «Жиләк-жимешләр илендә» («Во фруктовой стране») рәсемен ижәт итә [Поляков, 1933, с. 4]. Рәссам Муссолининың шарж рәвешендәге символик образы аша фашистлар режимы сәясәтен яктырта. Карикатурада табутны хәтерләткән эржәләрдәге кеше башы сөякләре – «Яңа төрле жиләк-жимешләр»нең аллегорик жанр ярдәмендә сурәтләнүе эсәрнең драматизмын тагын да көчәйтә. Г. Поляковның бу карикатурасы, ак-кара төсләр белән генә эшләнсә дә, рәсем сәнгәтендә тирән психологик образлар тудыруга ярдәм итә торган тәэсирле һәм үтемле детальләр сайлай белүе белән игътибарны бик тиз жәлеп итә.

1932 елда «Чаян» журналы битләрендә Н. Борисовның көлкеле рәсемнәре басыла башлай. Аның Октябрь революциясенен 15 еллыгына багышланган ижәты аеруча уңышлы санала. Рәссам совет сәнгәте өчен иң популяр мотивны – капитализмның жимерелүен аеруча уңышлы гәүдәләндерә: ул аны кызу тизлек белән упкынга таба чабып баручы машина рәвешендә сурәтли. Эсәрнең композициясе төрле

якка юнәлгән диагональләренә чагыштырма планда күрсәтүгә нигезләнгән. Мәсәлән, упкынга ыргылучы машина ярдәмендә ул Көнбатыш илләр житәкчеләрен, ә кызыл флаг жылфердәтеп алга-югарыга омтылган поезд аша революциянең жиңеп чыгуын гәүдәләндерә. Ак-кара сызылмалы рәсемне кызыл төс белән төрләндерү күнел күтәрәнкелеге һәм якты өмет рухы өсти [Борисов, 1932, с. 10].

1939 елда «Чаян» белән үткен сәяси фикерле рәссам-график В. Кораблинов хезмәттешлек итә. Ул фәкәт халыкара темаларны гына күтәрә: «С его приходом международная политическая карикатура “Чаяна” делает заметный качественный скачок» [Елькович, 1977, с. 48]. Үзенәң «Бераз геометрия белән мавыгу» («Небольшое увлечение геометрией») дип аталган хезмәтендә автор фашистлар режимының ерткычлыгын сурәтләргә омтыла. Очларында Германия, Италия һәм Япония лидерлары утырган үзенчәлекле өчпочмаклыкның, шушы илләр сәясәте нәтижәсендә һәлакәткә дучар ителүе сурәтләнә. В. Кораблинов карикатуралары вакыйгаларны, сәяси күренешләренә турыдан-туры түгел, ә читләтеп, символик формада чагылдыра. Ул гротескка кыю мөрәжәгать итә: сәяси процессларның, аерым шәхесләренә һәм вакыйгаларның тискәре якларын чиктән тыш күпертеп, асызык-лап күрсәтә белә. (Соңыннан бу автор, Воронежга китеп, әдәбият өлкәсендә эшли.)

«Чаян» журналының тәүге саннары өчен карикатуралар өй-

рәнчек рәссамнар тарафыннан да эшләнә. Соңыннан аларның күбесе сатира осталары булып танылалар. Шундыйларның берсе – Павел Тихонович Новичков (1909–1968). Ул Бөек Ватан сугышыннан соңгы елларда журнал эшчәнлеген торгызу буенча зур хезмәт куя һәм сатирик графика традицияләрен саклауга һәм үстерүгә аеруча игътибар бирә. Озак кына вакытлар «Чаян»ның художество редакторы була. Аның «Туган илен саткан кешеләр» («Люди, которые продали Родину») рәсеме тирән мәгънәгә ия [Новичков, 1937, с. 9]. Башка күп кенә карикатурачылар кебек үк, ул да ижатында фантазмагорик образлардан файдалана. Фашистларның хәрби башлыкларын П. Новичков канга сусаган, коточкыч куркыныч, кеше башлы ерткычлар рәвешендә гәүдәләндерә. Рәссам үзенәң сатирасында чынбарлык белән фантастиканы оста итеп үреп бирә белә, кешеләренә йөзләренә, фигураларына һәм киёмнәренә игътибарны көчәйтү өчен чамасыз арттырып жибәрүләргә бара.

«Чаян» журналы белән хезмәттәшлектәге сатириклар һәм карикатурачылар арасында иң көчле ижатчы Иосиф Ефимович Бобровицкий (1904–1986) була. Ул Казанга 1935 елда Бакунның «Вышка» газетасындагы эшен калдырып килә. И.Е. Бобровицкий күп фигуралы катлаулы композицияләргә мөрәжәгать итә, аның карикатураларының күбесендә берничә вакыйга, күп предметлар һәм детальләр яктыртыла. Моңа мисал итеп, рәссамның Икенче Бөтендөнья сугышы

башланыр алдыннан гына ижат иткән, фашизмга каршы юнәлдерелгән «Время очередной кормежки хищников» сатирик эсәрен китерергә була [Бобровицкий, № 7, тышлык]. Плакат стилин хәтерләткән бу рәсемнең композициясендә силуэт-күләм кушылмасы файдаланылган, һәм ул сурәткә киңлек һәм тәэсирлелек өсти.

Димәк, «Чаян» сатирик журналы, чыга башлаган көнненнән бирле, илдәге һәм республикадагы эчке проблемаларга гына түгел, халыкара сәяси темаларга да зур урын бирә. Басмага мөрәжәгать итү активлыгы һәм аның проблематикасы тарихи вакыйгаларга бәйле рәвештә үзгәрәп тора. 1920 елларда «Чаян» битләрендә күтәрелгән төп темалардан, әйтеп үтелгәнчә, Рос-

сия монархиясенәң жиңмерелүен, Көнбатыш Европа белән Американың күтәрелеп килүче илләргә карата колониячел сәясәтен атарга була. Карикатураларның өченчә юнәлешен – зур күпчелеген – революцион хәрәкәт тәшкил итә.

1920 елларда журналда, ниһездә, махсус белеме булмаган рәссамнар эшләгәнә күрә, анда басылган сатирик эсәрләр тиешле югарылыкта булмый әле. Ә инде, әйтеп үтелгәнчә, 1920 еллар ахырында аларга яхшы һөнәри эзерлекле карикатурачылар килеп кушыла. Һәм сатирик графика өлкәсендә зур тәҗрибә туплап килгән П. Новичков, И. Бобровицкий, В. Кораблинов һ.б. авторлар ярдәмендә «Чаян» журналы үзенең эчтәлеген сәңгатъчә югары дәрәҗәгә күтәргә ирешә дә.

Әдәбият

- Арсланов Г.В.* Живые манекены [рисунок] // Чаян. 1935. № 7–8.
Арсланов Г.В. Памятник империализму [рисунок] // Чаян. 1924. № 13.
Арсланов Г.В. На международном Сенном рынке [рисунок] // Чаян. 1933. № 11–12.
Бобровицкий И.Е. Время очередной кормежки хищников [рисунок] // Чаян. 1939. № 7.
Борисов Н. Без слов [рисунок] // Чаян. 1932. № 10–11.
Вагапова Ф.Г. Синтез традиций в оформлении дореволюционных татарских сатирических журналов // Филология и культура. 2011. № 26. С. 277–280.
Дульский П. М. Оформление татарской книги за революционный период. Казань: Татполиграф, 1930. 24 с.
Елькович Л.Я. На линии огня. Казань: Таткнигоиздат, 1977. 126 с.
Кораблинов В. Небольшое увлечение геометрией [рисунок] // Чаян. 1939. № 6.
Новичков П.Т. Люди, которые продали Родину [рисунок] // Чаян. 1937. № 2.
Поляков Г.Я. Во фруктовой стране [рисунок] // Чаян. 1933. № 1.
Червоная С.М. Искусство Татарии. М.: Искусство, 1987. 352 с.
Червоная С.М. Художники Советской Татарии. Казань: Таткнигоиздат, 1975. 212 с.

Газизова Марина Ринат кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият
һәм сәңгатъ институтының тасвирий һәм декоратив-гамәли
сәңгатъ бүлегә фәнни хезмәткәре

Булатова М.Р. Курмантауский говор среднего диалекта татарского языка в этнолингвистическом аспекте

Китап сөючеләрнең киштәсендә тагын бер китап урын алды. Ул татар тел белеменен кызыклы да, әһәмиятле дә булган тармагына – диалектологиягә багышланган һәм «Курмантауский говор среднего диалекта татарского языка (в этнолингвистическом аспекте)» (Казань: Издательство Магариф – Вақыт, 2016) дип атала. Китапның авторы филология фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фәнни хезмәткәре Миңнира Рәхим кызы Булатова.

Башкортстанның көньягында татар теленен сөйләшләрә эле һаман ачыла тора, өйрәнелә килә. Менә шуларның берсе – кормантау сөйләше. Бу сөйләш М.Р. Булатова тарафыннан ачыла һәм авторның 2011–2015 елгы фәнни экспедицияләре ярдәмендә баетыла.

Китапта бик әһәмиятле кешеләр бирелгән, анда бу территориядә таралган сөйләшләр турында кыскача мәгълүмат китерелә: тепекәй (Д.Б. Рамазанова), турбаслы (Ф.С. Баязитова) һәм башкалар (И.С. Насипов).

Автор үзеннән алда бу өлкәне тикшереп өйрәнүчеләр хезмәтенә зур игътибар бирә, кормантау сөйләшен шулар белән чагыштырып өйрәнүгә зур көч куя. Аннан соң әлеге сөйләшкә Башкортстанның көнбатыш, төньяк, үзәк өлешләрендә таралган сөйләшләр белән җентекләп чагыштырып, аерымлыкларын

берәмтекләп ачыклап күрсәтә бара. Башка татар сөйләшләрә һәм төрки телләр белән дә чагыштырулар уздыра.

Хезмәтнең тагын бер әһәмиятле якларыннан берсе шунда: автор сөйләшнән формалашу тарихына зур урын бирә, архив материалларын иркен файдалана, диалектологларның, археологларның, тарихчыларның хезмәтләрен тирәннән чагыштырып, тикшереп өйрәнә (Н.В. Никольский, С.И. Руденко, А.Н. Усманов, А.П. Смирнов, А.Х. Халиков, Р.Г. Кузеев, В.Ф. Генинг, Н.А. Мәжитов, М.З. Зәкиев, Л.Т. Мәхмүтова, Ф.Г. Гарипова, Д.Б. Рамазанова, А.З. Әсфәндияров, И.С. Насипов һ.б.). Хезмәткә көчле тарихилык хас: бер яктан, анда кормантау сөйләше вәкилләренен тарихы яктыртыла, икенче яктан, сөйләшнән тарихы чагыла һәм глоттогенез һәм этногенез мәсьәләләре үзара бәйләнештә сурәтләнә.

Кормантау сөйләше Башкортстанның Гафури районы Кормантау, Бурлы, Яңа Бурлы (Новые Бурлы), Жилем-Каран (Зилим-Каран), Таштамак / Абдулла (Абдуллино), Кызыл-Яр авылларында таралган. М.Р. Булатова халык арасында йөргән легендалар, архив материаллары, ревизия кенәгәләре нигезендә һәрбер авыл тарихын, тормыш-көнкүрешен тәфсилләп яза.

Хезмәттә тел белеменен бөтен тармаклары буенча анализ

ясала. Башта фонетик үзенчәлекләр бүлегенә күз салыйк. Автор *и~э, ә~и* (*кәштә* – эд. киштә, *кәбән* – кибән, *әпәй* – ипи) кебек татар сөйләшләренәң киң таралган күренешләре белән беррәттән, *о~у* (*олай* – эд. улый, *богаз* – бугаз), *ө~ү* (*көзәтү* – эд. күзәтү), *у~ы* (*қарлуғач* – эд. карлыгач), *ү~и* (*күгәвен* – эд. кигәвен) кебек телнең аеруча борыңгы катламнарына барып житә торган үзенчәлекләрне тота алган һәм аларның характерын тел материаллары белән аңлатуға, башка сөйләшләр белән чагыштыруға зур урын бирә.

Сөйләшнәң сузык һәм тартык авазлар системасы автор тарафыннан тулы һәм бай мәгълүматлы итеп аңлатыла. Сузыкларның, дифтонгларның составы (*-ай/-әй, -ый/-ый*) белән дә сөйләш, бер яктан, Урал төбәге татар сөйләшләренә якин торса, икенче яктан, аның Касыйм, Чүпрәле, Пермь, Себер татарлары кебек борыңгы сөйләшләр белән зур уртаклыгы да ачыла.

Күпчелек тартык авазларның әйтелеше һәм кулланылышы буенча кормантау сөйләше әдәби телдәгечә. Шунның белән бергә аерымлыктар да бар. Автор нечкә әйтелешле сүзләрдә *ш* авазының әйтелешен аерып чыга: *цәл / ш'әл* – шәл, *биц* – биш һ.б. Мондый күренеш урта диалектның златоуст һәм көнчыгыш диалектның саз ягы сөйләшләрендә дә бар.

Көнъяк Башкортстандагы сөйләшләр өчен *ч* авазының кулланылышы катлаулы мәсьәлә булып тора. Татар-башкорт контактлы сөйләшләрендә аның

кулланылышы төрлечә. Златоуст сөйләшәндәгә *с* *ц*-лаштыручы мишәрләргә кайтып кала дип санала. Тепекәй сөйләшәндә – башкорт теле йогынтысы дип карала, учалы сөйләшәндәгә (*ч>*)*с* шулай ук мишәрләрдән булырга мөмкин. Кормантау сөйләшәндәгә (*ч>*)*с* шулай ук *ч*-ләштерүче мишәрләрдән килә булса кирәк.

Көнъяк Башкортстандагы сөйләшләр өчен *ч* авазы урынына *с* куллану характерлы үзенчәлекләрнең берсе булып тора. Тепекәй, учалы, кормантау һәм златоуст сөйләшләре әлегә күренеш буенча берләшәләр. Гомумән, автор үзенчәлекләрне билгеләүгә, аңлатуға объектив якин килә, башка сөйләшләрдәгә күренешләрне истә тотып аңлата белә. Бу яктан авторның китап азагында урнаштырылган (348–349 битләр) таблицасы бик урынлы.

Китапның ачышы булып саналган үзенчәлекләрдән тагын *гʳ* авазын күрсәтергә кирәк. *Гʳ* (мәсәлән, *Гʳөлназ* – эд. Гөлназ) дип тамгалана торган бу вариант урта һәм көнбатыш диалектларының үзара тәэсир итешүе нәтижәсендә барлыкка килгәннәр.

Хезмәттә, гомумән, фонетик яктан бик нечкә күзәтүләр, авазлар кулланылышында күптөрле үзенчәлекләр чагылган, фонетист булырга теләүчеләр өчен бик бай материал бирелгән.

Шундый ук кызыклы да, бай да бүлек итеп «Морфология» бүлеген дә санарга мөмкин. Биредә барлык сүз төркемнәре состав ягыннан да, функцияләре буенча да тирән өйрәнелгәннәр. Сүз төркемнәре әдәби тел белән

чагыштырма планда тикшереләләр. Һәр сүз төркеменен категорияләре аерым карала һәм һәрберсенен аермалы якларын күрсәтүгә зур урын бирелә.

Мәсәлән, исем сүз төркемен генә алык. Билгеле булганча, иркәләү-кечерәйтү функциясе исемнәрнең аерым күрсәткече булып тора һәм ул *-кай/-кәй*, *-чык/-чек* кушымчасы белән белдерелә. М.Р. Булатова исә кормантау сөйләшкәндә *-кай/-кәй* кушымчасының 8 функциясен билгели һәм аларның һәрберсен тәфсилле итеп анализлап чыга: иркәләү-кечерәйтү мәгънәсеннән тыш, кеше исемнәре һәм туганлык терминнарына гына түгел, йорт хайваннары, жансыз һәм абстракт предмет белдергән исемнәргә дә ялгануы (*барәскәй*, *хәтеркәй*), ясагыч кушымча булуы (*сәпәкәй итү* – эд. кул чабу, *сәнсәкәй бармак*), сорау алмашлыгына да кушылуы (*нәмәкәй*, *нәрсәкәй*) һ.б. Күплек кушымчасының экспрессив, эмоциональ берничәшәр мәгънә төсмерләрен, килешләрнең функцияләрендә берничәшәр мәгънә функцияләрен ача. Шулай итеп, М.Р. Булатова һәр сүз төркеме турындагы өйрәтмәләренә баета.

Шундый ук юл белән башка сүз төркемнәре дә анализлана: сыйфат ясагыч кушымчалар, сан ясагыч кушымчалар *-лаган/-ләгән* (*йегермеләгән бала* – эд. егермеләп), төп сан урынына жыю санын куллану (*икәүсе укый* – эд. икесе укый), алмашлыклар: *анау*, *монау*, *нәмә*, *қайсылай*, *әләйди* (әллә нинди), *берәй* һ.б.

Алмашлыкларның төрләнешкәндәге аерымлыклар исә бо-

рынгы төрки телгә үк барып таша: *безең*, *мениң* һ.б. Юнәлеш килешкәндә фонетик вариантлар хас (мәсәлән: *мийә/мийа/миңә* һ.б.). Шундый ук формалар бәрәңге, дөбъяз, керәшен, пермь һәм башка татар сөйләшләрәндә, башкорт, ногай, караим, азәрбайжан һ.б. телләрдә күзәтелә.

Татар телендә диалекталь күренешләргә иң бай сүз төркеме булып фигыль санала. М.Р. Булатованың тикшеренүләре дә шуны күрсәтә. Һәр заман формасы, аның төрләнеше, функцияләре автор тарафыннан бик жентекләп анализлана: затланышлы, затланышсыз формалар, инфинитив формалары *-ырга/-ергә*, *-мага/-мәгә*, *-мак/-мәк*, *-уга/-үгә*, *-асы/-әсе*.

Ярдәмлек сүз төркемнәре дә кормантау сөйләшкәндә шактый үзенчәлекле икәнә ачыклана. Автор аларның составы ягыннан да, функцияләре ягыннан да өйрәнә торган сөйләштә кызыклы үзенчәлекләр таба алган.

Кайбер бәйләкләргә вариантлылык хас: *кебек / күшек / кешек / күк*; *сыман / сымак*; *белән / белә / была*; *тикле / тиклек / тиклем*; *қадәр / қадәр / хадәр(е) / хадәрле* һ.б. Сөйләш өчен үзенчәлекле бәйләкләр дә табылган, алар татар теленең мөмкинлекләрен чагылдыра: *алта* – эд. алып. Гомумән, *ал* – тамырыннан мондый бәйләкләр Урал тирәсе сөйләшләрәндә күп очрый. Мәсәлән: *ала*, *әләп* – эд. алып һ.б. Сөйләштә бәйлек сүзләр дә шактый. Әдәби телдәгеләрдән тыш, сөйләштә *тапкыр*, *кыр*, *эргә* һ.б. кулланыла.

Төркәгечләр һәм кисәкчәләр бүлекчәләре дә автор тарафыннан

жентеклэп, иренмиçә анализланганнар, мисаллар күп китерелә.

Хезмәтнең уңышлы якладыннан берсе – анда синтаксис бүлеге аерым бирелә, синтаксик категорияләр махсус тикшерелә, моның өчен диалектология фәннәндә синтаксис белән бәйле мәсьәләләрнең куелышы, диалекталь синтаксисның өйрәнелеше турында кереш урнаштырыла. Синтаксис мәсьәләләре сүзтезмәләр, хәбәрне формалаштыру, хикәя жөмләнәң төзелеше турында, өндәү жөмләрнең бирелеше, инверсия, кушма жөмләрнең типлары дигән бүлекчәләрдә яктыртыла, кайбер мәсьәләләр яналыклы булуы белән үзенчәлекле.

Автор кормантау сөйләшенең лексик үзенчәлекләренә дә зур игътибар бирә. Диалекталь лексиканы тематик төркемнәргә бүлеп тикшерә. Бер төркем сүзләр сөйләштә икенче мәгънә төсмере дә белдерә икән: *бәс* – 1) сыкы, 2) көрән төс (коричневый); *жәй* – 1) тәртип, тыныч, мөмкинлек, 2) әкрән, ипләп; *азақ* – 1) әд. азақ, 2) аннары һ.б. Кайбер сүзләр үзенчәлекле төсмер белдерә: *қыстырма* – керкыстыргычы, *бер килке* – бервакыт һ.б.

Хезмәттә кантуганлык һәм никах туганлыгы атамалары тулысынча, система итеп яктыртылган: *әни*, *әти*, *энекәш*, *апа*, *ага*, *түтәй*, *бисә/бичә*, *каембикә*, *балдыз* һ.б.

Кеше белән бәйле атамалар шулай ук үзенчәлекле төркемне тәшкил итәләр: *йаурын* – әд. иңбаш; *йөнтәфи* – йонлач; *көмәгәй* – аңкау; *танау* – борын;

тубық – тез; *сыйқан* – чуан; *әшимә* – әкрән эшләүче, жыйнаксыз (кеше); *бүсмәт* – 1) юан, 2) әкрән кыймылдаучы; *қапақ* – кукраючан; *саха* – санный; *мықтым* – нык, таза; *шақару* – каеру һ.б.

Үсемлекләр, хайваннар дөньясы белән бәйле лексика шулай ук бик бай: *орғасы* – саулык/теше; *драж* – төклетура; *қайау* – корт угы; *өкө* – мәче башлы ябалак; *йыла* – элмә; *қарга қарағаты* – карга шомырты; *кәшәнәк* – касә яфрагы; *көрән мәтрүшкә* – мәтрүшкә; *песәй күмәсе* – пәси борчагы; *тал көсөгә* – тал пәсие; *кәшәнәк* – касә яфракчыгы; *сасқау* – дымлы, томанлы (һава) һ.б.

Матди мәдәният белән бәйле лексика да бик бай, анда төп сүзләрдән башка, үзенчәлекле вариантлар да күп күзәтелә. Кайберләрен күрсәтеп үтик: *кәлкүн* – әд. таган, *төнәү* – кунача, *жәилпүгес* – йолпыч, *пәжник* – суқыр лампа, *чиқалай* – мүкләгеч, *башантай* – йон оекбаш, *кәзә тойақ сабата* – күтәртмәле чабата һ.б.

Сөйләштә рухи мәдәният белән бәйле үзенчәлекле атамалар системасы формалашкан: *аулақ өй*, *сәмриқош уйыны*, *сабан сөрөш*, *үсмә алыш уйыны* һ.б. Кайбер бәйрәм исемнәре игътибарга лаек: *қарга ботқасы*, *жәизнәй бүлгә*, *сугым өмәсе*, *жәй ташы* һ.б. Бу төр лексика автор тарафыннан кушымта итеп бирелгән.

Лексика бүлегендә генетик катламнар да берникадәр аерып чыгарыла: гарәп-фарсы, рус, башкорт, фин-угыр алынмалары.

Сөйләш диалектизмнарга бик бай, аларның кайберләре әле өйрәнелеп кенә килә. Автор туган ягы сөйләшен яхшы белә, бай материал тәкъдим итә. Китерелгән лексик материалларның бер өлеше фәнгә беренче башлап кертелә.

Кормантау сөйләшенең фонетик, грамматик, лексик үзенчәлекләрен һәм бу сөйләш вәкилләренә хас булган гореф-гадәтләренә, йолаларны, халык авыз ижатын, авыллар тарихын һәм тормыш-көн күрешен чагыл-

дырган материаллар сөйләү үрнәкләре рәвешендә кушымта бүлегендә бирелә.

Гомумән, Миңнира Булатованың монографиясе татар диалектологиясен үстерүгә зур өлеш кертә. Хезмәтнең кайсы бүлегенә күз салсак та, авторның яңалыклары шактый, кормантау сөйләше әдәби телгә дә яңалыклар кертә. Хезмәт татар диалектологиясенә казанышларын истә тотып язылган, югары дәрәжәдәге анализ үрнәге итеп карала ала.

*Рамазанова Дария Бәйрәм кызы,
филология фәннәре докторы, профессор*

Сәнәигы нәфисә. Искусствоведение Татарстана: альманах. Выпуск 1. Теория, история, современная художественная практика, арт-рынок

*Басманың концепциясе һәм перспективасы хақында
редактор сүзе*

«Сәнәигы нәфисә / Искусствоведение Татарстана: альманах» басмасын эшләүгә алынуымының сәбәбе – Казан сәнгать белгечләренең, рәссамнарның һәм сәнгать сөючеләрнең күптәнге хыялын тормышка ашыру ниятенән булды.

XX гасыр башында ук инде татар мэдәниятенә күренекле эшлеклеләре Габдулла Тукай белән Галимжан Ибраһимов сәнгать турында «Сәнәигы нәфисә» (нәфис сәнгать) дигән журнал чыгарырга хыялланганнар. Шушы рухтагы журнал чыгару омтылышын, беренче булып, «Туган» мэдәни фонды (президенты С. Хәбибрахманова) ясый һәм 1993–1995 елларда «Татарстан» журналына кушымта рәвешендә аның берничә санын чыгаруга да ирешә.

Әлеге «Альманах» исә сәнгать белеме өлкәсендә, башка басмаларның кушымчасы гына булмыйча, махсус жыентык буларак төзелде. Аның сәнгати-публицистик, әдәби, ижтимагый-сәяси журналлардан аермасы шунда, бу басмада сынлы сәнгать һәм декоратив-гамәли сәнгать бунча фәнни язмалар урнаштыру күздә тотылмады. Анда, беренче чиратта, ватан һәм дөнья сәнгате киңлегендә Татарстан Республикасының заманча сәнгати тормышындагы мөһим аспектларны чагылдыру бурычы куелды.

Безнең бурыч – сәнгать белеме фәне горизонтларын киңәйтү – фәннәра тикшеренүләргә төрлечә карашларны, аның методологиясен, киләчәген күрсәтү, инде танылып өлгергән һәм яшь талантлы сәнгать белгечләренең яңа хезмәтләре белән таныштыру. Анда хәзерге этапта музейлар һәм галереяларда оештырылган күпкырлы күргәзмәчелек эшчәнлегә беренче тапкыр зур масштабта яктыртыла.

Сәнгать белгечләренең һәм әйдәүче рәссамнарның сәнгати киңлектә киң яклау тапкан концептуаль идеяләре һәм кураторлык проектлары фәнни яңгыраш алачак һәм алар гаять мавыктыргыч образлы һәм пластик контекстлар өстендә эшләүгә юл ачачак. Мәгълүм булганча, алар бүген бик актуаль һәм заманча фәлсәфи эзләнүләр рухын жанландырып, сәнгати танып белү процессының чикләрен юкка чыгаралар, һәм рәссамнарда (А. Ильясова, И. Хәсанов, С. Гыйләжетдинов һ.б.га) үзләрендәге киңкырлы авторлык сәләтен эшкә жигәргә мөмкинлек тудырачак. Басмада рәссамнарның гына түгел, сәнгать белгечләренең дә ижади портретларына зур урын бирелгән. Моның максаты – рәссамның, сәнгать белеме өлкәсендәге галимнең ижади шәхесен, аның ижтимагый һәм социаль статусын күтәрү.

Бүген сэнгатъ өлкәсендә тикшеренүләр алып баручылар белән беррәттән, гаять киң танылу яулаган осталар, аз өйрәнелгән авторлар, халык сэнгате турында әлегә кадәр билгесез кала килгән фактларга һәм сэнгати һөнәрчелек, кәсепчелекне үстерү хакындагы проблемаларга да басмада киң урын бирелә.

Игътибар үзәгендә – профессиональ рәссамнар, сэнгатъ белгечләре, арт-базар белгечләре эзерләүнең актуаль проблемалары. Илдәге күренекле фәнни тикшеренү учреждениеләренең үзара элемтәсенә, Россиянең төрле шәһәрләрендәге һәм дөньядагы тар профилъле белгечләрне, арт-тәнкийтьчеләрне, коллекционерларны, галереячыларны, наширләрне басма хезмәтләр эзерләүгә тартуның перспективасы зур. Бу уңайдан «Галеев-галерея» (Мәскәү) тәҗрибәсе игътибарга лаек, ул безнең регион рәссамнары күргәзмәләрен, алар турындагы монографияләрне бастырып чыгару эшен башлап жибәрде. Аның проектларында коллекционерның шәхси зәвыгы илдәге аз билгеле сэнгатъне өйрәнүнең актуальлеге белән тәңгәлләшә. Бу проектны тормышка ашыруның бүгенге этабында ук инде Мәскәү, Идел буе регионы һәм төрки дөньяның танылган сэнгатъ белгечләрен (П. Гамзатова, Н. Розенберг, Р. Ергалиева) хезмәттәшлеккә тарту омтылышы ясала.

Соңгы елларда ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИында оештырылган «Төрки халыкларның сэнгати мәдәнияте чыганаclarы һәм эволюциясе» (2008), «Төр-

ки дөньяда киез сэнгате: тарихы һәм бүгенгесе» (2009), «Бакый Урманче ижаты һәм милли сэнгатънең актуаль проблемалары» (2012), «Россия һәм БДБ илләрендә сэнгатъ белеме үсешенең актуаль мәсьәләләре» (П.М. Дульскийный тууына 135 ел тулуга багышлана) (2014) дигән халыкара конференцияләр сэнгатъ белгечләре һәм рәссамнар арасындагы үзара аралашуларны жанландырып жибәрүгә зур йогынты ясады. Шулай ук ТР Сынлы сэнгатъ дәүләт музейе инициативасы белән үткәрелгән «Казанские искусствоведческие чтения» дигән чара да игътибарга лаек.

Беренче чыгарылышның максаты – соңгы елларда (2008 дән башлап) Республика тормышындагы сэнгатънең төрле аспекtlарына йомгак ясау, сэнгатъ өлкәсендә фәнни тикшеренүләр методологиясен яңартуның актуаль бурычларын, үзенчәлекле концепцияләрен, креатив проектларын, перспективасын калку итеп күрсәтү һәм академик фәннәр белән сэнгати эшчәнлекнең нәтижәле үсешенә ирешү.

Басманың «Мирас» бүлеге региондагы сэнгатъ дөньясының аз өйрәнелгән сәхифәләрен ача: гарәп каллиграфиясен фәнни өйрәнү аспекtlарын, профессиональ рәссамнар (татарлардан беренче скульптор М. Бакиев, рәсем сэнгате остасы Н. Фешин) ижатын яктырта. Арт-күзәтүгә, репортажларга һәм рәссам, сэнгатъ белгечләренең әдәби ижатына зур урын бирелә.

Яшь белгечләр эзерләү проблемасы үзенең актуальлеген

Һичкайчан югалтмый, шуңа күрә басмада сәнгатъ белеме бирүгә багышланган язмаларга, Н. Фешин исем. Казан сәнгатъ мәктәбе (2015 елда 120 еллыгы билгеләп үтелде) рәссам-укытучысы Н. Фешин турындагы очеркларга зур урын бирелә.

Бүген Республикада Татарстандагы «Россия Рәссамнары берлеге», Татарстан Республикасының Рәссамнар берлеге, Татарстан рәссамнары тәшкиләте, Россия Рәссамнар берлегенең Татарстан һәм Яр Чаллы рәссамнары профессиональ бүлеге эшли. Безнең фикеребезчә, бу оешмалар барысы да бердәм ижади пространствоның бер өлешен

тәшкил итә һәм заманыбызның сәнгати процессы аспектларын төрле яклап чагылдыра, шул ук вакытта зур фәнни кызыксыну тудыра.

1935–1936 елларда Татарстанда мөстәкыйль эшли башлаган, рәссамнарны һәм сәнгатъ белгечләрен берләштергән (ул вакытта әле СССРның да, РСФСРның да Рәссамнар берлеге формалашмаган була) бу оешма бай традицияләргә ия. 2016 елның декабрендә без үзебезнең ижади берлегебезнең 80 еллыгын билгеләп үттек.

Альманахның бу чыгарылышы шушы мөһим вакыйгаларга багышлана.

Солтанова Рауза Рифкатъ кызы,
сәнгатъ фәннәре кандидаты,

ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгатъ институтының тасвирий һәм декоратив-гамәли сәнгатъ бүлеге мөдире

Татарлар һәм Татарстан: «Татар энциклопедиясе»нең 5 нче томы дөнья күрдө

Яңа гына Татарстан Республикасы Президенты Указы нигезендә «Татар энциклопедиясе»нең ТР ФАнең Энциклопедия һәм төбәкне өйрәнү институты тарафыннан эшләнәп басмага әзерләнгән 5нче томы ана телебездә дөнья күрдө. «Татар энциклопедиясе» – татар халкы һәм Татарстанның борынгы чордан алып безнең көннәргә кадәрге тарихын яктырткан фәнни универсаль басма. Бу томда «Р», «С», «Т» (1 нче өлеше) хәрәфләренә багышланган 3824 мәкалә урын алган. Аларның 1500 е шәхесләргә багышланган, 950 дән артык иллюстрация бар. Бу басма рус телендә чыккан энциклопедиянең тәржемәсе генә түгел. Аңа 100 дән артык яңа мәкалә өстәлдә, күбесе яңартылды, төзәтелде, яңа статистик мәгълүматлар белән тулыландырылды.

Өлеге том бик үзенчәлекле, чөнки ул тулысы белән «татарлар», «Татарстан» төшенчәләре белән бәйле, шуңа күрә татар халкы, Татарстанның тарихы, сәнгате, әдәбияты, сәнәгате, авыл хужалыгы һ.б. өлкәләренә үсешен күрсәткән мәгълүматка бай мәкаләләр шушы томда тупланган. «Татарстан Республикасы» мәкаләсе үзе генә дә 54 бит урын алган. Анда республикабызның Конституциясе, хокукый статусы, административ-территориаль бүленеше, дәүләт органнары, символлары, дәүләт бүләкләре һ.б. турында аерым мәкаләләр бирелгән. «Татарлар» мәкаләсендә татар халкының килеп чыгышы

мәсьәләсендә фәндәге 3 төп концепция китерелгән. Беренчесе – болгар-татар, икенчесе – татар-монгол, өченчесе төрки-татар концепцияләре. Татар сүзе белән башланган мәкаләләр бихисап: «Татар әдәбияты», «Татар драматургиясе», «Татар поэзиясе», «Татар прозасы», «Татар мәгърифәтчелеге», татар театрлары: «Татар академия театры», «Татар опера һәм балет театры», «Татар курчак театры «Әкият», «Татар халык архитектурасы», «Татар халык сәнгате», «Татар халык йолалары» һ.б. Республикабызның 331 авылы «Т» хәрәфенә бирелгән, 62 авылның исеме дә татар сүзе белән башлана: Татар Аксуы, Татар Әйшәсе, Татар Буасы, Татар Суксуы, Татар Урматы, Татар Ялтаны һ.б.

«Р» хәрәфенә бирелгән «Руслар», «Рус теле», «Рус алынмалары», «Рус халык архитектурасы», «Рус халык сәнгате», «Рус Урматы авыллыгы», «Руслаштыру сәясәте» исемле мәкаләләрдә Татарстанда рус халкы белән бәйле күп мәгълүмат тупланган. Күләмле, иллюстрацияләр белән бизәлгән «Руслар» мәкаләсендә (авторлары Р.Р. Батыршин, Г.Р. Столярова) халыкның Татарстан төбәгенә килеп урнашу тарихы, тормыш-көнкүреш рәвешләре, традицион милли киёмнәре, социаль катлаулары, архитектура үзенчәлекләре, бәйрәмнәре чагылыш таба. Авылларга багышланган мәкаләләрнең исемендә күп кенә авыллар рус сүзе белән башлана: Рус Акташы, Рус

Әшнәге, Рус Сарсазы, Рус Урматы, Рус Ялтаны һ.б.

«С» хәрәфенә башланган мәкаләләр дә үзенчәлекле. Алар «Саба» сүзе белән башлана: «Саба елгасы», «Саба районы», «Саба урманчылыгы», «Саба төбәк тарихы музей», «Саба аучылык тьюлыгы». Бу томда татар халкының милли бәйрәме Сабан туена, сынлы сәнгатькә, Советлар Союзы Геройларына, Социалистик Хезмәт Геройларына багышланган аерым күләмле мәкаләләр дә урын алган. Татарстанда яшәүчеләрдән 185 кеше Советлар Союзы Герое исеменә лаек була, шуларның 63е – татар, Социалистик Хезмәт Герое исеме 201 кешегә бирелә, аларның 93е – татар. «С» хәрәфенә республиканың 117 авылы исеми теркәлгән, Саба, Сарман, Спас районнары турында киң мәгълүмат бирелгән. Татарстан территориясендәге археологик культуралар: «Салтау-Маяк культурасы», «Сөйке» комплексларына багышланган мәкаләләр бар. Татарлар читтә күпләп яшәгән төбәкләр турында: Рязань өлкәсе, Спас районы (Түбән Новгород өлкәсе), Сафакүл районы (Курган өлкәсе), Сатка районы (Чиләбе өлкәсе), Свердловск өлкәсе һ.б., шулай ук сәнгать өлкәсе буенча күп мәгълүмат табарга була: Яшел Үзән шәһәрәндәге «Серго исемендәге завод (Позис)», Казанның «Сантехприбор» заводы һ.б.

Энциклопедиянең хәзинәсе булырлык битләр – анда кергән аерым кешеләргә багышланган мәкаләләр (персоналийлар). Татар халкының күренекле тарихи шәхесләре: Казан ханна-

ры Сәхибгәрәй хан, Сафагәрәй хан; жәмәгать эшлеклеләре Рәмиевләр, Таһировлар; сәнгать эшлеклеләре, халык артистлары: Сара Садыкова, Салих Сәйдәшев, Жәһәһирә Сәлахова, Габдулла Рәхимкулов, Натан Рахлин, Марсель Сәлимжанов, Ринат Тажетдинов, Александр Сладковский, Александр Славутский һ.б.; күренекле язучылар: Атилла Расих, Әхмәт Рәшит, Ибраһим Салахов, Сәгыйть Сүнчәләй, һади Такташ һ.б.; күренекле галимнәр: академиклар Р.З. Сәгъдиев, Р.С. Сәйфуллин, Т.К. Сиражетдинов, М.Х. Сәлахов, Н.А. Сәхибуллин, И.А. Тарчевский, В.П. Тронов һ.б.; сәясәт һәм дәүләт эшлеклеләре, авыл хужалыгы, сәнгать житәкчеләре һәм бик күп башка халык хужалыгы тармакларында эшләгән күренекле шәхесләренә эшчәнлегә киң яктыртыла. Том ахырындагы кушымталар да игътибарга лаек. Анда Социалистик Хезмәт Геройлары, Советлар Союзы Геройлары, Дан орденының тулы кавалерлары, ТРның Фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт бүләге лауреатлары, ТРның Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреатларының, шулай ук 5 нче том авторларының тулы исемлекләре бар. Татарстан Республикасының физик, административ, геологик карталары, шулай ук Татарларның Россия Федерациясендә һәм чит илләрдә күпләп таралып урнашкан төбәкләрен күрсәткән карталар татар телендә бирелгән. Татарстанда 201 кеше Социалистик Хезмәт Герое исеми ала, шуларның 93 е – татар.

Кыскасы, Татар энциклопедиясенә ана телебездә эшлән-гән 5 томы – Республикабызның, татар халкының зур рухи һәм матди потенциалга ия булуын күрсәтүче басма. Әлеге хезмәт-нең дөнья күрүе – «Татарстан Республикасы халыкларының телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Респуб-ликасы дәүләт программасы»н гамәлгә ашыру максатында баш-карылган зур эш. Татар энцик-лопедиясе югары уку йортлары

һәм мәктәп укытучыларының, журналистлар, матбугат, мәдә-ният хезмәткәрләренең һәм баш-ка зыялыларның, һичшиксез, китап киштәләрендә булыр дип ышанабыз.

Бу том да, башка томнар кебек үк, республикабызның фәнни-тикшеренү институтла-рына, югары уку йортларына, ТР Милли китапханәсенә, архив учреждениеләренә, радио-теле-видение, вакытлы матбугат ор-ганнарына тапшырылачак.

***Яруллина Алсу Гыйният кызы,**
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Татар энциклопедиясе
һәм төбәкне өйрәнү институтының
әйдәп баручы фәнни хезмәткәре*

2017 елның 24 апрелдә Казандагы Г. Тукай исем. Татар дәүләт филармониясе залында ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һәм музыка бүлеге мөдире, композитор, Татарстан Республикасының М. Жәлил исемдәге премиясе лауреаты Эльмира Галимованың ижат кичәсе булды. Композиторларның I халыкара конкурс лауреаты исемен яулаган сәнгатькәрнең соңгы ике дистә еллар дәвамында ижат иткән музыкаль эсәрләре тамашачыга театрлаштырылган концерт рәвешендә тәкъдим ителде.

Юбилярның ижат кичәсен дәвам иткәндәй, 25 апрелдә Төркиянең Анкара шәһәрндә «Төрки дөнья хатын-кыз композиторлары концерты» халыкара проекты тормышка ашырыла. Анда Төркия, Казакъстан, Төркмәнстан, Кыргызстан, Башкортстан, Азәрбайжан авторларының һәм Татарстаннан Эльмира Галимованың музыкаль эсәрләре яңгырый. ТӘҺСИ-нең театр һәм музыка бүлеге мөдире, сәнгать фәннәре кандидаты, композитор Э. Галимова бу проектта үзенә камера оркестры өчен язган «String extravaganza» эсәре белән катнашты.

2017 елның 25 апрелдә язучы, дәүләт эшлеклесе Галимжан Ибраһимовның тууына 130 ел тулуга багышланган «Мәдәниятләр төрлелеге контекстында Галимжан Ибраһимов мирасы» дип исемләнгән халыкара фәнни-гамәли конференция булды. Ул Халыкара Төрки академия, Башкортстан Республикасы Фәннәр академиясе, Россия гуманитар фәннәр фонды белән берлектә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан оештырылды.

Конференция эшендә Татарстан Республикасы дәүләт органнары,

ТР Фәннәр академиясе, республиканың фәнни һәм фәнни-белем бирү учреждениеләре, ТР Язучылар берлеге, массакуләм мәгълүмат чаралары вәкилләре; Казакъстан, Кыргызстан, Төркмәнстан, Үзбәкстан Республикаларының фәннәр академияләре галимнәре; Мәскәүдән, Башкортстан, Чувашстан, Удмуртия, Кырым Республикаларыннан вәкилләр катнашты.

Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры К.М. Миңнуллин тарафыннан эзлекле алып барылган пленар утырышта ТР Фәннәр академиясе президенты М.Х. Саләхов, ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Р.А. Ратникова конференциядә катнашучыларга тәбрикләү сүзе житкерделәр. Казакъстанның Л.Н. Гумилев исем. Евразия милли университеты профессоры Жакупов Жантас Алтай улы, Кыргызстанның Ч. Айтматов исем. Тел һәм әдәбият институты баш фәнни хезмәткәре Соронкулов Гөлжегет Үмәр улы, Башкортстан Республикасы Фәннәр академиясе президенты Гаязов Әлфис Суфиян улы, Башкортстанда чыга торган татар газетасы «Кызыл Таң»ның баш мөхәррире Фәтхетдинов Фаил Камил улы, Кырым инженерлык-педагогика университетының кафедра мөдире Куртсәетов Рефик Жафар улы, Кырымтатар Язучылар берлеге сәркатибе, «Йолдыз» журналы баш мөхәррире Османов Диләвәр Ибраһим улы һ.б. сәламләү сүзе белән чыгыш ясадылар.

Конференция эшендә катнашучылар Галимжан Ибраһимовка багышлап оештырылган күргәзмәдә әдипнең инкыйлабка кадәр үз кулы белән язган мәкаләләре, шулай ук Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан соңгы елларда эзерләп нәшер ителгән басмалар (алар арасында эле генә

дөнъя күргән «Галимжан Ибраһимов: “Мин хәят эзләдем, хәятта мәгънә эзләдем...”», «Руһи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. 3 нче чыгарылыш», «Галимджан Ибрагимов в фотографиях» китаплары да бар) белән таныштылар.

Галимнәр тарафыннан конференция өчен махсус эзерләнгән материаллардан «Мәдәниятләр төрлелеге контекстында Галимжан Ибраһимов мирасы» дигән җыентык басылып чыкты (Казан: ТӘҺСИ, 2017. 368 б.). Әлеге басмада Татарстан Республикасы һәм Россиянең башка регионнарыннан (Башкортстан, Чувашстан, Кырым Республикалары һ.б.), якин һәм ерак чит илләрдән (Казакъстан, Кыргызстан, Төрөкмәнстан һ.б.) 90 лап автор хезмәте урын алган. Аларда төрки-татар һәм дөнъя әдәбияты киңлегендә Галимжан Ибраһимов ижатының барлык юнәлешләрен дә чагылдыру; Галимжан Ибраһимовның ижтимагый эшчәнлеген тагын да тулырак яктырту; язучының әдәби, публицистик һәм эпистоляр мирасында фәлсәфи аспектларны төгәлрәк ачыклау; эдипнең әдәби-тәнкыйди эшчәнлеген һәм тел белеме өлкәсендәге хезмәтләрен киңрәк колачлау зур урын алып тора.

2017 елның 26–28 апрелендә

Таулы Алтай шәһәрәндә «Алтай теле белеменең көнүзәк мәсьәләләре: әдәби телне үстерү проблемалары, бүгенге орфографияне камилләштерү» («Актуальные вопросы алтайского языкознания: проблемы развития литературного языка, совершенствование современной орфографии») темасы буенча Бөтенроссия фәнни-гамәли конференция уздырылды. Анда ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлегенә эйдәп баручы фәнни хезмәткәре Ф.И. Таһирова да катнашты һәм «Татар теле орфогра-

фиясенен кайбер проблемалары» («Некоторые проблемы орфографии татарского языка») хакында сөйләде. Аның чыгышы Алтай тел белгечләрендә зур кызыксыну уятты. Алар татар һәм алтай телләре орфографиясендәге охшашлыкларны аерым билгеләп үттеләр.

2017 елның 16 май көнендә

Кукмара районы Крайны өйрәнү музеенда «Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясен дәвам итеп дөнъя күргән «Милли-мәдәни мирасыбыз: Кукмара» китабын тәкъдим итү чарасы уздырылды. Анда район башкарма комитеты органнары вәкилләре, китапханәчеләр, музей хезмәткәрләре катнашты. Кунаклар арасында ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИ тарафыннан 2011 елда шушы районга оештырылган комплекслы экспедициядә катнашкан галимнәр һәм Кукмара төбәгенең халык ижаты, тел үзгәрешләре, руһи мәдәнияте, музыкаль һәм сынлы сәнгать хакында борынгыдан әлеге кадәр сакланып килгән милли-руһи хәзинәне туплауда ярдәм күрсәткән информантлар да бар иде.

Китапны тәкъдим итү кичәсендә әлеге җыентыкның авторлары – Институтның халык ижаты бүлеген баш фәнни хезмәткәре И.Г. Закирова, тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеген мөдире Р.Р. Солтанова, халык ижаты бүлеген баш фәнни хезмәткәре Ф.С. Баязитова катнашып, чыгыш ясадылар.

Крайны өйрәнү музей директоры Л.А. Дәүләтшина үзенең чыгышында бу китапның Кукмара районы халкы өчен бәяләп бетергесез руһи хәзинә булуына басым ясады.

2017 елның 18–19 май көннәрендә

Казанда Россиянең күренекле сәнгать белгече, музей эшлеклесе, коллекционер, библиофил һәм педагог П.Е. Корниловның тууына

120 ел тулуга багышлап, «Россияда, БДБ илләрендә һәм төрки дөньяда сәнгать белемен үстерүнең көнүзәк бурычлары» («Актуальные вопросы развития искусствознания в России, странах СНГ и тюркского мира») дигән халыкара фәнни конференция булып узды. ТР Фәннәр академиясе һәм аның Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Бөтенроссия «Сәнгать белгечләре ассоциациясе» ижтимагый оешмасы тарафыннан әзерләнгән бу форум ТР ФА залында үткәрелде.

Конференциядә катнашучылар каршында тәбрикләү сүзе белән ТР ФАнең хакыйкый эгъзасы, филология фәннәре докторы, ТР ФА вице-президенты Д. Заһидуллина, ТР ФА мөхбир эгъзасы, филология фәннәре докторы, ТӘҺСИ директоры К. Миңнуллин, Бөтенроссия «Сәнгать белгечләре ассоциациясе» ижтимагый оешмасы генераль директоры Е Грибоносова-Гребнева, Россия сәнгать академиясе каршындагы Тасвирий сәнгать теориясе һәм тарихы фәнни тикшеренү институтыннан сәнгать фәннәре докторы О. Калугина, Польшаның дөнья сәнгәтен өйрәнәп тикшерү институты президенты, сәнгать фәннәре докторы Е. Малиновски (Варшава), Казакъстанның Т. Жургенов исем. Милли сәнгать академиясе галимәсе Х. Труспекова, Үзбәкстанның Бохара дәүләт архитектура-сәнгать музей-тыюлыгы филиалы мөдире О. Мавланов һ.б. чыгыш ясадылар.

Конференция кысаларында А. Харшакның «П.Е. Корнилов. Личность. Время. События. Портреты из истории искусств» монографиясенең презентациясе үткәрелде. Элеге фәнни хезмәтнең эчтәлегенә антиквар һәм арт-дилерлар халыкара конфедерациясе (ICAAD) эксперты, галерист И. Галиев жентекле анализ ясады. «Сәнгать белгечләре ассоциациясе»нең Татарстан бүле-

ге тарафыннан (ТР Мәдәният министрлыгы ярдәме белән) әзерләп нәшер ителгән «Сәнгать нәфисә / Искусствоведение Татарстана: альманах» басмасының беренче чыгарылышы конференциядә катнашучылар арасында зур кызыксыну уятты һәм жанлы фикер алышуга этәрде. П. Корнилов нәселен дәвам итүчеләрдән рәссам-график Н. Корнилова белән РФнең атказанган рәссамы А. Харшакның ТР Милли музеена, ТР дәүләт сынлы сәнгать музеена, ТР ФА Г. Ибраһим исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзегенә, Болгар дәүләт музей-тыюлыгына, «Зөя утрау-шәһәрчеге» дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музеена Петр Евгеньевич Корниловның шәхси архивында сакланган әйберләрен тапшыруы конференциянең иң мөһим мизгелләреннән берсе булды. Ул бүләкләр арасында авторның уникаль графикасы, хатлары, фотографияләре һәм башка зур кыйммәткә ия документлары бар.

Форумда катнашучылар өч елга бер тапкыр Казанда «Корнилов укучулары» уздырырга сүз куештылар.

2017 елның 18–20 май көннәрендә Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты Татарстан Республикасы башкаласы Казан шәһәрендә «Милли тормыш һәм дин» VIII Бөтенроссия татар дин әһелләре форумын үткәрде. Форум делегатлары дин өлкәсенә кагылышлы мөһим сораулар һәм мәсьәләләр буенча фикер алыштылар. Беренче тапкыр Бөтенроссия татар дин әһелләре форумы 2010 елның сентябрь аенда оештырылган иде.

Быелгы форумга барлыгы 1050 делегат чакырылды. Алар Татарстан Республикасыннан һәм Россия Федерациясенең 68 регионуннан катнашты. Форум программасы кысаларында дин әһелләре 18 май көнне

түбәндәге секцияләргә бүленеп эшләделәр: ислам дине һәм татар халкының милли үзенчәлеге; Болгар Ислам академиясе – милли рухи фикерне торгызу үзәге; мәчет һәм татар гаиләсе; ислам дине һәм күпкырлы матбугат (лекторий).

20 май көнне Форум делегатлары ТР Спасс районы Болгар шәһәрәндә уздырылган «Изге Болгар жыены»нда катнаштылар.

2017 елның 22 май көнөндә Татарстан Язучылар берлеге Татарстанның халык язучысы, драматург, жәмәгать эшлеклесе Туфан Миңнуллинны искә алу жыены оештырды.

Кичә Тукай клубында үтте. Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов жыенны ачып жибәргәндә әлеге бинаны язучыларга алып бирүдә Туфан Миңнуллинның ролен ассызыклап узды.

Искә алу жыенында Г. Тукай премиясе лауреаты Туфан Миңнуллинның робагыйларын укыдылар. Кичәне алып баручы Земфира Гыйльметдинова әдипнең робагыйларын укып, робагый укуның үзе бер сәнгать икәнлегенә төшендерде.

Шагыйрьләргә яшь жырчылар алыштыра торды. Тамашачы «Әлдермештән Әлмәндәр», «Әниләр һәм бәбиләр», «Диләфрүзгә дүрт кияү» һәм язучының башка драма әсәрләреннән жырлар тыңлады.

2017 елның 23 май көнөндә Татарстанның Баулы шәһәрәндә күренекле язучы-прозаик, публицист, сынчы, Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Миргазиян Мөхәммәтзакир улы Юнысовның тууына 90 ел тулуга багышланган әдәби-музыкаль кичә булды.

М. Юныс – әдәбиятка зур тормыш тәжрибәсе туплап килгән каләм осталарының берсе. Сәүдә корабларында навигатор, капитан ярдәм-

чесе, сәясәи тәрбияче сыйфатында ул бөтен дөньяны диярлек әйләнен чыга, диңгез-океаннарны инди, күп илләрдә була, төрле милләт халыкларының тормыш-көнкүреше, горәфгадәтләре белән яқыннан таныша. Бу истәлекләрен ул укучыга китаплары аша житкәрә.

Язучыны искә алу кичәсендә Казаннан Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов, әдәбият галиме, шагыйрь Равил Рахмани, Миргазиян Юнысның кызы Камилла, Татарстан Язучылар берлегенң Әлмәт бүлекчәсе житәкчесе Рәфкат Шаһиев катнаштылар.

2017 елның 23–24 май көннәрәндә республиканың Азнакай шәһәрәндә «Көнчыгыш Татарстанда кеше һәм табигать. Югалып баручы авылларны өйрәнү, аларны саклап калу һәм торгызу проблемалары» («Человек и природа в Восточном Татарстане. Проблемы изучения, сохранения и возрождения исчезнувших сел») дигән тема буенча Бөтенроссия (халыкара дәрәжәдәге) фәнни-гамәли, тарихи-крайны өйрәнү конференциясе булды. Ул ТР Азнакай муниципаль районы администрациясе, ТР ФА Ш. Мәржани исем. Тарих институты, Бөтендөнья татар конгрессы, ТР Милли музей һәм башка жәмәгать оешмалары тарафыннан оештырылды. Татарстан АССР төзелүгә 100 ел тулу (1920–2020) һәм Татарстан Республикасы жәмәгатьчелеге даирәсендә һәм Россия Федерациясендә Экология көнен уздыру, шулай ук Азнакай шәһәрәненң 30 еллыгы уңае белән оештырылган бу форумның пленар утырышында ТР Дәүләт Советының мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсьәләләр буенча комитеты рәисе, халык язучысы Р.И. Вәлиев, ТР ФАнң Ш. Мәржани исем. Тарих институты директоры, ТР ФА вице-президе-

ты Р.С. Хәкимов, Бөтенроссия татар крайны өйрәнүчеләр жәмгыяте советы рәисе, Саратов өлкәсе татарлары Милли-мәдәни автономиясе житәкчесе К.А. Аблязов, Чиләбе өлкәсеннән Г.Г. Янтурина, Курганнан Ә.Ш. Хәбибуллин чыгыш ясап, килгән кунакларга тәбрикләү сүзләрен житкерделәр.

Конференция барышында А.Ә. Борһанов (Казан), Р.Ф. Гатауллин (Уфа), Ф.Г. Сафин (Уфа), Р.В. Шәйдуллин (Казан), Ф.Ә. Арсланов (Ростов), М.М. Миначев (Түбән Новгород), М.В. Черепанов (Казан), М.Р. Солтангузин (Оренбург өлкәсе), Ш.С. Сейтмуров (Кырым) һ.б. күтәрелгән темалар буенча үз фикерләре белән уртаклаштылар.

2017 елның 30 маенда мәшһүр шагыйребез Габдулла Тукайның Уфага килүенә 105 еллыгын билгеләп үтү унаеннан тантаналы чаралар уздырылды. М. Акмулла исем. Башкорт дәүләт педагогика университетының Филологик белем һәм мәдәниятара багланышлар институты татар теле һәм әдәбияты кафедрасы базасында «Преемственность традиции в литературах родственных народов» дигән тема буенча II Бөтенроссия фәнни-гамәли конференция булып узды. Аның эшендә ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИ галимнәре һәм Татарстанның мәдәният эшлеклеләре дә актив катнашты.

Конференциянең пленар утырышында катнашучыларга Татарстан Республикасы халык шагыйре Р.М. Миңнуллин, «Казан утлары» журналы баш редакторы И.М. Ибраһимов котлау сүзләре житкерделәр. Конференциядә ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИ директоры, филология фәннәре докторы К.М. Миңнуллин («Тукаеведение: достижения и перспективы»), Институтның баш фәнни хезмәткәре З.З. Рәмиев («Творчество Тукая в многотомных

изданиях»), Язма һәм музыкаль мieras үзәге мөдире И.Г. Гомәров («Наследие Тукая в архивных фондах Республики Татарстан») докладлар белән чыгыш ясадылар.

«Габдулла Тукай. Энциклопедия» китабын тәкъдим итү барышында ТӘҺСИдән басманың баш редакторы З.З. Рәмиев, тасвирий һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге мөдире, сәнгать фәннәре кандидаты Р.Р. Солтанова (китапның коллегия әгъзасы), театр һәм музыка бүлеге мөдире, сәнгать фәннәре кандидаты Э.М. Галимова чыгыш ясадылар.

Конференциянең максатын чагылдырган истәлекле вакыйга уңае белән «Син сазыңны уйнадың» дигән тантаналы кичәдә хәзерге чор башкорт һәм татар шагыйрьләренең (Кадим Аралбай, Хәсән Назар, Марат Кәримов; Роберт Миңнуллин, Мирза Мөхәммәт) шигырьләре һәм күренекле, яшь артистлар (И. Вәлитов, А. Сагынбаева, И. Газиев, М. Шәрипов һ.б.) башкаруында татар һәм башкорт көйләре яңгырады.

Әлеге чара Башкортстан Республикасы Халыклар ассамблеясы, Башкортстан Республикасы Милли-мәдәни үзидарәсе ярдәме белән оештырылды.

2017 елның июнь аенда ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Татарстанның Мөслим һәм Минзәлә районнарына, Башкортстанның Стәрлебаш районына, Новосибирск өлкәсенә комплекслы экспедиция оештырды. Июль аенда экспедиция Ульяновск өлкәсендә эшләчәк.

Экспедицияләр «2014–2020 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләргә саклау, өйрәнү һәм үстерү», «Татар халкының милли үзтәңгәлләген саклау» ТР Дәүләт программалары кысаларында оештырыла.

Научное издание

НАУЧНЫЙ ТАТАРСТАН
На татарском языке

Фэнни басма

ФЭННИ ТАТАРСТАН
2017. № 2

Бизэлеш авторы – Э. Бәшәрова
Компьютерда биткә салучы – Н. Абдуллина

Басарга кул куелды: 21.06.2017. Басылды: 05.07.2017
Офсет ысулы белән басыла. Гарнитура «Times».
Кәгазь форматы 70×108 1/16.
Басма табак 11,25. Тираж 500. Заказ

Журнал Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында
әзерләнде

Редакция адресы:
420111, Казан шәһ., К. Маркс ур., 12
«Фэнни Татарстан» журналы редакциясе
Тел. (843) 590-55-93
E-mail: f_tatarstan@mail.ru

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе нәшрияты
420111, Казан шәһ., Бауман ур., 20